परिच्छेद एक

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक नगेन्द्र शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन रहेको छ ।

१.२ शोधपत्रको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पारिएको हो ।

१.३ शोधशीर्षकको परिचय

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक साहित्यकार नगेन्द्र शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन रहेको छ । साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउने नगेन्द्र शर्माको विशेष ख्याति निबन्धमा रहको छ । शर्माको जन्म वि.सं. १९८७ मङ्सिर ७ गते कृष्णपक्ष दशमीका दिन भारतको दार्जिलिङ्मा भएको हो । उनले नेपालीमा स्नातकोत्तर, अर्थशास्त्र र कानुनमा स्नातक तथा विज्ञानमा प्रमाणपत्र तहसम्मको औपचारिक शिक्षा प्राप्त गरेका छन् । शर्माले वि.सं. २००२ तिर नै प्रभात (सम्पा. लैनसिंह वाङ्देल) मा कविता छपाएर साहित्यिक यात्रा सुरु गरेका हुन् । शर्माले साठी वर्षभन्दा बढी समयसम्म कलम कविता, कथा, सम्पादन, समालोचना, खोज, अनुवादक, निबन्ध आदि क्षेत्रमा चलाएको पाइन्छ तर मुख्य क्षेत्र भने निबन्ध नै देखिन्छ । उनका प्रकाशित कृतिहरू निम्नानुसार छन् -

नगेन्द्रका निबन्ध (निबन्ध सङ्ग्रह- वि.सं. २०२६), नेपाली जनजीवन (परिचयात्मक नि.सं. - वि.सं. २०३२), इसाइ पुराण : नेपालखण्ड (खोजपुस्तिका- वि.सं. २०३९), अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म (निबन्ध सङ्ग्रह - वि.सं. २०४२), बनारसमा बेचिएकी बहिनी (निबन्ध सङ्ग्रह- वि.सं. २०४७), तर्क-वितर्क (निबन्ध सङ्ग्रह - वि.सं. २०५४), सम्झाउनि-बिर्साउनि (लघु-निबन्धसङ्ग्रह सन् २००५), छ्यासमिस-मासमिस (लघु-निबन्धसङ्ग्रह सन् २००५) आदि रहेका छन् ।

यस शोधपत्रमा यिनै नगेन्द्र शर्मा र उनका प्रकाशित कृति र फुटकर रचनाहरूको अध्ययन गरिएको छ ।

१.४ शोधसमस्या

नगेन्द्र शर्मा निबन्धका क्षेत्रमा स्मरणीय रहेका छन् । समसामयिक नेपाली साहित्यका फाँटमा सशक्त कलम चलाउने शर्माका बारेमा सुव्यवस्थित र विस्तृत रूपमा कसैले पनि अध्ययन गरेको पाइँदैन । त्यसैले निम्नलिखित समस्याहरूको समाधान खोज्ने कार्यतर्फ नै प्रस्तुत शोधपत्र उन्मुख रहेको छ -

(१) नगेन्द्र शर्माको जीवनी केकस्तो रहेको छ ?

(२) नगेन्द्र शर्माको व्यक्तित्व केकस्तो रहेको छ ?

(३) नगेन्द्र शर्माका प्रमुख साहित्यिक कृतिहरू केकस्ता रहेका छन् ?

(४) नेपाली साहित्यमा उनको योगदान केकस्तो रहेको छ ?

१.५ शोधकार्यका उद्देश्य

शोधसमस्यामा देखिएका समस्याहरूको समाधानतर्फ उन्मुख प्रस्तुत शोधपत्रका उद्देश्य निम्नलिखित रहेका छन् :

(१) नगेन्द्र शर्माको जीवनीको अध्ययन गर्नु ।

(२) उनको व्यक्तित्वको अध्ययन गर्नु ।

(३) उनका प्रमुख कृतिहरूको अध्ययन, विश्लेषण गर्नु ।

(४) उनले नेपाली साहित्यमा दिएको योगदानको निरूपण गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने साहित्यकार र तिनका कृतिहरूको अध्ययन, अनुसन्धानको परम्परा चलिरहेको छ । नगेन्द्र शर्माका बारेमा छिटफुट मात्र चर्चा गरिएको छ । उनका बारेमा उनैका कृतिमा लेखिएका प्रकाशकीय, मन्तव्य, भूमिका र केही अन्य साहित्यकारका कृतिहरूमा पनि सामान्य चर्चा परिचर्चा मात्र छन् । उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको बारेमा सुव्यवस्थित र विस्तृत अध्ययन गरिएको छैन । नगेन्द्र शर्मा र उनका कृतित्वका बारेमा यसपूर्व भएका चर्चा परिचर्चाहरूको समीक्षा यहाँ कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सम्पादकका रूपमा भैरव अर्यालले, साझा निबन्ध (२०२६) मा नगेन्द्र शर्माको उखेल्नु पर्ने उखानहरूको सङ्कलित गरी उनको चर्चा गरेका छन् ।

तारानाथ शर्माले नगेन्द्रका निबन्ध (२०२६) निबन्धसङ्ग्रहमा भूमिका लेख्दा समाजका घृणित रुढिहरूलाई झापट दिने, प्रगतिशील तर्कद्वारा समस्याको समाधान खोज्ने निबन्धकार भनेर चर्चा गरेका छन् ।

नेपाली जनजीवन (२०३२) मा प्रकाशकीयका तर्फबाट नगेन्द्र शर्मा विभिन्न जातिका चिनारीबाट पृथक्ताभित्र सिङ्गो नेपालको अनुहार खोज्ने व्यक्ति हुन् भनी चर्चा गरिएको छ ।

तारानाथ शर्माले नेपाली निबन्धका पच्चीस वर्ष (२०३९) मा शर्माको कठै मेरो काठमाडौं शीर्षकको निबन्ध समावेश गरेर पाठकसामु चिनाएका छन् ।

तारानाथ शर्माले नै नेपाली साहित्यको इतिहास (दो.सं. २०३९) मा नगेन्द्र शर्मालाई सरल शैली र कर्मकाण्डवाद विरोधी विषयवस्तु लिएर देखापरेका, पुराना र थोत्रा परम्पराहरूको वैज्ञानिक तर्कद्वारा विरोध गर्ने विशेषता भएका निबन्धकारका रूपमा चिनाएका छन् ।

ईसाई पुराण : नेपाल खण्ड (२०३९) का प्रकाशक (सामदान) ले नगेन्द्र शर्मालाई ख्यातिप्राप्त निबन्धकार, निष्पक्षतामा मौलिक दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने लेखक भनेर चर्चा गरेका छन् ।

दयाराम श्रेष्ठले अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म (२०४२) को 'तर्क र अनुभूतिको निरन्तरता' शीर्षकको भूमिकामा 'नगेन्द्र शर्माज्यूले आत्मपरक र वस्तुपरक, विषयगत गहिराका दृष्टिले मर्मस्पर्शी निबन्ध लेख्नु हुन्छ' भनेर चर्चा गरेका छन् ।

अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म (२०४२) मा प्रकाशकीयमा नगेन्द्र शर्मालाई ससाना घटना, महŒव नै नभएका कुराहरू, चासो नलिए पनि हुने खालका बुँदाहरूलाई पनि मीठो भाषामा कोरी, बाटी, कुँदी चटक्क राखिदिने निबन्धकार भनिएको छ ।

गोपीकृष्ण शर्माले नेपाली निबन्ध परिचय (चौ.सं. २०४६) मा नगेन्द्र शर्मा र उनको निबन्धसङ्ग्रहको चर्चा गरेका छन् ।

लोकनाथ मनेनले बनारसमा बेचिएकी बहिनी (२०४७) मा सुपरिचित जनजाति पक्षीय, निबन्धकार, लेखक र चिन्तक नगेन्द्र शर्मा भनेर प्रकाशकीयमा चर्चा गरेका छन् ।

रविलाल अधिकारीले 'नेपाली निबन्धको विकासक्रम' (गरिमा : वर्ष ९, अङ्क ४, पूर्णाङ्क १०० चैत्र २०४७, पृ. ६२-७९) मा नगेन्द्र शर्मा र उनका निबन्ध सङ्ग्रहको चर्चा गरेका छन् ।

घटराज भट्टराईले नेपाली साहित्यकार कोश (२०५१) मा नगेन्द्र शर्माको परिचय, उनको अध्ययन र निबन्धसम्बन्धी जानकारी दिएका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदीले स्रष्टा-सृष्टि : द्रष्टा-दृष्टि (ते.सं. २०५८) मा नगेन्द्र शर्माको परिचय र उनको निबन्धकारिता सम्बन्धी जानकारी दिएका छन् ।

मुक्ति उपाध्याय बरालले 'आमुख' शीर्षकमा सम्झाउनि-बिर्साउनि (सन् २००५ मार्च) मा नगेन्द्र शर्माको परिचय, सम्मान र निबन्धकारिता सम्बन्धी चर्चा गरेका छन् ।

शिव रेग्मीले 'यही भन्छु म' शीर्षकमा सम्झाउनि-बिर्साउनि (सन् २००५) मा नगेन्द्र शर्माको लेखन कला, निबन्धसम्बन्धी धारणा, निबन्धगत गुणको समावेश र लघु निबन्धका सम्बन्धमा बताएका छन् ।

रामलाल अधिकारीले 'हामीले नजानेका कुराहरू' शीर्षकदिएर छासमिस-मासमिस (सन् २००५) मा भूमिका लेख्दा नगेन्द्र शर्माको पारिवारिक चर्चा बौद्धिक चर्चा, तार्किकताको चर्चा आदि विषयमा उल्लेख गरेका छन् ।

सुखदेव राईले 'प्रकाशकका दुई कुरा' शीर्षक दिएर छासमिस-मासमिस (सन् २००५) मा नगेन्द्र शर्माको व्यक्तित्व र कृतित्वको चर्चा गरेका छन् ।

धनुषचन्द्र गोतामेले आफ्नो संस्मरणात्मक निबन्धहरूको सँगालो उत्तरोत्तर (वि.सं. २०५९) मा नगेन्द्र शर्माको लेखनकला र बोद्धिकताको चर्चा गरेका छन् ।

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माले नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास (आठौं सं. २०६३) मा उत्कृष्ट निबन्ध लेखेर नेपाली निबन्धलाई समृद्ध तुल्याउने निबन्धकारहरूमध्ये नगेन्द्र शर्माको नाउँ पनि लिएका छन् ।

यसरी नगेन्द्र शर्माको बारेमा सामान्य चर्चा परिचर्चा भएपनि उनको पारिवारिक पृष्ठभूमि, बाल्यकाल, शिक्षादीक्षा, व्यक्तित्व, साहित्यमा प्रवेश, साहित्यका क्षेत्रमा दिएको योगदान, कृतिहरूको विश्लेषणजस्ता कुराहरूको अध्ययन भएको छैन । प्रस्तुत शोधपत्रमा शर्माका यिनै पक्षको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.७ शोधकार्यको औचित्य, महŒव र उपयोगिता

नगेन्द्र शर्माले नेपाली निबन्धको फाँटमा सशक्त कलम चलाएका छन् । शर्माका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले फुटकर रूपमा चर्चा परिचर्चा गरिएको भए पनि व्यवस्थित रूपमा अध्ययन भएको छैन । त्यसैले यो अध्ययन निकै औचित्यपूर्ण देखिन्छ । नेपाली पाठकहरूका लागि शर्माका बारेमा आवश्यक जानकारी अनुसन्धानले दिन प्रयत्न गरेको छ । समवर्ती र उत्तरवर्ती साहित्यकारका लागि पनि उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनले प्रेरणादायी भूमिका खेल्ने भएकोले यसको महŒव स्पष्ट छ । यसका साथै नेपाली साहित्यिक अनुसन्धान परम्पराको विकासमा पनि यसले सहयोग गर्ने हुनाले यसको उपयोगिता रहेको छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

यस शोधकार्यमा नगेन्द्र शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वका विभिन्न पक्षबारे अध्ययन गरिएको छ । यसमा नगेन्द्र शर्माद्वारा नेपाली भाषामा रचित पुस्तकाकार कृतिको परिचय र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.९ सामग्रीसङ्कलन र शोधविधि

प्रस्तुत शोधलेखनका क्रममा सामग्रीसङ्कलनको मूल आधारका रूपमा पुस्तकालय उपयोग गरिएको छ । यसका साथै शोधनायकसँग प्रत्यक्ष रूपमा भेटघाट गरी आवश्यक सामग्री लिइएको छ । शोधनायकसँग लिइएको लिखित र मौखिक अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त उत्तरलाई सामग्रीसङ्कलनको मूल आधार बनाइएको छ । नगेन्द्र शर्माका कृतिमा लेखिएका प्रकाशकीय, मन्तव्य, सम्पादकीय र भूमिका तथा शर्माका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न कृतिहरूमा गरिएको चर्चालाई पनि सन्दर्भसामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै उनका घर परिवारका सदस्य, समकालीन व्यक्ति, समालोचक र उनका बारेमा जान्ने व्यक्तिहरूसँग आवश्यक परामर्श र जानकारी लिई सामग्रीसङ्कलन गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको विश्लेषणको मूल आधार जीवनीपरक र कृतिपरक समालोचनालाई बनाइएको छ । यसका साथै परम्परित, सैद्धान्तिक र व्यावहारिक समालोचना विधिको समेत उपयोग गरी वस्तुनिष्ठ र तथ्यपरक ढङ्गले अध्ययन गरिएको छ । सामग्रीको सङ्कलनपछि त्यसलाई सूचीकरण गरी वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई निम्नलिखित परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ -

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिचय : साहित्यकार नगेन्द्र शर्माको जीवनी

तेस्रो परिच्छेद : साहित्यकार नगेन्द्र शर्माको व्यक्तित्व

चौथो परिच्छेद : नेपाली निबन्धपरम्परामा नगेन्द्र शर्मा

पाँचौ परिच्छेद : साहित्यकार नगेन्द्र शर्माका कृतित्वको अध्ययन

छैंटौं परिच्छेद : शोधनिष्कर्ष

उपर्युक्त छ परिच्छेदलाई आवश्यकताअनुसार विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्रको अन्त्यमा सन्दर्भसामग्रीसूची र परिशिष्ट राखिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

साहित्यकार नगेन्द्र शर्माको जीवनी

यस परिच्छेदमा निबन्धका क्षेत्रमा कलम चलाउने नगेन्द्र शर्माको क्रमशः जन्म र जन्मस्थान, पुर्ख्यौली, बाल्यकाल, शिक्षादीक्षा, पारिवारिक पृष्ठभूमि, उपनयन संस्कार, विवाह र सन्तान, पारिवारिक स्थिति र आर्थिक अवस्था, साहित्यिक क्षेत्रमा संलग्नता स्वभाव र रुचि, साहित्यिक मान्यता, कार्यक्षेत्र (शैक्षिक सेवा), भ्रमण, जीवनका विशेष घटनावली, सामाजिक संघसंस्थामा संलग्नता, सम्मान पुरस्कार जीवनी र साहित्यका बीचको लेखनसन्दर्भको चर्चा गरिएको छ ।

२.१ जन्म र जन्मस्थान

आमा हरिप्रिया र बुबा नन्दप्रसाद शर्माको तेस्रो सन्तानका रूपमा वि.सं. १९८७ मङ्सिर ७ गते कृष्णपक्ष दशमी तिथिका दिन भारतको दार्जिलिङमा एक बालकको जन्म भयो ।[१] त्यस बालकको न्वारनमा राखिएको नाम नीलमणि भए पनि पछि नगेन्द्र शर्माको नामले परिचित भएका हुन् । उनको पारिवारिक नाम भने 'माइलो' र 'साने' हो ।[२] उनको जन्म मितिका सम्बन्धमा भने विवाद नै देखिन्छ । उनको नागरिकतामा जन्म मिति वि.सं. १९८७ वैशाख १० गते लेखिएको छ[३] भनी म्याट्रिकुलेसन परीक्षाको प्रमाणपत्रमा अप्रिल १, १९३४ लेखिएको छ ।[४] जसअनुसार वि.सं. १९९१ हुन आउँछ ।

नगेन्द्र शर्माको जन्म भारतको पूर्वी मनोरम स्थान दार्जिलिङको खरसाङ् महकुमा पर्ने डाउहिल रोडस्थित सिंहबाहिनी मन्दिरको पुजारी घरमा भएको हो ।

२.२ पुर्ख्यौली

साहित्यकार नगेन्द्र शर्माको जन्म भारतको दार्जिलिङमा भए पनि उनको पुर्ख्यौली थलो नेपालको पूर्वी पहाडी जिल्ला तेरथुमको पोक्लवाङ हो ।[५] पुर्ख्यौली स्थानमा हैजाको महामारीबाट बच्न एकमात्र जीवित छोरा नन्दप्रसादलाई लिएर शर्माका हजुरबुबा मुग्लान पसेको जानकारी पाइन्छ ।[६] उनको पुर्ख्यौली खसबाहुन भएको र कश्यपसागरबाट कस्मिर हुँदै पश्चिम नेपालको कर्णाली प्रदेशमा प्रवेश गरेका थिए भन्ने कुरा डा. सूर्यमणि

---

[१] परिशिष्ट 'क' बाट ।

[२] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[३] हेर्नु परिशिष्ट 'ञ' ।

[४] हेर्नु, परिशिष्ट 'क' ।

[५] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[६] ऐजन ।

अधिकारीका अनुसन्धानबाट पनि प्रमाणित भएको छ ।[7] अछाम जिल्लाको ढुङ्गेन गाउँ नै आजका ढङ्गानाहरूको मूल थलो भएको पाइन्छ ।[8] त्यहीबाट नै शर्माका पूर्खाहरू पनि पूर्वतर्फ लागेको देखिन्छ । उनको पुर्ख्यौली हेर्दा यस प्रकार रहेको छ-[9]

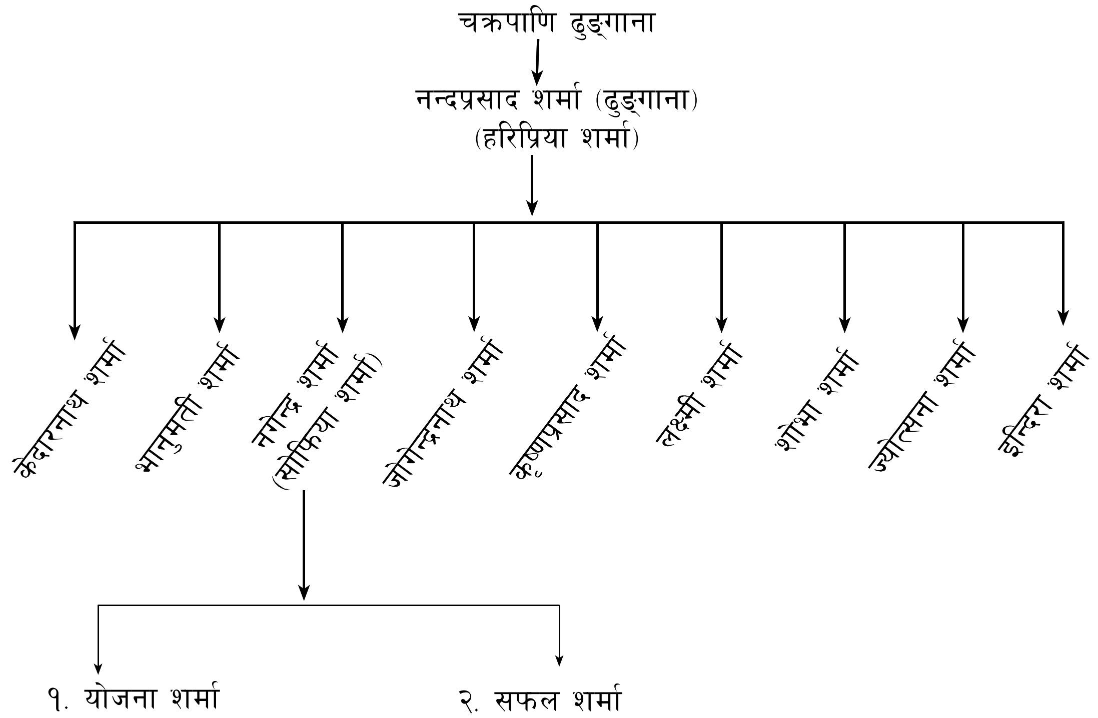

२.३ बाल्यकाल

बालमस्तिष्कमा परेका छापका असर जुनसुकै व्यक्तिका अन्तिम क्षणसम्म पनि रहेका हुन्छन् । नगेन्द्र शर्माका बाल्यकाल आफ्नै आमाको न्यानो काखमा माया ममताका साथ नै वितेको उनी बताउँछन् ।[10] शर्माले आफ्ना दाजु र दिदीबाट पनि स्नेह पाएको जानकारी पाइन्छ ।[11] शर्माको बाल्यकालीन व्यक्तित्व निर्माणमा आफ्नी आमाको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको[12] देखिन्छ । शर्माले आफ्नी आमाको शिष्टता, नम्रता, सरलता जस्ता व्यवहारबाट[13] धेरै कुरा सिकेको पाइन्छ । उनको स्वभाव बाल्यकालदेखि नै सरल, तीक्ष्ण बुद्धिको अनि तार्किक र जिज्ञासु प्रवृत्तिको[14] पाइन्छ । नगेन्द्र शर्माले साथीहरूसँग घुलमिल

---

[7] नगेन्द्र शर्मा, ;f/f+z आत्मकथा (प्रकाशोन्मुख कृति)

[8] ऐजन ।

[9] ऐजन ।

[10] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[11] ऐजन ।

[12] टीकाभूषण दाहालका भनाइबाट प्राप्त जानकारी ।

[13] ऐजन ।

[14] ऐजन ।

हुने, ठट्टा गर्ने, ठूलो आवाजमा हाँस्ने, विभिन्न किसिमका खेल खेल्ने, सांस्कृतिक कार्यक्रममा भाग लिने[15] जस्ता क्रियाकलापमा बाल्यकाल बिताएको देखिन्छ ।

२.४ शिक्षादीक्षा

२.४.१ अक्षरारम्भ

नगेन्द्र शर्मा तेस्रो सन्तानका रूपमा जन्मिएको भए पनि उनको अक्षरारम्भ घरपरिवारबाट नै भएको हो । घरमा बुबा र हजुरबुबा संस्कृत भाषाका पण्डित भएकाले उनको अक्षरारम्भको वातावरण घरमा नै मिलेको देखिन्छ ।[16]

२.४.२ विद्यालय तहको शिक्षा

नगेन्द्र शर्माको विद्यालय तहको पहिलो शिक्षा 'डेभिस प्राइमरी स्कुल'बाट सुरु भएको हो ।[17] उनले सानै अवस्थामा छरछिमेक, आफन्त, साथीसंगिनीहरू साथै समाजका बौद्धिक व्यक्तिबाट विविध कुराहरू सिकेको देखिन्छ । सानैदेखि जिज्ञासु स्वभावका शर्माको पारिवारिक वातावरण संस्कृत भाषाका विद्वान्हरूको जमघट हुने स्थानमा रहेकाले शिक्षा आर्जन्का लागि प्रेरणा प्राप्त भएको देखिन्छ ।[18] आजको नगेन्द्र शर्मा बन्ने शिक्षाको आधार पनि यही नै देखिन्छ शर्मा चार कक्षाको अध्ययन सिद्धाएपछि 'पुष्परानी रोय मेमोरियल हाइस्कुल' मा भर्ना भए शर्माको त्यहीबाट 'म्याटिकुलेसन' सम्मको अध्ययन पूरा भएको हो ।[19]

२.४.३ उच्चशिक्षा

म्याटिकुलेसन पास भएपछि नगेन्द्र शर्माले दार्जिलिङको सरकारी क्याम्पसबाट विज्ञान विषयको परीक्षामा प्रथम श्रेणीमा प्रवीणता प्रमाणपत्र पास गरेका हुन् । शर्मा आफ्नो अध्ययनमा सफलता प्राप्त गर्न योगदान दिनेहरूमा आफ्ना बुबा, हजुरबुवा, गणेशबाबु गुरु, मंगल गुरु अतुल विहारी र धरणीधर शर्मा रहेको बताउँछन् ।[20]

नगेन्द्र शर्माले प्रमाणपत्र तह विज्ञान सङ्कायबाट उत्तीर्ण गरी स्नातक तह मानविकी सङ्कायमा अर्थशास्त्रमा अनर्स गरेका छन् । उनले कलकत्ता युनिभर्सिटिबाट कानुन विषयमा पनि स्नातक गरेका छन् ।[21] शर्माले स्नातकोत्तरमा प्राचीन इतिहास र संस्कृति तथा अङ्ग्रेजी विषयमा भर्ना भई अध्ययन गरेको पाइन्छ । तर, शर्माका ती सबै विषयका अध्ययन अपूरै

---

[15] ऐजन ।

[16] ऐजन ।

[17] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[18] नारदमुनि शर्माबाट प्राप्त जानकारी ।

[19] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[20] ऐजन ।

[21] ऐजन ।

रहेको उनी बताउँछन् । शर्माले वि.सं. २०१९ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट स्नातकोत्तर तहमा नेपाली विषयको प्राइभेट परीक्षा दिई प्रथम भएको देखिन्छ ।[२२]

नगेन्द्र शर्माले औपचारिक शिक्षाका साथै अनौपचारिक शिक्षामा तिब्बती, फ्रान्सेली, जापानी, उर्दू, अङ्ग्रेजी, नेवारी आदि भाषाको अध्ययन गरेका छन् ।[२३] शर्माले पूर्वीय संस्कृत काव्यदेखि लिएर पश्चिमका प्लेटो, अरस्तु हुँदै आधुनिक साहित्यकारका साहित्यिक कृतिको अध्ययन राम्रोसँग गरेका छन् । यसको प्रभाव उनका कृतिहरूको अध्ययनबाट थाहा पाइन्छ । उनको रुचि खोज, अनुसन्धानमा पनि रहेको छ ।

२.५ पारिवारिक आर्थिक अवस्था

नगेन्द्र शर्माको पारिवारिक पृष्ठभूमिलाई नियाल्दा उनको आर्थिक अवस्था सामान्य स्तरको नै देखिन्छ । सुरुमा उनका बुबा दार्जिलिङ्मा सामान्य पण्डित पेसा अपनाएर बसेका थिए । शर्माका बुबा भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्राम आन्दोलनमा जेल परेपछि नगरपालिकामा जागिर खान थालेको सूचना पाइन्छ ।[२४] बुबाको पण्डित पेसा र जागिरबाट प्राप्त हुन आउने पैसाबाट घर परिवार चलाउन मुस्किलमुस्किल परेको शर्मा बताउँछन् ।[२५] शर्माले विद्यालय पढ्दादेखि नै चण्डी, रुद्री, सत्यनारायणको पूजापाठ गर्न हिडेर आफ्नो पढाइ खर्च चलाएको पनि उनी बताउँछन् ।[२६] शर्माको माध्यमिक तहसम्मको अध्ययन पूरा गर्दासम्म पारिवारिक आर्थिक अवस्था निम्न मध्यम नै देखिन्छ ।

नगेन्द्र शर्माले माध्यमिक तहको शिक्षाआर्जनपछि उच्च शिक्षा हासिल गर्दा विभिन्न समयमा विभिन्न स्थानमा जागिर गर्दै आफ्नो अध्ययन कार्यलाई अगाडि बढाएको बताउँछन् ।[२७] शर्माले स्नातकोत्तर तहको औपचारिक शिक्षा हासिल गरी विभिन्न क्षेत्रमा जागिर खाँदै आफ्नो आर्थिक अवस्था सुधार गरेको देखिन्छ । नगेन्द्र शर्माले आफ्नो र बुबाको कमाइबाट झापा जिल्लाको बाहुनडाँगीमा घरजग्गा किनेर त्यहीबाट आफ्नो नेपाली नागरिकताको परिचयपत्र (२०५१/५/२६) बनाएका छन् (परिशिष्ट-ञ) । उनको अहिले काठमाडौंको धुम्बराहीमा घर छ । उनीसँग एउटा सुजुकी कार पनि छ । उनी अहिले शुभश्रीको-अपरटिभ लिमिटेडको अध्यक्ष भएर आफ्नो गतिविधि अगाडि बढाएका छन् ।

२.६ उपनयन संस्कार

हिन्दू संस्कारअनुसार छोरा मान्छेको ब्रतबन्ध गराई जनै लगाइदिने गुरुमन्त्र सुनाउने परम्परा हाम्रो समाजमा चल्दै आएको छ । हिन्दू संस्कारअनुसार नगेन्द शर्माको उपनयन

[२२] ऐजन ।

[२३] ऐजन ।

[२४] ऐजन ।

[२५] ऐजन ।

[२६] ऐजन ।

[२७] ऐजन ।

संस्कार आठ वर्षको उमेरमा वैदिक विधिअनुसार आफ्नै घरमा नै सम्पन्न भएको पाइन्छ ।[२८] उनको न्वारानको नाम नीलमणि शर्मा हो र उनलाई गुरुमन्त्र सुनाउने गुरु मीत्रप्रसाद निरौला हुन् ।[२९] उनले उपनयनका समयमा भएका अन्य आफ्ना गतिविधिलाई आत्मपरक रूपमा अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म निबन्धसङ्ग्रहको यसै शीर्षकको निबन्धमा प्रस्तुत गरेका छन् ।[३०]

२.७ विवाह र सन्तान

२.७.१ विवाह

नगेन्द्र शर्माको विवाह नेपाली राष्ट्रिय काङ्ग्रेसका संस्थापक नेता डिल्लीरमण रेग्मीकी कान्छी छोरी सोफिया शर्मासँग वि.सं. २०२५ वैशाख १८ गते अक्षय तृतीयाका दिन बालाजुको पार्कमा वनभोजका रूपमा सम्पन्न भएको हो ।[३१] विवाहमा केटा र केटीका बीच कुरा उत्तम कुँवरले मिलाएको पनि देखिन्छ ।[३२] शर्माको विवाहमा केटी र केटा पक्षका बुबा आमाको उपस्थिति र सहमति नभएकाले कन्यादान केटीका दाजु मदन रेग्मीले दिएका पाइन्छ ।[३३] डिल्लीरमण रेग्मीका चार सन्तान (शान्ति, इन्दु, मदन र सोफिया) मध्ये कान्छी सोफियाले केटाकेटी अवस्थादेखि नै सङ्गीतमा रुचि राख्ने गरेको पाइन्छ ।[३४] साफियाले भारतीय छात्रवृत्तिमा भारतको गुजराँतबाट सङ्गीत विषयमा स्नातकोत्तर पास गरेकी छन् ।[३५] सोफियाले अध्ययन पूरा गरेपछि सरकारको संस्कृति विभागमा सङ्गीत अन्वेषण अधिकृतका पदमा जागिर खान थालेको पाइन्छ ।[३६] सोफिया र नगेन्द्रका बीच सहगोत्रभित्र विवाह गरेर परम्पराका विरुद्धमा वैवाहिक सम्बन्ध गाँसेको देखिन्छ ।[३७] उनीहरूको वैवाहिक जीवन आज सुखमय रूपमा नै अगाडि बढेको छ ।

२.७.२ सन्तान

नगेन्द्र शर्मा र सोफिया शर्माका एक छोरी र एक छोरा रहेका छन् । उनको पहिलो सन्तानको रूपमा छोरी योजनाको जन्म विवाह भएको तीन वर्षपछि मात्र भएको हो ।[३८]

---

[२८] ऐजन ।

[२९] ऐजन ।

[३०] नगेन्द्र शर्मा, c08fb]lv Eofu'tf];Dd (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४२) पृ. ११७ ।

[३१] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[३२] हेर्नु, परिशिष्ट ग ।

[३३] शोधनायकको श्रीमती सोफिया शर्माबाट प्राप्त जानकारी ।

[३४] ऐजन ।

[३५] हेर्नु, परिशिष्ट ग ।

[३६] हेर्नु, परिशिष्ट ग ।

[३७] शोधनायकको श्रीमती सोफिया शर्माबाट प्राप्त जानकारी ।

[३८] ऐजन ।

शर्माकी छोरी जन्मेको सातवर्षपछि छोरा सफलको जन्मभएको हो ।[39] शर्माकी छोरी योजनाको विवाह वीरगञ्ज निवासी दिवस रिजालसँग भएको छ ।[40] उनीहरू हाल चारवर्षदेखि क्यानाडामा रेस्टुरेन्ट सञ्चालन गरेर बसेका छन् ।[41] उनीहरूका पनि दुईवटा सन्तान छन् ।[42] शर्माका छोरा सफलले काठमाडौंको सेन्ट जेभियर्समा कक्षा दससम्मको अध्ययन गरी कालिङ्पोङ मोडल स्कुलबाट वि.सं. २०६० मा एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेका छन् ।[43] शर्माका छोरा सफल दसजोड दुई (१०+२) उत्तीर्ण गरी अस्ट्रेलियामा अध्ययन गर्न गएका र पछि पत्रकारिताको अध्ययन गर्न अमेरिका गएको पनि पाइन्छ ।[44] सफल हाल घरमा नै छन् । शर्माको पारिवारिक जीवन सुखपूर्वक नै बितिरहेको छ ।

२.८ विभिन्न सेवा र जागिर

नगेन्द्र शर्माले आफ्नो स्नातक अध्ययन सिद्धाएपछि एकवर्ष पुष्परानी उच्च विद्यालय, तीन महिना सुके पोखरी जुनियर हाइस्कुल, तीन महिना नन्दप्रसाद उच्च विद्यालय र एकवर्ष दार्जिलिङ सरकारी उच्च विद्यालयमा अध्यापन गरेको देखिन्छ ।[45] शर्माले पश्चिम बङ्गाल समाचार साप्ताहिक पत्रिकाको सम्पादन कार्यमा सात वर्ष बिताएको पाइन्छ ।[46] शर्माले कलकत्ता उच्च न्यायालयमा कानुन-व्यवसायी भएर पनि काम गरेको पाइन्छ ।[47] शर्मा त्यहाँको न्यायसम्बन्धी कामबाट नै नेपालको कानूनी क्षेत्रमा संलग्न हुन आएको बताउँछन् ।[48] शर्मा नेपाल आएपछि नेपालको सर्वोच्च अदालतबाट एडभोकेट को अनुमतिपत्र (२०१९ जेठ ३०) लिएको जानकारी दिन्छन् ।[49] शर्माले कानुनी एडभोकेट अनुमतिपत्र लिए पनि नाफेन (नियर एन्ड फार इस्ट न्युज लिमिटेड) नामक तथा ए.ए.एन.एस. (अफ्रो एसियन न्युज सर्भिस) नामक बेलायतस्थित समाचार संस्थाहरूमा सम्वाददाता भएर काम गरेको पाइन्छ ।[50] शर्मा त्यसपछि अमेरिकी दूतावासका डग्लस फोर्ग्यान नामक प्रथम सचिवसँगको परिचयबाट दूतावासमा इकोनोमिक एनालिस्टको पदमा नियुक्त भएको देखिन्छ ।[51] शर्मा अर्को वर्ष नेपाल औद्योगिक विकास नियममा ब्रान्च

---

[39] ऐजन ।

[40] ऐजन ।

[41] ऐजन ।

[42] ऐजन ।

[43] ऐजन ।

[44] ऐजन ।

[45] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[46] नगेन्द्र शर्मा- ;f/f+z आत्मकथा (प्रकाशोन्मुख कृति)

[47] हेर्नु, परिशिष्ट- घ ।

[48] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[49] हेर्नु, परिशिष्ट-घ ।

[50] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[51] ऐजन ।

अफिसर सरकारी तहमा उपसचिव सरहको पदमा वि.सं. २०२० चैत्र ११ मा नियुक्त भएको देखिन्छ ।[५२] उनी त्यसको एक वर्षपछि तत्कालीन शाही नेपाल वायु सेवा निगमका एड्मिनिस्ट्रेटर कृष्णप्रसाद गौतमको निर्देशनमा निगमको प्रचारप्रसारको लागि जनसम्पर्क विभागमा व्यवस्थापक (पब्लिक रिलेसन्स मेनेजर) को नयाँ पद सिर्जना गरी नियुक्त भएको पनि जानकारी पाइन्छ ।[५३] शर्माले अर्को जागिर सात वर्षपछि सूचना विभागमा निर्देशकको पदमा नियुक्त भएपछि सुरु गरेको देखिन्छ ।[५४] उनी त्यससमयमा जाँचबुझ केन्द्रद्वारा तयार गरिन लागेको मेचीदेखि महाकाली नामक चार ठेली पुस्तकका बीस जना लेखकहरूमध्येका एक भएर कार्यरत देखिन्छन् ।[५५] त्यसै समयमा राजा वीरेन्द्रको राज्याभिषेक पनि गर्न लागेकाले उक्त पदका लागि दुई वर्षको निम्ति करार सेवामा नियुक्ति पाएका रहेछन् ।[५६] शर्मा राज्याभिषेकपछि बेलायत सरकारको निम्तोमा दुई हप्ताको भ्रमणमा रहँदा सूचना विभागको आफ्नो पदबाट राजीनामा दिएर विद्यावारिधिका निम्ति योजना बनाएको बताउँछन्[५७] तर उनको राजीनामा स्वीकृत नभएर उल्टो सरकारको तर्फबाट बारम्बार बोलाएर ताकेता गर्न थालेपछि उनी नेपाल फर्किएको पाइन्छ ।[५८] शर्माको अर्को नियुक्ति नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघको सचिवको रूपमा पाएको देखिन्छ ।[५९] उनले दुई वर्षपछि सञ्चार मन्त्रालयको सञ्चार कार्यदलको सदस्य र टेलिभिजन प्रोजेक्ट सेलको संयोजकको रूपमा नियुक्ति भएर काम गरेको पाइन्छ ।[६०] आजको नेपाल टेलिभिजन यसै आयोजना अन्तर्गत स्थापना भएको हो । शर्माले दुईवर्ष वन मन्त्रालयअन्तर्गत स्रोत संरक्षण तथा उपभोग परियोजना (आर.सी.यु.पी.) मा पब्लिक इनफर्मेसन अफिसरको रूपमा नियुक्ति बुझेर काम गरेको पनि पाइन्छ ।[६१] शर्मा वि.सं. २०४१।१।७ मा गोरखापत्र संस्थानमा कार्यकारी अध्यक्ष पदमा नियुक्त भएको पाइन्छ ।[६२] शर्माले वि.सं. २०४७ मा औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेड संस्थानको कार्यकारी अध्यक्ष भएर काम गर्दागर्दै बीचैमा अवकास लिएको कुरा आफैले बताउँछन् ।[६३]

नगेन्द्र शर्माले यसरी विभिन्न संघसंस्थाहरू र सरकारी नियुक्तिका आधारमा विभिन्न समयमा विभिन्न पदमा जागिरे जीवन बिताएको पाइन्छ । उनले वि.सं. २०५० मा स्थापित

---

[५२] हेर्नु, परिशिष्ट-घ ।

[५३] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[५४] हेर्नु, परिशिष्ट घ ।

[५५] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[५६] ऐजन ।

[५७] ऐजन ।

[५८] ऐजन ।

[५९] हेर्नु, परिशिष्ट घ ।

[६०] ऐजन ।

[६१] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[६२] हेर्नु, परिशिष्ट घ ।

[६३] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

इन्टलेक्चुअल प्रोपर्टी एटर्नीज इन्कको संस्थापक रहेर काम गर्दै आएका छन् ।[६४] शर्माले वर्तमानमा पनि आफ्नै शुभश्री को-अपरेटिभ लिमिटेड (२०५५) को संस्थापक अध्यक्षको जिम्मेवारी पूरा गरिरहेका छन् ।[६५]

२.९ स्वभाव र रुचि

२.९.१ स्वभाव

नगेन्द्र शर्मा बाल्यकालमा पनि चटपटे स्वभावका नभई मिलनसार, भद्र, लगनशील स्वभावका भएको पाइन्छ ।[६६] शर्माकी आमा अत्यन्तै सरल, शिष्ट स्वभावकी[६७] भएका कारणले आमाको शीलस्वभावको प्रभाव शर्मामा परेको देखिन्छ । शर्मामा ठट्‌ठा गर्ने स्वभाव, ठूलो आवाजमा हाँस्ने, साथीहरूबीच छिटो घुलमिल हुने सक्ने जस्ता विशेषता रहेको देखिन्छ ।[६८] शर्मा सामान्य ग्रामीण परिवेशमा जन्मिएका शिक्षित हजुरबुबा र बुवाको सङ्गतमा हुर्किएकोले उनमा नम्र, शिष्ट, मीतभाषी, मिलनसार र सहयोगी स्वभाव देखिन्छ ।

नगेन्द्र शर्मामा कल्पनाशीलता, संवेदनशीलता, एकान्तप्रियता, अन्तर्मुखीपन र भावुकता जस्ता प्रवृत्ति विद्यार्थी कालदेखि नै विकसित हुँदै आएको हो ।[६९] प्रचलित संस्कार र मान्यतालाई वैज्ञानिक र वस्तुवादी परिष्कार गर्नुपर्ने र वास्तविक मूल्यमान्यता स्थापना गर्नुपर्ने कुरा नगेन्द्रका निबन्धबाट प्रस्ट हुँदै आएको छ ।[७०] समाजको नारी समस्या, जातभात समस्या, धर्म र संस्कृति समस्या, साहित्य समस्या र दाम्पत्य समस्यालाई शर्माले आफ्नो प्रगतिशील तर्कद्वारा समाधान गर्न खोजेको पाइन्छ ।[७१] नगेन्द्र शर्माको स्वभावबारे दयाराम श्रेष्ठ भन्दछन्:

> “शर्माज्यू गम्भीरभन्दा गम्भीर विषयमा तर्क दिन अघि सर्नुहुन्छ र यसो गर्न उहाँ डराउनुहुन्न । केवल सतही प्रभाव छुटाउने प्रवृत्तिबाट वहाँ टाढा हुनुहुन्छ । वहाँ वौद्धिक रूपले पहिले चिन्तन गर्नुहुन्छ, त्यसपछि ग्रन्थका पृष्ठहरू केलाउनु हुन्छ, अनिमात्र तर्कका निमित्त युद्ध क्षेत्रमा प्रवेश गर्न तम्तयार हुनुहुन्छ । अतः वहाँको तार्किक रणनीति हाम्रा लागि आकर्षक बन्दछ । फेरि वहाँ बीसौं शताब्दीको एक

---

[६४] नगेन्द्र शर्मा- ;f/f+z पूर्ववत् ।

[६५] ऐजन ।

[६६] टीकाभूषण दाहालका अनुसार ।

[६७] ऐजन ।

[६८] ऐजन ।

[६९] ऐजन ।

[७०] राजेन्द्र सुवेदी, ;|i6f–;[li6 M ;|i6f–;[li6 M b|i6f–b[li6, ते.सं. (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०५८), पृ. १२८ ।

[७१] तारानाथ शर्मा, “भूमिका” gu]Gb|sf lgaGw (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०२६), पृ. २ ।

जागरुक व्यक्ति भएर तर्कको जाल फिँजाउनुहुन्छ । केका लागि ? परम्परागत सङ्कीर्ण विचारधाराको अमलेख र नयाँ सामाजिक मूल्यको स्थापना लागि ।"[७२]

अग्रगामी प्रगतिवादी विचारधारा अँगाल्ने शर्मामा स्वच्छन्दतावादी भावना पाइन्छ । सानातिना कुरामा नरिसाउने, नझिज्जिने, सोधेको कुराको स्पष्ट उत्तर दिने व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा माथि उठेर समाज र जनताको निम्ति काम गर्ने स्वभाव उनमा देखिन्छ । शर्माले सबैप्रति समानता र मानवताको व्यवहार देखाउँछन् ।

२.९.२ रुचि

नगेन्द्र शर्माको रुचि क्षेत्र भनेको अध्ययन क्षेत्र देखिन्छ । औपचारिक रूपमा नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर र कानुनमा स्नातक गरेका शर्माले जापानी, तिव्वती, फ्रान्सेली, उर्दू, अङ्ग्रेजी आदि भाषाको पनि अध्ययन गरेका छन् । उनले हरबखत अध्ययन गर्न रुचाएको पाइन्छ ।[७३] शर्मा किताब भनेपछि हुरुक्कै हुन्छन् । शर्मा फुर्सदको क्षणमा किताब भए आफूलाई अरू केही चाँहिदैन भन्दछन् ।[७४] शर्मा मनपरेका किताब किन्न नपाउँदासम्म र किनेका किताब पढ्न नपाउँदासम्म अत्यन्तै बेचैनी महसुस हुने गरेको बताउँछन् ।[७५] शर्माले विज्ञान, कानुन र साहित्यतर्फ विशेष चासो राखेको देखिन्छ । साहित्यका सामाजिक जनजीवनसँग सम्बन्धित विविध सांस्कृतिक पक्षको खोज अनुसन्धान तर्फ पनि उनको चासो रहेको देखिन्छ । शर्माले यसैको परिपूर्तिको लागि नेपाली जनजीवन-खोज ग्रन्थ पनि प्रकाशित गरेका छन् । शर्माले खेलकुदमा हक्की, क्रिकेट र फुटबल मन पराउँछन् भने गीतमा अमर गुरूङको म अमर हुँ, तिमी धरती भन्ने गीत बढी मन पर्ने बताउँछन् ।[७६] शर्माले खानपिनमा सबै कुरा मनपराउँछन् ।[७७] उनले बढी मात्रामा माछा, चिल्लो-पिरो, पञ्जावी, मुसलमानी, चिनियाँ आदि खाना मन पर्ने जानकारी दिन्छन् ।[७८] विवाह पार्टीहरूमा हल्का पेय पदार्थ पनि सेवन गर्दछन् ।[७९] शर्मा आफूलाई सर्वभक्षी हुँ भन्न बढी खुसी लाग्छ भन्छन् ।[८०] शर्मा साधारण, फुका खुल्ला लुला लगाउने बढी मन पराउँछन् ।[८१] उनको

---

[७२] दयाराम श्रेष्ठ, "तर्क र अनुभूतिको निरन्तरता" c08fb]lv Eofu'tf];Dd, पूर्ववत्, पृ. 'ख', 'ग' ।

[७३] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[७४] ऐजन ।

[७५] ऐजन ।

[७६] ऐजन ।

[७७] ऐजन ।

[७८] ऐजन ।

[७९] ऐजन ।

[८०] ऐजन ।

[८१] ऐजन ।

साहित्यमा आत्मपरक र वस्तुपरकका साथै खोज अनुसन्धान, अनुवाद आदिमा बढी रुचि रहेको देखिन्छ ।

२.१० भ्रमण

भ्रमण गर्नु भनेको विभिन्न ठाउँसँग परिचित हुनु हो । नगेन्द्र शर्माले जीवन कै सबैभन्दा पहिलो र लामो पैदल भ्रमणका रूपमा बाल्यकालमा आफ्ना हजुरबुबासँग गरेको बताउँछन् ।[82] शर्मा हजुरबुबासँग पुर्ख्यौली थलो तेरथुम जाँदा दसै दिन र फर्किदा आठ दिन लागेको भ्रमण सबैभन्दा ज्ञानबर्द्धक भएको बताउँछन् ।[83] उनले काठमाडौंमा जागिर खाँदा अमेरिकी दूतावासमा रहँदा डगलस फोरम्यान दम्पतीसँग नेपालगञ्ज, पोखरा र बनेपाको भ्रमण स्मरणीय रहेको बताउँछन् ।[84] शर्मा तत्कालीन शाही नेपाल वायुसेवा निगमका जागिरे हुँदा त जहाँजहाँ त्यसका विमानहरू सञ्चालित थिए तीती ठाउँमा प्रायः पुगेको देखिन्छ ।[85] उनी तीभन्दा भिन्न म्याग्दी, पर्वत, बाग्लुङ र मुस्ताङको पैदल भ्रमण पनि महŒवपूर्ण रहेको बताउँछन् ।[86] उनी त्यसै समयमा कागवेणी हुँदै मुक्तिनाथ गएको समयमा भदौमा पनि हिउँ परेको देखेर आनन्द लागेको बताउँछन् ।[87] उनले नेपालभित्रका ६५ वटाभन्दा बढी जिल्लाहरूको भ्रमण गरेका छन् ।[88]

नगेन्द्र शर्माले विदेश भ्रमण पनि गरेका छन् । उनले विभिन्न समयमा विभिन्न संघसंस्था र सरकारी कर्मचारीका हैसियतले विभिन्न देशहरूको भ्रमण गरेको पाइन्छ ।[89] उनले विदेश भ्रमणका क्रममा सोभियत संघ, अफ्रिका, दक्षिण अमेरिका, अस्ट्रेलिया र नर्थ साउथ पोल मात्र नपुगेको बताउँछन् ।[90] उनी जापान तीन पटक, बेलायत तीन पटक र चीन दुई पटकसम्म पुगेको बताउँछन् ।[91]

२.११ लेखनप्रेरणा

दार्जिलिङको सुन्दर प्राकृतिक वातावरणमा हुर्केका नगेन्द्र शर्माको साहित्यिक लेखनमा त्यहाँका विभिन्न सामाजिक, प्राकृतिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक आदि तŒवहरूले प्रभाव पारेको पाइन्छ । उनमा बाल्यकाल अवस्थादेखि नै साहित्यानुराग देखिन्छ । उनले

---

[82] ऐजन ।
[83] ऐजन ।
[84] ऐजन ।
[85] ऐजन ।
[86] ऐजन ।
[87] ऐजन ।
[88] ऐजन ।
[89] ऐजन ।
[90] ऐजन ।
[91] ऐजन ।

विद्यालय जीवनमा खर्साङको छात्र (वि.सं. २००२ तिर) पत्रिकामा हस्तलिखित रूपमा नै कविता छपाएको बताउँछन् ।[९२] उनको किताब पढ्ने बानी आफ्नै परिवारका हजुरबुवा र बुबाको प्रेरणाबाट केटाकेटीदेखि नै बसेको बताउँछन् ।[९३] शर्माका बुबा भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्राम आन्दोलनमा संलग्नता हुनु, प्रतिमानसिंह लामाको महाङ्काल जासुस (उपन्यास) पुस्तक पढ्नु, विद्यालय र क्याम्पसमा शिवकुमार राई, महानन्द सापकोटा, धरणीधर कोइराला, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, ईश्वर बराल, पारसमणि प्रधान, लैनसिंह बाङ्देल आदिबाट लेखनप्रेरणा पाएको कुरा उनी बताउँछन् ।[९४] शर्माका बुबाले भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्राममा लागेका भारतीय विद्वान् तथा राजनीतिज्ञहरूको छोटोछोटो जीवनी लेख्दा र लेखनाथ, देवकोटा आदिका कविताहरू कण्ठस्थ गर्दा पनि उनलाई लेखन कार्यमा आकर्षण बढेको देखिन्छ ।[९५] उनका बुबाले लेखनाथ पौड्यालको बुद्धिविनोद दैनिक बिहानमा भजनका रूपमा भन्ने गर्दा पनि आफू बढी प्रभावित भएको बताउँछन् ।[९६] उनले आफ्ना बुबाले लेखेका भारतीय विद्वान् तथा राजनीतिज्ञहरूका केही जीवनीलाई आफ्नो लघुनिबन्धसङ्ग्रह छासमिस-मासमिसमा समावेश गरेका छन् ।

२.१२ प्रकाशित कृतिहरू

नगेन्द्र शर्माले सात-आठ कक्षाका विद्यार्थी हुँदा हस्तलिखित छात्र पत्रिका उनीभन्दा पाका उमेरका विद्यार्थीहरूले निकालेको जानकारी दिन्छन् ।[९७] त्यो पत्रिका साइक्लोस्टाइल गरेर निकाल्ने हुनाले तिनीहरूलाई सघाउने क्रममा शर्माले पनि एउटा कविता छपाएको बताउँछन् ।[९८] शर्माका त्यसपछि बनारसबाट प्रकाशित हुने युगवाणी साप्ताहिक, उदय मासिक, आदिमा पनि कविताहरू प्रकाशित गराएको जानकारी पाइन्छ ।[९९] शर्माका कलकत्ताबाट प्रकाशित प्रभात पत्रिकामा प्रभाती शीर्षकको कविता र दार्जिलिङबाट प्रकाशित भारती मासिक पत्रिकामा हाम्रो अस्तित्व शीर्षकको निबन्ध प्रकाशित भएको देखिन्छ ।[१००] उनी सुरुसुरुमा कविताहरू लेख्ने र छपाउने कार्यमा लागे पनि पछि निबन्धमा नै केन्द्रित रहेको पाइन्छ । उनका पुराना रचनाहरू प्राप्त गर्न सकिएको छैन । शर्मा निबन्ध लेख्न थालेपछि आफ्नो कलमलाई निबन्धविधामा नै दौडाइरहेको देखिन्छ । उनका निबन्धहरूले विकसित र

---

[९२] ऐजन ।
[९३] ऐजन ।
[९४] ऐजन ।
[९५] ऐजन ।
[९६] ऐजन ।
[९७] ऐजन ।
[९८] ऐजन ।
[९९] ऐजन ।
[१००] ऐजन ।

विस्तारित हुने अवसर पनि पाएको देखिन्छ । शर्माले नेपाली र अङ्ग्रेजी दुवै भाषामा लेख, रचना र निबन्धात्मक कृतिहरू लेखेका छन् । उनले जापानी भाषामा पनि आफ्नो अनुवाद कला देखाएका छन् । उनका निबन्ध तथा लेख, रचनाहरू विभिन्न समयमा विभिन्न पत्र-पत्रिकाहरूमा प्रकाशित भएका छन् । ती प्राप्त-अप्राप्त रचनाको सूची यसप्रकारको छ :

(क) प्रकाशित फुटकर रचना

(अ) नेपाली भाषाका

क.सं.	रचना/शीर्षक	विधा	प्रकाशन/ रचना समय	पत्रिका-स्थान	कैफियत
(१)	प्रभाती	कविता	द्दण्ड्द तिर	प्रभात, कलकत्ता	अप्राप्त
(२)	हाम्रो अस्तित्व	निबन्ध	द्दण्ण्ट तिर	भारती, दार्जिलिङ	अप्राप्त
(३)	व्याकरणका बूँदा	निबन्ध	ज्ञढछ्छ	अंजली-१, दार्जिलिङ	प्राप्त
(४)	तिहार	कविता	ज्ञढटछ	पश्चिम वंगाल ३, १५	प्राप्त
(५)	पुराना विचार नयाँ समय	निबन्ध	ज्ञढछ्ढ	प्रगति, सिक्किम	प्राप्त
(६)	उखेल्नु पर्ने उखानहरू	निबन्ध	द्दण्ज्ञठ	हाम्रो संसार, कलकत्ता	प्राप्त
(७)	बनारसमा बेचिएकी बहिनी	निबन्ध	द्दण्द्दज्ञ	गोरखापत्र, वैशाख	प्राप्त
(८)	मेरो रामायण : एक टेजेडी	निबन्ध	द्दण्द्दज्ञ	फूलपाती, असार	प्राप्त
(९)	म र मेरो बिहे	निबन्ध	द्दण्द्दज्ञ	फूलपाती, भदौ-असोज	प्राप्त
(१०)	एक गन्थन एक गुनासो	निबन्ध	द्दण्द्दद्द	रूपरेखा-पुस	प्राप्त
(११)	बुद्ध, राधा कृष्णन् एक फुचो	निबन्ध	द्दण्द्दघ	रूपरेखा वैशाख	प्राप्त
(१२)	संस्कृतिका तीन नेत्र	निबन्ध	द्दण्द्दद्ध	हाम्रो संस्कृति-असोज	प्राप्त
(१३)	देवकोटाले राखेका कोश ढुंगा	निबन्ध	द्दण्द्दद्ध	गोरखापत्र, २१ असोज	प्राप्त
(१४)	विना जनैको बाहुन	निबन्ध	द्दण्द्दद्ध	रूपरेखा, कार्तिक	प्राप्त
(१५)	कठै मेरो काठमाडौं	निबन्ध	द्दण्द्दछ	मधुपर्क	प्राप्त
(१६)	को आउँछ मेरो जात खोस्न ?	निबन्ध	द्दण्द्दट	रेषा १ : वैशाख	प्राप्त
(१७)	कसको चरित्र कसको भाग्य ?	निबन्ध	द्दण्द्दट	रूपरेखा, साउन	प्राप्त
(१८)	के खानु, किन नखानु ?/गाई नखानु ?	निबन्ध	द्दण्द्दठ	रेषा ३ : ३ जेठ	प्राप्त

(१९)	टुकुचा, सुँडेनी र हामी	निबन्ध	द्दण्द्दठ	संचय १ : २	प्राप्त
(२०)	बोलचालको भाषा काठमाडौं र दार्जीलिङ्गमा	निबन्ध	द्दण्द्दठ	नेपाली, साउन-असोज	प्राप्त
(२१)	संस्कृति र छोयला गुन्द्रुक	निबन्ध	द्दण्द्दठ	गोरखापत्र, १७ असोज	प्राप्त
(२२)	मैले देखेको दार्जीलिङ्ग	निबन्ध	द्दण्द्दठ	रूपरेखा, पू. ११४ काठमाडौँ	प्राप्त
(२३)	कवि गिरी, प्रतिष्ठान र सेमिनार	निबन्ध	द्दण्द्दड	रूपरेखा, पू. १७ वैशाख	प्राप्त
(२४)	थप कुरा	निबन्ध	ज्ञढठण	नारद	प्राप्त
(२५)	साहित्यिक चोरीको पक्षमा	निबन्ध	द्दण्द्दड	गोरखापत्र, १२ माघ	प्राप्त
(२६)	संस्कृतको यो महंगो मोह	निबन्ध	द्दण्द्दड	-	प्राप्त
(२७)	राज्याभिषेक : एक अनुभूति	निबन्ध	द्दण्द्दड	विभिन्न पत्रिकामा	प्राप्त
(२८)	म मानिसलाई ईश्वरीय सृष्टि मान्दिनँ	निबन्ध	(	-	प्राप्त
(२९)	अमेरिकी न्यायको नमूनाः रसेलको सन्दर्भमा	निबन्ध	(	-	प्राप्त
(३०)	नेवारी भाषा, साहित्य र संगीत	निबन्ध	द्दण्घघ	रूपरेखा, पू. ४४	प्राप्त
(३१)	यहाँ एउटा क्लासिकल जन्मिएछ	निबन्ध	द्दण्द्धण	गरिमा १ :५	प्राप्त
(३२)	अनेक मृत्यु : एकै प्रश्न	निबन्ध	द्दण्द्धण	रूपरेखा, पू. २६५	प्राप्त
(३३)	सक्कली हिन्दूस्थान	निबन्ध	द्दण्द्धण	परिवेश, वर्ष २ अं २५	प्राप्त
(३४)	आग्राको कुरा, गाग्राको कुरा	निबन्ध	द्दण्द्धज्ञ	गरिमा २ : ५ वैशाख	प्राप्त
(३५)	म जस्तै चम्पा र दलवीर	निबन्ध	द्दण्द्धज्ञ	मधुपर्क १७ : १ साउन	प्राप्त
(३६)	के हुन्छ, के हुँदैन ?	निबन्ध	द्दण्द्धज्ञ	गरिमा २ : १२ मंसिर	प्राप्त
(३७)	गणित र म	निबन्ध	द्दण्द्धद्द	मधुपर्क १८ : ३ साउन	प्राप्त
(३८)	काठमाण्डूबाट कायल कटुवाल	संस्मरण	द्दण्टद्ध	भाड ४४ : १०० वैशाख	प्राप्त
(३९)	भाषा भाँड्ने म	निबन्ध	द्दण्टद्ध	मधुपर्क ४० : २	प्राप्त

				असार	
(४०)	धनुषदाइको धोको	संस्मरण	©ण्टद्ध	गरिमा- साउन	प्राप्त
(४१)	निलो नदीमा हरिया पहाडका छाया !	संस्मरण	©ण्टद्ध	मधुपर्क असार	प्राप्त

(आ) अङ्ग्रेजी भाषाका

क.सं.	रचना/शीर्षक	विधा	प्रकाशन/ रचना समय	पत्रिका-स्थान	कैफियत
(१)	तेन्जिङ : दी टाइगार अफ दी स्नोज	लेख	ज्ञढछघ जुलाइ	केरियर्स एन्ड कोर्सेज दिल्ली	प्राप्त
(२)	नेपाली लिटरेचर टुडे	निबन्ध	ज्ञढछघ नोभेम्वर	दी हलेस्ट्रेटड विक्ली अफ इन्डिया बम्बई	प्राप्त
(३)	भानुभक्त	निबन्ध	ज्ञढछछ ज ज्ञट	दी हिन्दूस्तान स्टान्डड दैनिक कलकत्ता	प्राप्त
(४)	स्पुट्निक एन्ड आइ	निबन्ध	ज्ञढछठ नो द्दद्ध	ऐ........	प्राप्त
(५)	नेहरू इन भुटान	निबन्ध	से द्दज्ञ ज्ञढछड	ऐ........	प्राप्त
(६)	सिँग एन्ड विन अ ब्राइड	निबन्ध	ज्ञढछड	ऐजन पृ. १६२	प्राप्त
(७)	भुटान, बिड फर सोभरिन्टी	निबन्ध	ज्ञढछड	ऐजन	प्राप्त
(८)	प्रोब्लेम अफ दी रकिङ्ग हिमालयाज	निबन्ध	ज्ञढछढ	ऐजन	प्राप्त
(९)	काठमाण्डुज दसैं एन्ड कलकत्ताज पूजा सिजन	निबन्ध	ज्ञढछढ	ऐजन	प्राप्त
(१०)	नेपाल : जेनेरल इलेक्सन्स एन्ड आफ्टर	निबन्ध	ज्ञढछढ	ऐजन	प्राप्त
(११)	बी.पी. कोइराला : म्यान अफ भिजन एन्ड एभाउड सोशिलिस्ट	निबन्ध	ज्ञढछढ	ऐजन	प्राप्त
(१२)	नेपालीज दिवाली : सम प्लेज्यान्ट पिक्युलियारिटिज	निबन्ध	ज्ञढछढ	ऐजन	प्राप्त
(१३)	म्यारेड टु अ फुट : शी नेभर बिकम्स अ बिडो	निबन्ध	ज्ञढटण	दैनिक दी इन्डियन एक्स्प्रेस, नयाँ दिल्ली	प्राप्त
(१४)	दार्जीलिङ : न्यु डाइभेन्सन्स अफ टुरिज्म	निबन्ध	ज्ञढटण	कलकत्ता इन्डस्ट्रीज फेयर, स्मारिका	प्राप्त
(१५)	इन्डियाज बोर्डर म्यालाडी	निबन्ध	ज्ञढछढ	दी हिन्दूस्तान स्टान्डार्ड दैनिक, दुइ अंकमा लगातार	प्राप्त
(१६)	नेपाल्स नेशनल डे, टुडे	निबन्ध	फर्वरी ज्ञढछढ	ऐ.	प्राप्त
(१७)	वाज बुद्ध अ नेपाली	निबन्ध	(	दी हिमालयन टाइम्स साप्ताहिक, कालेबुङ बुद्धको २५०० औं जन्मजयन्ति विशेषाङ्क	प्राप्त

शर्माले माथि देखाइएका र अन्य विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित निबन्धहरूलाई सङ्गालोका रूपमा कृति आकार प्रदान गरेका छन् । ती निम्न लिखित छन् :

(ख) प्रकाशित कृतिहरू

(अ) नेपाली भाषामा प्रकाशित कृतिहरू

क.सं.	रचना/शीर्षक	विधा	प्रकाशन/ रचना समय	भाषा
(१)	नगेन्द्रका निबन्ध	निबन्धसङ्ग्रह	द्दण्द्दट	नेपाली
(२)	नेपाली जनजीवन	परिचयात्मक निबन्धसङ्ग्रह	द्दण्घद्द	नेपाली
(३)	ईसाई पुराण : नेपाली खण्ड	खोज पुस्तिका	द्दण्घढ	नेपाली
(४)	अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म	निबन्धसङ्ग्रह	द्दण्द्धद्द	नेपाली
(५)	बनारसमा बेचिएकी बहिनी	निबन्धसङ्ग्रह	द्दण्द्धठ	नेपाली
(६)	तर्क-वितर्क	निबन्धसङ्ग्रह	द्दण्छद्ध	नेपाली/नेवारी
(७)	सम्झाउनि-बिर्साउनि	लघु निबन्धसङ्ग्रह	द्दण्ण्छ	नेपाली
(८)	छासमिस-मासमिस	लघु निबन्धसङ्ग्रह	द्दण्ण्छ	नेपाली

(आ) अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशित कृतिहरू

क.सं.	रचना/शीर्षक	विधा	प्रकाशन/ रचना समय	भाषा
(१)	दिस इज नेपाल	निबन्धसङ्ग्रह	ज्ञढठद्ध	अङ्ग्रेजी
(२)	नेपाल ए-टु जेट	निबन्धसङ्ग्रह	ज्ञढठड	अङ्ग्रेजी
(३)	नेपाली लिट्रेचर इन-अ नट्शेल	नेपाली साहित्यको इतिहास	ज्ञढडद्ध	अङ्ग्रेजी
(४)	नेपाल एट अ ग्लान्स	निबन्ध	ज्ञढडठ	अङ्ग्रेजी
(५)	फग्टेल्स अफ नेपाल	लोककथा-अनुवाद	ज्ञढढण	अङ्ग्रेजी
(६)	नेपाल : सम टेल्स सम ट्रुथस	निबन्धसङ्ग्रह	ज्ञढढज्ञ	अङ्ग्रेजी
(७)	सेक्रेटस अफ सांग्रिला	निबन्धसङ्ग्रह	ज्ञढढद्द	अङ्ग्रेजी
(८)	सीट अफ स्नो	नेपाली छोटा कथा संकलन र अनुवाद	ज्ञढढठ	अङ्ग्रेजी
(९)	नेपाल्स रिलेसन्स विथ सिक्किम एन्ड भुटान	खोज पुस्तिका	द्दण्ण्द्ध	अङ्ग्रेजी

(ङ) जापानी भाषामा प्रकाशित कृति

क.सं.	रचना/शीर्षक	विधा	प्रकाशन/ रचना समय	भाषा
(१)	फोक टेल्स अफ नेपाल	नेपाली लोककथा अनुवाद	ज्ञढढ्द	जापानी

(ग) अप्रकाशित कृतिहरू

नगेन्द्र शर्माका प्रकाशोन्मुख तथा अप्रकाशित कृतिहरू -

(१) कथा क्यानाडा : 'अभिव्यक्ति पत्रिका' मा २०६४ को दसैदेखि धारावाहिक रूपमा आजसम्म प्रकाशित ।

(२) सारांश : आत्मकथा (प्रकाशोन्मुख - प्रेसमा)

नगेन्द्र शर्माले आफ्नो लेखनको आरम्भ कविताबाट गरेको देखिन्छ । उनले कविता लेखनपछि निबन्धमा आफ्नो कलमलाई दौडाएको पाइन्छ । उनले नेपाली र अङ्ग्रेजी दुवै भाषामा नै आफ्नो निबन्धगत क्षमता प्रदर्शन गरेका छन् । उनले खोज अनुसन्धान, अनुवाद, लिपि, जस्ता क्षेत्रमा पनि कलम चलाएका छन् । उनले नेपाली र नेवारी दुवै लिपिमा तथा लोककथालाई जापानी भाषामा पनि लेखेका छन् । उनको साहित्यिक योगदान नेपाली साहित्यको आधुनिक कालको निबन्ध विधामा महŒवपूर्ण देखिन्छ ।

२.१३ सम्मान तथा पुरस्कार

नगेन्द्र शर्मा निरन्तर रूपमा नेपाली साहित्यको विकासमा लागिरहने स्रष्टा हुन् । शर्माले विद्यालय स्तरमा पढ्दादेखि नै विभिन्न फुटकर रचनाहरू लेखेर प्रेरणा पाएको देखिन्छ । शर्माले साहित्यको लेखनको साथै खोज अनुसन्धान र न्यायिक क्षेत्रमा समेत उत्तिकै संलग्नता देखाएका छन् । शर्माको योगदानको कदर गर्दै निम्नानुसारका सम्मान तथा पुरस्कार पाएको देखिन्छ :

(१)	कलेजस्तरका कविता आकृति पुरस्कार	सन् १९५२ [१०१]
(२)	शुभ राज्याभिषेक पदक	वि.सं. २०३१ [१०१]
(३)	मनिला ग्राम्मी अवार्ड	सेप्टेम्बर २१, १९८४[ज्ञण्द्द]
(४)	रोयल भिक्टोरियन अडर - बेलायत	१७ फेब्रुअरी १९८६[ज्ञण्घ]
(५)	इन्टरनेशनल अनरेरी सिटिजन- अमेरिका	सेप्टेम्बर १९८६[ज्ञण्ढ]
(६)	'ट्राभल राइटर्स' कदर पत्र- पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय	२०५३।११।१५[ज्ञण्छ]
(७)	वीरेन्द्र ऐश्वर्य सेवा पदक	वि.सं. २०५८[ज्ञण्ट]
(८)	हिमशिखर सम्मान पत्र	वि.सं. २०५८ माघ ३०[ज्ञण्ठ]

---

[१०१] ऐजन ।

[१०२] हेर्नु, परिशिष्ट च ।

[१०३] हेर्नु, परिशिष्ट छ ।

[१०४] हेर्नु, परिशिष्ट ज ।

[१०५] हेर्नु, परिशिष्ट घ ।

[१०६] शोध नायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[१०७] हेर्नु, परिशिष्ट झ ।

२.१४ सामाजिक सङ्घसंस्थामा संलग्नता

नगेन्द्र शर्मामा सामाजिक चेतनाका भावनाहरू प्रशस्त मात्रामा देखिन्छन् । शर्मा आफ्नो जीवनकालमा व्यक्तिगत स्वार्थभन्दा माथि उठेर समाज, देश र नेपाली जनताको स्वार्थका निम्ति लागिरहेको पाइन्छ । शर्मा अहिले पनि आफ्नो ठाउँबाट सामाजिक सेवामा लागिपरेका छन् । उनले थुप्रै सामाजिक सङ्घसंस्थामा देखाएको चासो र आबद्धताले सामाजिक सुधारमा सक्रियता पाइन्छ । शर्माले सामाजिक कार्य गर्नका निम्ति अरूलाई पनि प्रेरित गरेको पाइन्छ । शर्माले सामाजिक सेवाकै क्रममा निम्नानुसारका संस्थाहरूमा आबद्धता देखाएको पाइन्छ-[ज्ञण्ड]

यङ्ग गोर्खा एसोसिएसन	वि.सं. २०१० तिर कलकत्ता	सदस्य
गोर्खा दुःख निवारक सम्मेलन	वि.सं. २०११ तिर २ वर्ष कलकत्ता	महासचिव २ वर्ष
हिमाञ्चल छात्र संघ	वि.सं. २०१२ तिर २ वर्ष कलकत्ता	सदस्य
हिमालय स्पोर्टिङ क्लब	वि.सं. २०१३ तिर २ वर्ष कलकत्ता	सदस्य
नेपाली सांस्कृतिक संघ	वि.सं. २०१४ तिर २ वर्ष कलकत्ता	अध्यक्ष
नेपाल पत्रकार संघ	वि.सं. २०१९ काठमाडौं	सदस्य
नेपाल रेडक्रस	वि.सं. २०४०	आजीवन सदस्य
रोटरी क्लब अफ	वि.सं. २०४५-०४६ काठाडौं नर्थ	आजीवन सदस्य
लायन्स क्लव अफ	वि.सं. २०४६-२०४८ काठमाडौं भृकुटी	आजीवन सदस्य
नेपाल बुनाइ मैत्री संगठन	२०४८ - हालसम्म	महासचिव
शुभश्री को-अपरेटिभ लिमिटेड	२०५५ हालसम्म काठमाडौं	अध्यक्ष

२.१५ निष्कर्ष

नगेन्द्र शर्माको जन्म भारतको दार्जिलिङका डाउहिल रोडस्थित सिंहबाहिनी मन्दिरको पुजारी घरमा वि.सं. १९८७ मङ्सिर ७ गते भएको हो । उनी आमा हरिप्रिया र बुबा नन्द्रप्रसाद शर्माका पाँचजना दाजुभाइ र चारजना दिदीबहिनीमध्येका तेस्रो सन्तान हुन् । उनका पिताको पितृथलो नेपालको पूर्वी पहाडी जिल्ला तेरथुमको पोक्लवाङ हो ।

नरेन्द्र शर्माको अक्षरआरम्भ घरमा नै भएको हो । उनले दार्जिलिङको पुष्परानी रोय मेमोरियल हाइस्कुलबाट म्याट्रिकुलेसन उत्तीर्ण गरेका हुन् । उनले औपचारिक अध्ययनमा विज्ञानमा प्रमाणपत्र तह, अर्थशास्त्र र कानुनमा स्नातक तथा नेपालीमा स्नातकोत्तर गरेका छन् । उनले तिब्बती, फ्रान्सेली, जापानी, उर्दू, अङ्ग्रेजी, नेवारी आदि भाषाको पनि अनौपचारिक रूपमा अध्ययन गरेका छन् ।

---

[१०८] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

नगेन्द्र शर्माले आफ्नो बढीभन्दा बढी समय अध्ययनमा नै खर्चिन रुचाउँछन् । शर्माले खेलमा विशेष क्रिकेट, हक्की, फुटवल मन पराउँछन् । शर्माले नेपाली जनसाधारण खालका फुका खुल्ला लुगा लगाउन बढी मन पराउँछन् । शर्माले खानामा अमिलो, पिरो, बढी मन पराउँछन् ।

नगेन्द्र शर्माको विवाह वि.सं. २०२५ वैशाख १८ गते सोफिया रेग्मीसँग भएको हो । उनीहरूका एक छोरी (योजना) र एक छोरा (सफल) गरी २ सन्तान छन् । सोफिया शर्माले साङ्गीतिक क्षेत्रमा नेपालको सरकारी जागिर खाएर अवकास लिइसकेकी छन् ।

नगेन्द्र शर्माले विभिन्न समयमा विभिन्न विद्यालय, पत्रिका, सरकारी तथा अर्धसरकारी सङ्घसंस्थाहरूमा जागिर खाएको देखिन्छ । शर्माको जागिरे जीवन वि.सं. २००७-०८ देखि २०५० सम्म नै कायम रहेको पाइन्छ । शर्माले अहिले आफ्नै सहभागितामा सञ्चालित शुभश्री को-अपरेटिभ लिमिटेड (काठमाडौं, पुतलीसडक) को संस्थापक अध्यक्षको जिम्मेवारी समालेका छन् । शर्माले जहाँजहाँ जति धेरै जागिरे जीवन बिताए पनि उनलाई नेपाली साहित्यमा चिनाउने साहित्यिक व्यक्तित्व विद्यार्थी कालबाट नै विकसित भएको पाइन्छ ।

नगेन्द्र शर्माको लेखन कलाको सुरुवात् वि.सं. २००२ तिर सात-आठ कक्षामा पढ्दै गर्दा छात्र नामक हस्तलिखित पत्रिकामा कविता छपाएर भएको मानिन्छ । शर्माको पहिलो सार्वजनिक रचना भारती पत्रिकामा वि.सं. २००४ तिर प्रकाशित हाम्रो अस्तित्व शीर्षकको निबन्ध नै देखिन्छ । शर्माको लेखन त्यसपछि निबन्ध, खोज अनुसन्धान, सम्पादक, अनुवादन, समालोचना आदिमा अगाडि बढेको पाइन्छ । शर्माले नेपाली र अङ्ग्रेजी दुवै भाषामा बराबरी जस्तो नै कृतिहरू छपाएका छन् । शर्माको कार्यबाट उनको योगदानलाई सम्मान गर्दै विभिन्न क्षेत्रबाट सम्मान पनि गरिएको छ । शर्मा आफू पनि विभिन्न संघसंस्थाहरूमा आबद्ध रहेका छन् ।

नगेन्द्र शर्माको जन्मथलो भारतको दार्जिलिङ भएपनि कर्मथलो नेपालको काठमाडौं पाइन्छ । उनले नेपाली साहित्यमा बौद्धिक र तार्किक निबन्धकारको रूपमा आफ्नो स्थान सुरक्षित राखेका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

नगेन्द्र शर्माको व्यक्तित्व

३.१ पृष्ठभूमि

कुनै पनि व्यक्तिको उसको जीवनको आरोह अवरोह, घातप्रतिघात, क्रिया-प्रतिक्रिया र जीवन भोगाइमा नै उसको समष्टि व्यक्तित्व निर्भर रहन्छ । कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माणमा उसको पारिवारिक र संस्कारका साथै सहपाठी साथीहरूको उल्लेखनीय भूमिका रहेको हुन्छ । पारिवारिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक एवं राजनीतिक पृष्ठभूमिले निर्णायक भूमिका खेलेको हुन्छ । यी कुराका अतिरिक्त, शिक्षादीक्षा, रुचि, पेसा र जीवनजगत्प्रतिको दृष्टिकोण पनि व्यक्तित्व निर्माणका सहायक तŒव हुन् । नगेन्द्र शर्माको व्यक्तित्व निर्माणमा एकातिर उनको पारिवारिक वातावरणले ठूलो मद्दत पुऱ्याएको पाइछ भने अर्कातिर बाल्यकालमा बितेको दार्जिलिङको रमणीय परिवेश, बौद्धिक व्यक्तित्वहरूको सङ्गत, विभिन्न ठाउँको भ्रमण आदिले पनि त्यत्तिकै भूमिका खेलेको देखिन्छ । नगेन्द्र शर्मा विद्यार्थी अवस्थादेखि नै साहित्यलेखन, चिन्तन, मननजस्ता विविध व्यक्तित्वको निर्माणतर्फ संलग्न भएको पाइन्छ भने जन्मजात प्राप्त शारीरिक व्यक्तित्व पनि उनमा उल्लेखनीय रहेको छ ।

३.२ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू

नगेन्द्र शर्मामा समष्टि व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू रहेका छन् । उनले आफ्नो जीवनमा विभिन्न उकालीओराली र दुःखसुख पार गर्ने क्रममा भोगे, देखेका कुराले पनि उनको व्यक्तित्वका पक्षहरूलाई प्रभावित पारेको देखिन्छ । यस आधारमा नगेन्द्र शर्माका व्यावहारिक र सिर्जनात्मक व्यक्तित्वका पाटाहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

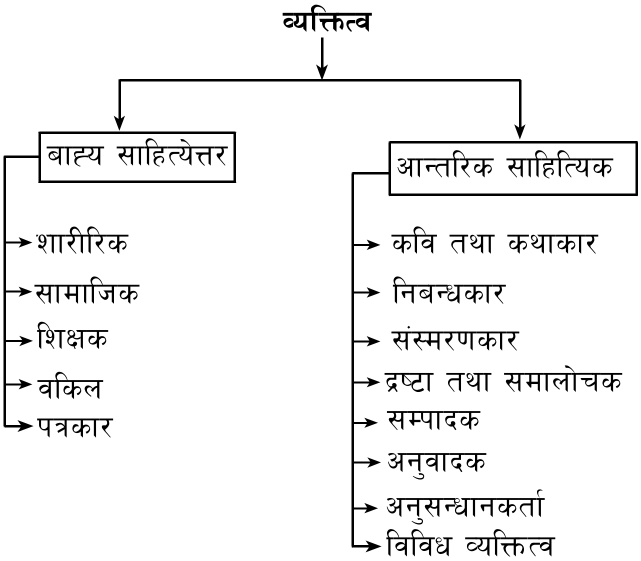

३.२.१ बाह्य/साहित्येत्तर व्यक्तित्व

बाह्य/साहित्येत्तर व्यक्तित्वमा नगेन्द्र शर्माको शारीरिक, सामाजिक, शिक्षक, वकिल र पत्रकार आदि व्यक्तित्वको चर्चा छ । यसका आधारमा साहित्यकार नगेन्द्र शर्माको अवस्था र चिनारीको पहिचान गर्न सकिन्छ ।

३.२.१.१ शारीरिक व्यक्तित्व

शारीरिक संरचनाका दृष्टिले नगेन्द्र शर्माको बाह्य व्यक्तित्व गहुँगोरो वर्ण मझौलो कद 'करिब ५ फिट २ इन्च अग्लो'[१] र हँसिलो अनुहारमा खुलेको देखिन्छ । सरल र मिजासिलो स्वभाव भएका शर्मा सबै उमेरका र वर्गका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्ध राख्ने गर्दछन् । उनी आफन्त व्यक्तिहरूको सम्पर्क भलाकुसारी र अध्ययनलेखनबाट मानसिक सन्तुष्टि लिने गर्दछन् भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्न मुक्ति उपाध्याय बरालको भनाइ यहाँ राख्न उपयुक्त देखिन्छ-

> "सन् २००३ मा सिडिगुडी नगीच बागडुग्रामा भएको अगमसिंह गिरी जयन्तीमा सहभागी हुन जाँदा नगेन्द्रका ठूला दाइ केदारज्यूसित भेट हुने मौका परेको थियो । कुरैकुरामा नगेन्द्रज्यूको सम्बन्धमा केदार दाइले एउटा रोचक प्रसङ्ग उल्लेख गर्नुभएको थियो । त्यो यस्तो छः जाडो याममा खर्साङ्गदेखि परिवारका झन्डै सबै सदस्य नै नक्सालबारीको निहालजोतमा भएको कामतमा गएर बस्ने गर्दथे रे । उनीहरूकी जेठी दिदीको घर पनि निहालजोतमा नै थियो रे । त्यतिबेला नगेन्द्रज्यू ६/७ कक्षाका विद्यार्थी थिए होलान । एक दिन दिउँसोको चिया खाजा खाने बेलामा सबै खाए, तर नगेन्द्र आएनछन् । उनको खोजी व्यापक रूपमा भएछ । नुहाउन पो गएका छन् कि भनेर मेची नदीसम्म केदार दाइ स्वयं खोज्दै जानु भएछ । तर उनलाई कतै नभेटेपछि कुन्नि के सोचेर केदारदाइ परालको अग्लो कुनिउँ भएतिर जानुभएछ । त्यही परालको कुनिउँमाथि घाममा बसेर भाइ त स्कुलको पुस्तक पढेर पो बसिरहेको देख्नु भएछ ! जाडोयामको न्यानो घाममा साथीहरूसित खेल्न छाडेर परालको कुनिउँमा लुकेर पढ्न बस्ने केटाकेटी कति जना हुन्छन् ? त्यो बानी नगेन्द्रज्यूमा अहिले पनि मैले यथावत देखेको छु । चन्द्रगुतले चाणक्य अनि अर्जुनले द्रोणाचार्य जस्ता गुरु पाए झैं नगेन्द्रज्यूले पनि अतुल सर, एस.के. राई सर, बराल सर जस्ता दिग्गज व्यक्तित्वहरूलाई गुरुका रूपमा पाएका रहेछन् . . . ।"[२]

नगेन्द्र शर्माको अनुहारमा देखिने चम्किलोपनाले अद्यावधि शारीरिक व्यक्तित्वमा उत्कर्ष थपिरहेको देखिन्छ । शर्माको बोलीमा नम्रता, मिठास पाइन्छ भने स्पष्ट अभिव्यक्ति

---

[१] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[२] मुक्ति उपाध्याय बराल, "आमुख" ;Demfplg–la;f{plg, (सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, मार्च २००५) पृ. XV ।

खुल्ला र सुरिलो स्वरले गर्दा सामान्यभन्दा भिन्न व्यक्तित्वको अनुभव हुन्छ । व्यक्तित्वका रूपमा शर्माको मूल्याङ्कन गर्दा छिट्टै मिल्न र मिसिन सक्ने मिलनसार व्यक्तिका रूपमा उनलाई लिन सकिन्छ । जटिल परिस्थिति आइपर्दा पनि धैर्य र विचारपूर्वक निर्णयमा पुग्ने परिपक्क एवं स्थिर र स्वाभिमानी प्रवृत्ति जस्ता मानवीय असल गुणहरू उनमा देखिन्छन् ।

३.२.१.२ सामाजिक व्यक्तित्व

नगेन्द्र शर्मा ढुङ्गानाको पितृथलो तेरथुम हो । जन्मथलो दार्जिलिङ अन्तर्गत पर्ने खर्साङ्ग सहरको डाउहिल हो । आफ्नो अध्ययन दार्जिलिङ र कलकत्तामा अगाडि बढाएका शर्माको युवावस्था सामाजिक सेवाभावमा विभिन्न संघसंस्थामा बितेको पाइन्छ । उनको निम्न सङ्घसंस्थासँगको आबद्धताले सामाजिक व्यक्तित्वलाई चिनाउँछ-[३]

युङ्ग गोर्खा एसोसियसन	वि.सं. २०१० तिर २ वर्ष कलकत्ता	सदस्य
गोर्खा दुःख निवारक सम्मेलन	वि.सं. २०११ तिर २ वर्ष कलकत्ता	महासचिव
हिमाञ्चल छात्र संघ	वि.सं. २०१२ तिर २ वर्ष कलकत्ता	सदस्य
हिमालय स्पोर्टिङ क्लब	वि.सं. २०१३ तिर २ वर्ष कलकत्ता	सदस्य
नेपाली सांस्कृतिक संघ	वि.सं. २०१४ तिर २ वर्ष कलकत्ता	अध्यक्ष

यी संघसंस्थाको संलग्नताका आधारमा उनको सामाजिक व्यक्तित्व स्पष्ट रूपमा झल्किन्छ ।

३.२.१.३ शिक्षक व्यक्तित्व

शिक्षाको ज्योति फैलाउने पहिलो जिम्मेवारी शिक्षकको नै हुन्छ । त्यस कार्यमा नगेन्द्र शर्मा पनि संलग्न रहेको पाइन्छ । शर्माको शिक्षक व्यक्तित्वका सम्बन्धमा मुक्ति उपाध्याय बरालको एक अंश यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ -

> स्नातक सकेपछि आफू पढेकै स्कुल पुष्परानी उच्च विद्यालयमा उनले पढाउन थालेछन् । त्यसैबीच सुके पोखरीको स्कुललाई सरकारी मान्यता प्राप्त गराउन स्नातक शिक्षकको कमी भएको सुनेर नगेन्द्रज्यू त्यहाँ पनि तीन महिना पढाउन गएछन् र त्यहाँको हाइस्कुललाई सरकारी मान्यता पाउनमा मद्दत गरेछन् । फेरि जाडाको विदामा मदेश झर्दा नक्सलबारीको नन्दप्रसाद बङ्गला हाइस्कुलमा अङ्ग्रेजी शिक्षकको हैसियतमा पनि काम गरेको उनले मलाई बताएका छन् ।
>
> १९५१-५२ तिर दार्जिलिङ सरकारी विद्यालयमा सूर्य विक्रम ज्ञवाली प्रधानाध्यापक रहेको बेलामा नगेन्द्र शर्माले त्यस विद्यालयमा पनि एक वर्ष पढाएका रहेछन् ।

---

[३] नगेन्द्र शर्मा, ;f/f+z, आत्मकथा (प्रकाशोन्मुख कृति)

त्यतिबेलै कलकत्ताबाट निस्किन लागेको सरकारी नेपाली पत्रिका पश्चिम बङ्गालको सम्पादक भएर कलकत्ता गएका अनि कलकत्ताबाट कसरी उनी काठमाडौंतिर लागेका थिए . . . ।[४]

यस किसिमको प्रस्तुतिबाट नै नगेन्द्र शर्माको शिक्षक व्यक्तित्व स्पष्टसँग बुझ्न सकिन्छ ।

३.२.१.४ वकिल व्यक्तित्व

दार्जिलिङको खरसाङ सहरको दाउहिलका ढुङ्गाना परिवारमा जन्मेका शर्मा नेपाली साहित्यमा नगेन्द्र शर्माका नामबाट चर्चित व्यक्तित्व हुन् । शर्मा कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट कला र कानुनमा स्नातक उपाधि प्राप्त गरेर नेपाल प्रवेश गरेका व्यक्तित्व हुन् ।[५] शर्मालाई नेपालको सर्वोच्च अदालतले वि.सं. २०१९ जेठ ३० मा एडभोकेटमा दर्ता गरेको पाइन्छ ।[६] यसरी शर्माको वकालतीय क्षेत्रमा प्रवेश पाएको देखिन्छ । शर्माको वकिल व्यक्तित्वको प्रभाव निबन्धकार व्यक्तित्वमा पनि परेको पाइन्छ । यस कुराको पुस्टि गर्न दयाराम श्रेष्ठको भनाइ यहाँ राख्नु सान्दर्भिक देखिन्छ-

> "तर्क वहाको वैयक्तिक अध्ययनको परिणाम हो । त्यसैले त्यो तर्क अकाट्य छ वा सर्वमान्य छ भन्न यहाँ मैले घृष्टता गरेको होइन, तर के मात्र हो भने वहाँ पुच्छर लुकाएर पराजयको शैलीमा तर्क गर्नु हुन्न । तर्कका निमित्त निरीक्षण प्रमाण र विवेकको प्रयोगमा वहाँको आस्था रहेको हुन्छ . . . । . . . साच्चै हो, तर्क र अनुभूतिको निरन्तरता भन्नु नै नगेन्द्रका निबन्धहरू हुन् ।"[७]

शर्माले कानुनको विकास र संरक्षणमा महŒवपूर्ण सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ । शर्माले इन्टरलेक्चअल प्रोपर्टी एटर्निज इन्क- २०५० का संस्थापक अध्यक्ष भएर काम गरेका छन् ।[८] शर्माको वर्तमानमा इन्टरनेशनल ल एसोसिएशन पाटनमा कानुन व्यवसाय पनि रहेको छ ।[९] त्यसकारण शर्मा एक सफल वकिल हुन् भन्न सकिन्छ ।

---

[४] मुक्ति उपाध्याय बराल, पूर्ववत्, पृ. xiv ।

[५] राजेन्द्र सुवेदी, ;|i6f–;[li6 M b|i6f b[li6, तेस्रो सं (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०५८), पृ. १२८ ।

[६] हेर्नू, परिशिष्ट घ ।

[७] दयाराम श्रेष्ठ, "तर्क र अनुभूतिको निरन्तरता" c08fb]lv Eofu'tf];Dd, (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, स२०४२), पृ. (ग), र (ज) ।

[८] नगेन्द्र शर्मा, ;f/f+z, पूर्ववत् ।

[९] ऐजन ।

३.२.१.५ पत्रकार व्यक्तित्व

नगेन्द्र शर्माको व्यक्तित्वलाई हेर्दा उनले पत्रिकाको क्षेत्रमा पनि विशेष योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ । शर्माको पत्रकार व्यक्तित्वलाई प्रस्ट पार्न निम्न अंश लिनु सान्दर्भिक देखिन्छ-

> "दार्जिलिङ छँदा सरकारी पत्रिका पश्चिम बङ्गाल समाचार साप्ताहिक सम्पादन गरेको कारणले उनमा लेखन प्रवृत्तिको विकास भएको हो । . . . नेपाल वायु सेवा नियमका उच्च पदस्थ कर्मचारी, सूचना विभागको कर्मचारीसमेत भइसकेका शर्मा अनि गोरखापत्र कर्पोरेसनका महाप्रबन्धकको आसनमा आसीन भइसकेका व्यक्तित्व हुन् ।"[10]

> ". . . । त्यतिबेलै कलकत्ताबाट निस्कन लागेको सरकारी नेपाली पत्रिका पश्चिम बङ्गालको सम्पादक भएर कलकत्ता गएका अनि कलकत्ताबाट उनी काठमाडौं तिर लागेका थिए . . . ।"[11]

नगेन्द्र शर्माले नेपाल आएर सर्वोच्च अदालतबाट एड्भोकेटको लाइसेन्स लिए तापनि नाफेन (नियर एन्ड फार इस्ट न्युज लिमिटेड) तथा ए.ए.एन्.एस. (अफ्रो उसियन न्युज सर्भिस) नामक बेलायत स्थित समाचार संस्थाहरूमा दक्षिण एसियाको सम्वाददाता भएर ४/५ वर्ष सम्म काम गरको बताउँछन् ।[12] त्यस्तै शर्मा जोन फ्रेडरिकको सम्पादकका ९ जनवरी १९९२ मा नियुक्त भएको पाइन्छ ।[13] बिकेन्ड साप्ताहिकका संस्थापक सम्पादन[14] पनि भएर काम गरेको देखिन्छ ।

नगेन्द्र शर्माले नेपाल पत्रकार संघ र नेपाली साहित्यिक पत्रकार संघको पनि सदस्य भएर लेखन कार्यलाई अगाडि बढाएको देखिन्छ ।[15] उनको सम्पादन लेखन, आदि कारणबाट कुशल पत्रकार व्यक्तित्व झल्किन्छ । शर्मालाई आज सफलतामा चढाउने कारक तŒव उनको पत्रकारिता पनि पाइन्छ ।

३.२.२ साहित्यिक/आन्तरिक व्यक्तित्व

नगेन्द्र शर्मा एक कुशल साहित्यकार हुन् । यिनको साहित्यिक व्यक्तितत्व स्रष्टा र द्रष्टा दुवैतिर रहेको देखिन्छ । यिनको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई यसप्रकार हेर्न सकिन्छ ।

---

१० राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. १२८ ।

११ मुक्ति उपाध्याय बराल, पूर्ववत्, पृ. xiv ।

१२ शोध नायकबाट प्राप्त जानकारी ।

१३ हेर्नू, परिशिष्ट, घ ।

१४ नगेन्द्र शर्मा, "धनुषदाइको धोको" ul/df (वर्ष २५, अङ्क ८, पूर्णाङ्क २९६ साउन २०६४), पृ. ८० ।

१५ शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

३.२.२.१ कथाकार व्यक्तित्व

नगेन्द्र शर्माले स्कुल पढ्दादेखि नै साहित्य लेखनमा रुचि राखेको पाइन्छ । स्कुलको विद्यार्थी जीवनमा शर्माले ईश्वर बरालले संयोजन गरेको कथा लेखन प्रतियोगितामा प्रथम भएको बताउँछन् ।[16] तर शर्माको त्यो पुरस्कृत कथा आज प्राप्त भएको छैन । शर्माले अर्को कथा लेखन प्रतियोगिता अङ्ग्रेजी साप्ताहिक पत्रिका दी इकोले राखेकोमा तृतीय स्थान हासिल गरेको कारण हीनताबोधले गर्दा पुरस्कार थाप्न रहर लागेन भन्दछन् ।[17] शर्माले विद्यार्थी जीवनदेखि नै कथा लेखनमा कलम चलाए पनि उनका स्वलिखित कथाहरू हाल प्राप्त छैनन् । तर शर्माले यही कथा लेखनको कारणले गर्दा नै नेपाली लोककथाहरूको सङ्कलन गरी अङ्ग्रेजी भाषा र जापानी भाषामा अनुवाद गरी पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशन गरेका छन् । फोक टेल्स अफ नेपाल नामक कृति नै कथालेखनको प्रमाणका रूपमा रहेका छन् । शर्मा विभिन्न प्रतियोगितामा पुरस्कृत भए पनि उनका कथाहरू नभेटिनाले लेखन अन्यत्र मोडिएको पाइन्छ ।

नगेन्द्र शर्माले लेखेका कथाले विभिन्न प्रतियोगितामा पुरस्कृत हुनु र लोककथाको सङ्कलन गरी अन्य भाषामा अनुवाद गरी पुस्तकाकार कृति प्रकाशन गरेको हुनाले उनमा कथाकार व्यक्तित्व पाइन्छ ।

३.२.२.२ कवि व्यक्तित्व

नगेन्द्र शर्माले अन्य साहित्यकारले जस्तै जीवनको कुनै निश्चित समयमा कविता लेखेको देखिन्छ । शर्माले स्कुल पढ्दा वि.सं. २००१ तिर दार्जिलिङको पुष्परानी उच्च विद्यालयको हस्तलिखित पत्रिका छात्रमा आफ्नो कविता प्रकाशित गरेको जानकारी दिन्छन् ।[18] शर्माको वि.सं. २००२ तिर लैनसिंह बाङ्देलले सम्पादन गरेको प्रभात पत्रिकामा प्रभाती शीर्षकको कविता प्रकाशित भएको पाइन्छ ।[19] शर्माका बनारसबाट प्रकाशित उदय र युगवाणी पत्रिकामा पनि कविताहरू प्रकाशित भएको तर हाल प्राप्त नभएको आफैंले बताउँछन् ।[20] शर्माका अन्य कविता पारसमणि प्रधानले सम्पादन गरेका भारती र साथी पत्रिकामा पनि प्रकाशित भएको उनी जानकारी गराउँछन् ।[21] शर्माको कविता लेखनमा अभिरुचि भएको पाइन्छ । उनको तिहार नामक गद्य कविता पश्चिम बङ्गाल पत्रिकामा

---

[16] नगेन्द्र शर्मा, ;f/f+z, पूर्ववत् ।

[17] ऐजन ।

[18] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[19] ऐजन् ।

[20] ऐजन ।

[21] ऐजन ।

प्रकाशित भएको छ ।[२२] शर्माले नयाँ युग, त्यसदिन, शेषेर कविता आदि कविता पनि लेखेको पाइन्छ ।[२३] शर्माका विभिन्न समयमा विभिन्न पत्रिकामा प्रकाशित प्राप्त र अप्राप्त कविताका आधारमा उनमा कवि व्यक्तित्व पनि पाउन सकिन्छ ।

३.२.२.३ निबन्धकार व्यक्तित्व

नगेन्द्र शर्माले अन्य साहित्यकारले जस्तै सुरुसुरुमा कविता र कथा विधामा कलम चलाएको देखिन्छ । नगेन्द्र शर्मालाई नेपाली साहित्यमा परिचित गराउने विधा भने निबन्ध नै पाइन्छ । शर्माले वि.सं. २००४ तिर भारती (दार्जिलिङ) पत्रिकामा हाम्रो अस्तित्व नामक निबन्ध सार्वजनिक गरेको पाइन्छ ।[२४] शर्माले साहित्यका कविता, कथाविधापछि निबन्धविधामा कलम चलाउनु र उनको निबन्धगत क्षमताका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूले चर्चा गर्नुले उनलाई सफल निबन्धकारका रूपमा लिन सकिन्छ । ती विद्वान्हरूको मत यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ -

> “बालकृष्ण सम, सागरमणि, नगेन्द्रमणि, मदनमणि, कमल दीक्षित, ईश्वरबल्लभ, शङ्कर लामिछाने, कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, चूडानाथ भट्टराई, बदरीनाथ भट्टराई, गोविन्दप्रसाद लोहनी प्रभृति निबन्धकारका निबन्धहरूमा चिन्तनशीलता, अध्ययनशीलता र विश्वसाहित्यको आधुनिक गतिविधिहरूका आभास पाइने हुनाले तिनलाई भुटेका ठेट्ना मकै खाएभैं चपाउनुपर्छ यद्यपि यस्तो रसग्रहण प्रक्रिया शारीरिक र मानसिक हार्दिक दुवै प्रकारका हुने गर्दछन् । शरीरलाई भैं नैं मन-मस्तिष्क र हृदयलाई बेलाबखत खाद्य सामग्रीको आवश्यकता परिरहन्छ । साहित्यले त्यही अदृश्य क्षुधाको परितृप्ति गर्दछ । अनि नगेन्द्र शर्माका निबन्धहरूमा यी तीनै गुणहरू पाइन्छन् र थप अन्य दुई गुण मिसिएका छन् तार्किकता र पूर्वीय संस्कृति र वाङ्मयसम्बन्धी गहिरो हेक्का । . . . त्यस्तै खिरिला पानको सादृश्य गर्ने नगेन्द्र शर्माका लघु निबन्धहरू मुखमा एउटै बुजो हाल्दा पनि नअँटाउने होइनन् तर तिनले भोक्ता-पाठक वर्गसित चापी चापी रसग्रहण गर्ने आग्रह गर्दछन् ।
>
> त्यसैले नगेन्द्र शर्माका बौद्धिक-पौराणिक विषयवस्तुको जर्दा हालेका पान जस्ता लघुनिबन्धहरू पहिले मन-मस्तिष्कमा च्याप्नु पर्छ, दोस्रो तहमा बौद्धिक रालले भिजाई तिनको रस चुस्नु पर्छ, तेस्रो तहमा पुगेपछि मात्रै बाँकी रहेका तर्क प्रधान खोष्टा मऱ्याकमुरूक पारेर चपाउनु पर्छ र मिहिन लेदो जस्तो बनाई निल्नुपर्छ । ... नगेन्द्र शर्माका निबन्धहरू यस्तै सम्पूर्ण मसलायुक्त पान भैं हुन्छन् । साक्ष्य छन्- नगेन्द्रका निबन्ध, बनारसमा बेचिएकी बहिनी र अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म उनका

---

[२२] नगेन्द्र शर्मा, “तिहार”, klZrd aª\ufn (वर्ष ३, अङ्क १५, १५ नोभेम्बर १९५६) ।

[२३] नगेन्द्र शर्मा, ;f/f+z, पूर्ववत् ।

[२४] ऐजन ।

निबन्ध सङ्ग्रहहरू । ... लामा निबन्ध लेख्नमा खप्पिस भइसकेका श्री नगेन्द्र शर्माले नेपाली साहित्य जगत्मा लघु-निबन्ध लेखनको परिपाटी थालनी गरेर यो विधाका जनक र प्रवर्तककै स्थान ओगट्न लागेका छन् भन्ने विषयमा द्विमत नहोला ।"[२५]

"राम्रा-राम्रा उपमाहरू प्रयोग गरेर मुटु छुने पाराले जीवनका महŒवपूर्ण कुराहरूबारे वैज्ञानिक तर्क गरेर लेखिएका यी निबन्धहरू नेपाली साहित्यमा विशेष स्थान ओगट्न समर्थ भएका छन् । . . . समाजमा अझैं जूको टाँसिए झैं रहेका घृणित रुढिहरूलाई यी निबन्धले गतिलो झापट दिएका छन् । . . . सामाजिक नारी समस्या, जातभात समस्या, धर्म र संस्कृति समस्या, साहित्य समस्या र दाम्पत्य समस्यालाई लेखकले आफ्नो प्रगतिशील तर्कद्वारा समाधान गर्न खोज्नु भएको छ ।"[२६]

. . . विद्वता र अनुभूतिलाई मजासँग फेटेर लेखिएको निबन्ध साँच्चैको मीठो स्वाद हुँदोरहेछ । र, अहिले यो सङ्ग्रह अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म, पढेर मैले अरू स्पष्टसँग बुझ्न सकें निबन्धमा बौद्धिक तर्क र हार्दिक अनुभूतिको निरन्तरता दिदामा पाइने मिठास अवर्णनीय हुने रहेछ । उसबेला बुझेको कुरालाई नै अहिले मैले जुन दृष्टिले बुझ्न सकें . . . । . . . निबन्धका शर्माज्यू यो बीसौं शताब्दीको युगमा सम्पूर्ण सामाजिक मूल्य तथा मानकमा परिवर्तन किन चाहनुहुन्छ ? धर्मको साँघुरो घेरालाई नाघेर फराकिलो बाटोमा मानव न्याय फेला पार्न के गर्नु उचित छ ? मानवधर्मका वास्तविक लक्ष्य के हो ? संस्कृतिको महŒवलाई जोगाएर त्यसको सापेक्षित संरक्षण कसरी गर्ने ? जस्ता आधारभूत प्रश्नहरूको समाधानका लागि वहाँ संयमशील भई तर्क पेश गर्नुहुन्छ । तर्क वहाँको वैयक्तिक अध्ययनको परिणाम हो । . . . वहाँ पुच्छर लुकाएर पराजयको शैलीमा तर्क गर्नुहुन्न । तर्कका निमित्त निरीक्षण, प्रमाण र विवेकको प्रयोग वहाँको आस्था रहेको पाइन्छ । . . . निबन्धकारका रूपमा नगेन्द्र शर्मा केवल विषय-प्रस्तोता मात्र हुनु हुन्न । विषय प्रस्तोताको आफ्नो शैली हुन्छ, ढङ्ग वा ढाँचा हुन्छ । . . . निबन्धकार नगेन्द्र शर्मा तर्कका साथै आत्म-वस्तुपरक प्रवृत्तिले गर्दा आफ्ना निबन्धहरूमा जीवन्त देखिनु भएको छ । . . . वहाँको निबन्धकारितामा केवल भावना र अनुभूतिको भुलभुल मात्र छैन, जीवनमा आर्जित ज्ञान, अनुभव तथा बौद्धिक उचाइको पृष्ठाधार पनि छ । . . . साँच्चै हो, तर्क र अनुभूतिको निरन्तरता भन्नु नै नगेन्द्रका निबन्धहरू हुन् ।"[२७]

---

[२५] रामलाल अधिकारी, "हामीले नजानका कुराहरू" 5f;ld;–df;ld; (सिलगढी : पुष्पा प्रकाशन, सन् २००५), पृ. ix र x ।

[२६] तारानाथ शर्मा, "भूमिका" gu]Gb|sf lgaGw (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०२६) पृ. २, ३ ।

[२७] दयाराम श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. क-ज ।

"निबन्धकारको जन्मजात प्रतिभा लिएर आएका जस्ता देखिने नगेन्द्रका आत्मपरक र वस्तुपरक निबन्धहरू वर्तमानको वैज्ञानिक युगमा सामाजिक मूल्य र मानक परिवर्तनको लागि आतुर देखिन्छन् । छोटा वाक्य, सरल शब्द-प्रयोग, साथै विचार, भाव र तर्कको सिलसिलाबद्ध तरिकाले लेखिएका यी निबन्धको शैली चट्ट मिलेको पाइनु उनको निबन्धकारिताको एउटा सबल पक्ष हो ।"[२८]

यी रामलाल अधिकारी, तारानाथ शर्मा, दयाराम श्रेष्ठ, मुक्ति उपाध्याय जस्ता साहित्यिक विद्वान्हरूको भनाइबाट नै नगेन्द्र शर्माको निबन्धकार व्यक्तित्व प्रस्ट भएको पाइन्छ । साथै शर्माका भारती पत्रिकाबाट सुरु भएका निबन्ध लेखन गोरखापत्र, रूपरेखा, फूलपाती, रेषा, मधुपर्क, हाम्रो संस्कृति, प्रगति, हाम्रो संसार, अञ्जली, गरिमा, सञ्चय, परिवेश, नेपाली आदि नेपाल र भारतका विभिन्न स्थान तथा समयमा प्रकाशित भएका पत्रिकाका निबन्धहरूले गर्दा उनको निबन्धकार व्यक्तित्व अझ बढी रहेको थाहा हुन्छ ।

३.२.२.४ संस्मरणकार व्यक्तित्व

नगेन्द्र शर्मा संस्मरणकारका रूपमा पनि सफल रहेका छन् । शर्माको संस्मरण ग्रन्थ कथा क्यानाडा उनका मित्रवर श्री नगेन्द्रराज शर्माले सम्पादन गरेको अभिव्यक्ति पत्रिकामा २०६४ सालदेखि धाराबाहिक रूपमा प्रकाशित भइरहेको छ ।[२९] शर्माको काठमान्डूबाट कायल कटुवाल सम्बन्धी संस्मरण २०६४ को भानु पत्रिकाको कटुवाल विशेषाङ्कमा प्रकाशित छ ।[३०] शर्माको धनुषदाइको धोको शीर्षकको संस्मरण २०६४ सालको गरिमा मासिकमा प्रकाशित भएको छ ।[३१] शर्माको अर्को संसमरण चीन भ्रमणको नीलो नदीमा हरिया पहाडका छाया ⁄, मधुपर्क (२०६५) पत्रिकामा प्रकाशित छ ।[३२] नगेन्द्र शर्माको आफ्नै आत्मवृत्तान्त नामक सारांश पनि प्रेसमा प्रकाशोन्मुख कृतिका रूपमा रहेको छ ।[३३] शर्माका संस्मरणात्मक लेख रचनाले गर्दा उनलाई संस्मरणकार व्यक्तित्वका रूपमा पनि चिनाएको पाइन्छ ।

३.२.२.५ द्रष्टा तथा समालोचक

नगेन्द्र शर्माको अर्को साहित्यिक व्यक्तित्वको पाटो द्रष्टा व्यक्तित्व हो । शर्माको द्रष्टा व्यक्तित्व र स्रष्टा व्यक्तित्व परस्पर सम्बद्ध देखिन्छ । उनका यी दुबै व्यक्तित्व एकै साहित्यका दुई पाटा हुन् । शर्माको द्रष्टा व्यक्तित्व निर्माण हुनाको कारणमा उनको

---

[२८] मुक्ति उपाध्याय बराल, पूर्ववत्, पृ. xvii ।

[२९] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[३०] नगेन्द्र शर्मा, "काठमान्डूबाट कायल कटुवाल", efg' (वर्ष ४४, अङ्क १००, २०६४, वैशाख), पृ. ५२५-५३० ।

[३१] नगेन्द्र शर्मा, "धनुषदाइको धोको", ul/df (वर्ष २५, अङ्क ८, पूर्णाङ्क २९६, साउन २०६४) पृ. ८०-८९ ।

[३२] नगेन्द्र शर्मा, "नीलो नदीमा हरिया पहाडका छाया !" dw'ks{ (वर्ष ४१ : अङ्क २, पूर्णाङ्क ४६९ : असार २०६५), पृ. ४६-५२ ।

[३३] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

शिक्षादीक्षा, सामाजिक, आर्थिक एवं राजनैतिक परिवेश र स्वस्थ वैचारिक उत्कर्ष आदि पाइन्छन् ।

साहित्यकार नगेन्द्र शर्माको कलम समालोचनाको क्षेत्रमा पनि चलेको पाइन्छ । शर्माको द्रष्टा तथा समालोचक व्यक्तित्व चिनाउन तारानाथ शर्माले गरेको मूल्याङ्कन यस्तो छ :

> . . . प्राचीन दर्शन, धर्म, संस्कृति र साहित्यको अध्ययन नयाँ दृष्टिकोणबाट हुनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिँदै लेखक साहित्यकार देवकोटाको विश्लेषण गर्नुहुन्छ र अन्तर्राष्ट्रिय फेटमा काजी नजरुम इस्लाम प्रति श्रद्धा गर्नुहुन्छ, अस्तित्ववादी मनन प्रस्तुत गर्नुहुन्छ, बिहे के हो भन्ने अत्यन्त निकट विषयदेखि विदेशमा बिक्न पुगेका नेपाली नारीहरू जस्तो विकट विषयसम्म उहाँको कलम दगुरेको छ । यस्तो प्रतिभासम्पन्न, रुढिमुक्त र रमाइलो कलम समाउने नगेन्द्र शर्मा . . . ।[34]

> नगेन्द्र शर्मा पश्चिम बङ्गाल पत्रिकाको सम्पादक हुँदा समालोचनाका क्षेत्रमा कलम चलाएको देखिन्छ । शर्माले बालकृष्ण समको चिसो चुल्होलाई आत्म समर्पणवादी महाकाव्य[35] र विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको सुम्निमा उपन्यासलाई बाहुनवादको विशिष्ट प्रचार शीर्षक दिएर समालोचना गरेका छन् ।[36]

नगेन्द्र शर्माले विभिन्न समयमा विभिन्न पत्रिकासँगको सम्बद्धतामा आफ्नो साहित्यिक व्यक्तित्वलाई समालोचक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । शर्माले कृतिपरक समालोचना गरेको पाइन्छ । शर्माले सरल भाषा, गहन अध्ययन र सन्तुलित लेखन आफ्ना समालोचनामा देखाएको पाइन्छ । शर्माको व्यक्तित्वको एक महŒवपूर्ण पाटो द्रष्टा तथा समालोचक पनि देखिन्छ ।

३.२.२.६ सम्पादक व्यक्तित्व

साहित्यका अन्य क्षेत्रमा जस्तै नगेन्द्र शर्माको कलम सम्पादकको क्षेत्रमा पनि चलेको पाइन्छ । शर्माले भारतको सरकारी पत्रिका पश्चिम-बङ्गालका वि.सं. २०१०-२०१६ सम्म सम्पादन गरेको पाइन्छ ।[37] शर्माले विकेन्ड साप्ताहिकको संस्थापक सम्पादक भएर पनि काम गरेको देखिन्छ ।[38] शर्माले नेपालको गोरखापत्र संस्थानमा वि.सं. २०४१ वैशाख ७ गते

---

[३४] तारानाथ शर्मा, "भूमिका" gu]Gb|sf lgaGw, पूर्ववत्, पृ. ३ ।

[३५] नगेन्द्र शर्मा, "आत्म समर्पणवादी महाकाव्य" klZrd a^a\ufn (वर्ष ३, अङ्क १६, २२ नोभेम्बर, १९५६), पृ. ५-७

[३६] नगेन्द्र शर्मा, "बाहुनवादको विशिष्ट प्रचार", klZrd a^a\ufn (वर्ष ३, अङ्क १७, २९ नोभेम्वर, १९५६) ३-५ ।

[३७] शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी ।

[३८] नगेन्द्र शर्मा, "धनुषादाइको धोको" ul/df, पूर्ववत्, पृ. ८० ।

अध्यक्ष पदमा पनि नियुक्ति पाएको देखिन्छ ।[39] शर्माले नेपाल र भारतका विभिन्न पत्रिकासँगको सम्बद्धताले सम्पादकको क्षमतामा बृद्धि गरेका छन् । उनको सम्पादक व्यक्तित्वलाई हेर्दा निम्नलिखित कुराहरू पनि सम्झिनु पर्छ-[40]

- राजदरबार जाँचबुझ केन्द्रको मेचीदेखि महाकालीसम्म भन्ने किताब लेख्ने लेखक दलको सदस्य,
- २०२६ सालमा वीरेन्द्रको राज्याभिषेकको निम्ति सूचना विभागको निर्देशकमा नियुक्त २ वर्षको लागि,
- वनमन्त्रालय अन्तर्गत- स्रोत संरक्षण र उपयोग आयोजनामा सूचना विशेषज्ञमा नियुक्त, २ वर्षको लागि,
- सञ्चार मन्त्रालय अन्तर्गत सञ्चार कार्यदल, नेपाल टेलिभिजन आयोजनामा संयोजक नियुक्त, आदि ।

नगेन्द्र शर्माको पत्रकारितादेखि विभिन्न कार्यदल र आयोजनाहरूमा रहेको संलग्नताले नै उनको सम्पादक व्यक्तित्व उच्च देखिन्छ ।

३.२.२.७ अनुवादक व्यक्तित्व

नेपाली साहित्यको सेवामा मोरिमेटि गर्ने व्यक्ति नगेन्द्र शर्माको अर्को महŒवपूर्ण व्यक्तित्व अनुवादक पनि हो । शर्माले नेपाली भाषाका विभिन्न लोककथाहरूलाई अङ्ग्रेजी र जापानी भाषामा अनुवाद गरेको कुरा अगाडि नै उठाइएको छ । शर्माले अन्य भाषाका राम्रा र महŒवपूर्ण साहित्यिक रचनाहरूलाई पनि नेपाली भाषामा अनुवाद गरेका छन् । उनको अनुवादक व्यक्तित्व महŒवपूर्ण स्थानमा रहेको पाइन्छ । शर्मा पश्चिम बङ्गाल साप्ताहिक सरकारी पत्रिकाको सम्पादक हुँदा रविन्द्रनाथ ठाकुरको सतवार्षिकीको उपलक्ष्यमा रविन्द्रनाथ विशेषाङ्क बनाएर- काबुलीवाला, दनापाउला ... आदि ७ वटा कथाको नेपाली भाषामा अनुवाद गरेको पाइन्छ ।[41]

नगेन्द्र शर्माले अन्य भाषाबाट नेपाली भाषामा र नेपाली भाषाबाट अन्य भाषामा कृतिहरूको अनुवाद गरेको हुनाले सफल अनुवादक मानिन्छन् ।

३.२.२.८ अनुसन्धान व्यक्तित्व

---

[39] हेर्नू, परिशिष्ट (घ) ।

[40] नगेन्द्र शर्मा, ;f/f+z, पूर्ववत् ।

[41] ऐजन् ।

बहुमुखी व्यक्तित्वका धनी नगेन्द्र शर्माको महŒवपूर्ण व्यक्तित्व अनुसन्धानकर्ता पनि हो । शर्माले विभिन्न स्थान र क्षेत्रका जात-जातिहरूको खोज अनुसन्धान गरी परिचयात्मक किसिमले नेपाली जनजीवन नामक निबन्धसङ्ग्रह नै प्रकाशन गरेका छन् । शर्माका अनुसन्धानमूलक कृतिहरूमा इसाई पुराण : नेपाल खण्ड नेपाली भाषामा र नेपाल्स रिलेसन्स विथ सिक्किम एन्ड भुटान, १७००-१९०० अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशित कृति हुन् । शर्माले भाषा लिपि आदिमा पनि आफ्नो खोज अनुसन्धानको प्रयोग गरी नयाँपन भिœयाउने जमर्काहरू गरेका छन् । शर्माको अनुसन्धान व्यक्तित्व पनि अगाडि नै रहेको पाइन्छ ।

३.२.२.९ विविध व्यक्तित्व

नगेन्द्र शर्मा साहित्यका विभिन्न आन्दोलन र अभियानमा नै लागेको पाइन्छ । शर्माको लिपि सुधार आन्दोलनका सम्बन्धमा मुक्ति उपाध्याय बरालको भनाइ यस्तो छ- ". . . साहित्यमा पनि त्यो प्रवृत्तिअन्तर्गत उनी लघु लिपिको जमर्को लिएर अघि बढ्नु स्वाभाविक हो । विक्रम संवत् २०१९-२० तिर तारानाथ शर्मा, बालकृष्ण रूपावासी र नगेन्द्र शर्माले लिपि सुधार बारे निकै लिखित तर्क वितर्क पेश गरिसक्नु भएको रहेछ । . . . म जस्तो सिकारु लेखकलाई लघु-लिपिको धारणा झन् मन पऱ्यो । ह्रस्व इ, ह्रस्व उ, अनि एउटै स, आदिको प्रयोग गरेमा हिज्जे गल्तीको दोषबाट मुक्त हुन पाउने कुराले मलाई शिक्षकको हैसियतमा पनि खुशी नै लाग्यो । . . . हेर्दै जाऊँ, यो लघु-लिपि अभियान फिलिङ्गाले डढेलोको रूप लिने हो वा त्यत्तिकै निभ्ने हो ।"[४२]

नगेन्द्र शर्माले लघु-लिपि साथै लघु निबन्ध लेखन आन्दोलन पनि चलाएका छन् । शर्माका लघु-निबन्ध आन्दोलनका सन्दर्भमा विभिन्न व्यक्तिले आ-आफ्नो धारणा राखेका छन् । ती यसप्रकार छन्-

> "यी नगेन्द्र शर्माका लघु निबन्धहरू हुन् । लघु निबन्ध भनेको के हो त ?
>
> लघु निबन्ध भनेको निबन्धको संक्षिप्त रूप होइन । यो निबन्धको सारांश वा अङ्ग्रेजी प्रेसी पनि होइन । लघु-निबन्ध भनेको पूर्ण निबन्ध नै हो । यो एउटा स्वतन्त्र विधा हो, साहित्यको आधुनिक कालमा जन्म लिएर परिचित हुन थालेको स्वतः सम्पन्न एउटा भँगालो हो । . . . लघु निबन्धका शारीरिक अवयवहरू प्रौढ निबन्ध-पिताका जस्तै हृष्टपुष्ट हुन्छन्, मानसिक रूपले पनि यी पिता जत्तिकै सुदक्ष, अनुभवी र समकक्षी हुन्छन् । . . . अतः लघु निबन्ध आधुनिक कालमा साहित्यका क्षेत्रमा देखा पर्न थालेको एउटा स्वतः सम्पन्न र स्वतन्त्र साहत्यिक विधा हो ।" . . . लामा निबन्ध लेख्नमा खप्पिस भइसकेका श्री नगेन्द्र शर्माले नेपाली साहित्य

---

[४२] मुक्ति उपाध्याय बराल, पूर्ववत्, पृ. xiii ।

जगत्मा लघु निबन्ध लेखनको परिपाटी थालनी गरेर यो विधाका जनक र प्रवर्तककै स्थान ओगट्न लागेका छन् भन्ने विषयमा द्विमत नहोला ।[४३]

नगेन्द्र शर्माका सम्बन्धमा सुखदेव राई भन्दछन्-

“. . . नगेन्द्र शर्माज्यू कति अग्लाइका निबन्धकार हुनुहुन्छ भन्ने कुरा बुझ्दै गएँ । श्री नगेन्द्रज्यू आफ्नै शैली, अलग्गै चिनारी र सिद्धान्तभन्दा व्यावहारिक पक्षलाई मन पराउने लघु निबन्धकारका रूपमा नेपाली साहित्य संसारमा दीप्यमान भएका रहेछन् ।”[४४]

नगेन्द्र शर्मा नेपाली साहित्यमा चलाएको झर्रोवादी आन्दोलनका पनि सक्रिय सदस्य रहको देखिन्छ ।[४५] शर्माले आफूले चलाएका अभियान तथा आन्दोलनको प्रभाव आफ्ना कृतिहरूममा नै देखाएका छन् । उनले दुई ओटा लघुनिबन्ध सङ्ग्रहहरू पनि प्रकाशित गरेका छन् । शर्माले लघु-लिपिको प्रयोग पनि आफ्नै सम्झाउनि-बिर्साउनि लघु-निबन्ध सङ्ग्रहमा गरेका छन् । नगेन्द्र शर्मामा साहित्यिक व्यक्तित्वका साथै अन्य विविध व्यक्तित्वले पनि मौलाएको पाइन्छ ।

३.३ जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्य लेखनबीच अन्तः सम्बन्ध

मानिसको जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्यको बीच अन्तः सम्बन्ध अत्यन्तै गाँसिएको हुन्छ । नगेन्द्र शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्य लेखनका बीचको सम्बन्ध पनि विभिन्न विद्वान्का विचारहरू बुझ्दा अत्यन्तै सम्बन्धित नै पाइन्छ । नगेन्द्र शर्मा नेपाली साहित्यको आकाशमा सुपरिचित सफल निबन्धकारका रूपमा चिनिन्छन् । उनको यस्तो व्यक्तित्व निर्माण हुनुमा र लेखनमा रुचि जाग्नुमा पनि महŒवपूर्ण नै मान्नुपर्छ । नगेन्द्र शर्माको जीवन व्यक्तित्व र साहित्य लेखनमा यस्तो मेल खानाका कारण थाहा पाउन उनलाई नजिकबाट चिन्ने विद्वान्हरूको भनाइ यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ-

साहित्यकार शिव रेग्मीको बुझाइ यस्तो छ -

सरल सरस र सहज भाषा शैलीमा सु-रुचिपूर्ण ढङ्गमा लेखिने निजी अनुभूतिको विचार नै निबन्ध हो । झन् छोटो शब्दमा भन्ने हो भने निबन्ध खँदिलो विचारको अभिव्यक्ति हो । तर नगेन्द्र शर्मा भने नपुङ्सक रीस मेरो निबन्ध हो भन्दछन् । मसँग रहेको उनको निबन्ध सम्बन्धी एक सानो टिप्पणी उनले लेखेका छन्- सुरुसुरुमा जवानीको दिनहरूमा भनौं- म कविता पनि कोर्थें कथा पनि टोपल्थे तर किन हो, म निबन्ध तिर लहसिएँ । स्पष्ट छ, नगेन्द्र स्वतन्त्र छन् र स्वतन्त्रता चाहन्छन् । उनलाई फुक्का खुकुलो भएर स्वतन्त्र विचार पोख्न मन लाग्छ, त्यसैले

---

[४३] रामलाल अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. viii ।

[४४] सुखदेव राई, “प्रकाशकका दुई कुरा” 5f;ld;–df;ld; (सिलगुढी : पुष्पा प्रकाशन, सन् २००५), पृ. xviii ।

[४५] नगेन्द्र शर्मा, ;f/f+z, पूर्ववत् ।

उनी निबन्धप्रति समर्पित भएर लेख्न थाल्दछन् । . . . उनका निबन्ध औधि स्वादिला, मीठा र ज्ञानबर्द्धक लाग्छन् ।[४६]

नगेन्द्र शर्माको पारिवारिक र बौद्धिकताको सम्बन्धमा रामलाल अधिकारीको भनाइ यस्तो छ-

"संस्कृतज्ञ विद्वान् व्यक्तिका पुत्र नगेन्द्र शर्माका नसाहरूमै संस्कृत भाषा साहित्य र हिन्दू संस्कृतिको ज्ञानरूपी शोणित धारप्रवाह छ भने म जस्तो गजलट्ठकले उनका लघु-निबन्धहरूमा प्रतिपादित विषयहरूको के मूल्याङ्कन गर्न सकुँला र !"[४७]

नगेन्द्र शर्माको बौद्धिक प्रगतिशीलता र व्यङ्ग्य चेतका बाटोमा दयाराम श्रेष्ठको पनि आफ्नै भनाइ छ । यससन्दर्भमा उनको भनाइ छ-

निबन्धकार नगेन्द्र शर्माज्यूले तर्कलाई एउटा यस्तो हतियार बनाउनुभएको छ जसले कुनै पनि कुतत्वमाथि कठोर प्रहार गर्दछ । यसरी प्रहार खप्न परेको हाम्रो सामाजिक परिपाटी छ । वहाँ मूल्यहीन सामाजिक मान्यताको घोर विरोध गर्नुहुन्छ । त्यसैले अन्धविश्वास, काल्पनिक, सामाजिक विधि-विधान, अभौतिक अतिविश्वास इत्यादिसँग वहाँलाई घृणा छ । निबन्धहरू पढ्दा हामी के बुझ्दछौं भने वहाँ परम्परा र संस्कृतिका विरोधी होइन, तिनको प्रेमी नै हुनुहुन्छ अथवा तिनको आदर नै गर्नुहुन्छ । तर, वहाँको दृष्टिमा परम्परा र संस्कृतिलाई वर्तमान युग सुहाउँदो तुल्याउनुपर्छ अथवा तिनमा युगीन स्पर्श दिएर वर्तमानमा बाँचिरहेका मानिसहरूको आवश्यकता सापेक्ष तुल्याउनुपर्छ ।

शर्माज्यूका निबन्धहरूमा सानो-ठूलो व्यङ्ग्य निकै ठाउँमा फिँजिएर बसेको छ । जहाँ तर्कको प्रधानता छ, त्यहाँ समेत व्यङ्ग्यले त्यो तर्कलाई अझ चर्को पार्न ठूलो भूमिका खेलेको छ । वहाँ, वास्तवमा, व्यङ्ग्य लेखक हुनुहुन्न, तर यसलाई वहाँले साधनका रूपमा ठाउँ-ठाउँमा प्रयोग गरेर आफ्नो प्रभावकारी गद्यशैलीको परिचायक बनाउनु भएको भन निश्चित नै छ ।"[४८]

नगेन्द्र शर्माको समाज सुधारसम्बन्धी अनुरोध र उनको निबन्धकारितासम्बन्धी आफ्नो भनाइ मुक्ति उपाध्याय बरालले व्यक्त गरेका छन् । बरालको भनाइ यसप्रकारको देखिन्छ-

"दलितहरूको उद्धार कहिले होला ?' नेपाली वास्तविक नागरिक कहिले हुन ? बाहुनहरूले दसैं बहिष्कार किन नगर्ने ? विधुवाहरूले पुनर्विवाह गर्न किन

---

४६ शिव रेग्मी, "यही भन्छु म" ;Demfplg–la;f{plg, पूर्ववत्, पृ. xviii ।

४७ रामलाल अधिकारी, "हामीले नजानेका कुराहरू", पूर्ववत्, पृ. xiii ।

४८ दयारा श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. 'घ' र 'च' ।

नपाउने ?', सङ्कीर्णताको घेराबाट हामी नउम्कने ?' हामीले छुवाछुत मेटाउने कहिले ?', हिन्दू बिहेका कुप्रथाहरू नमिल्काउने ?' यस्ता लघु निबन्धहरूमा धर्म र संस्कृतिको नाममा हुर्किरहेका विकार र विकृतिहरूले हाम्रो समाजलाई खोक्रो र अमानवीय स्थितिमा ल्याएर अति नै विखण्डित पार्ने खालका लागि कम्मर कस्नुपर्छ भन्ने भावले नगेन्द्रज्यूले समाजलाई अनुरोध गरेको पनि पाइन्छ । . . . निबन्धकारको जन्मजात प्रतिभा लिएर आएका जस्ता देखिने नगेन्द्रका आत्मपरक र वस्तुपरक निबन्धहरू वर्तमानको वैज्ञानिक युगमा सामाजिक मूल्य र मानक परिवर्तनको लागि आतुर देखिन्छन् । छोटा वाक्य, सरल शब्द-प्रयोग साथै विचार, भाव र तर्कको सिलसिलाबद्ध तरिकाले लेखिएका यी निबन्धको शैली चट्ट मिलेको पाइनु उनको निबन्धकारिताको एउटा सबल पक्ष हो ।"[४९]

नगेन्द्र शर्माका आफ्ना ससुरा डा. डिल्लीरमण रेग्मीको निधनमा कुनै परिवारका सदस्यले जुठो नबारेका, क्रियापुत्री नबसेका, श्राद्ध-तर्पण नगरेका उदाहरण दिँदै आफ्ना निधनमा पनि यस्ता अनुष्ठानहरूको आवश्यकता पर्दैन भन्छन् । शर्माले आफ्नो शबको दाह संस्कारसमेत नगरियोस, जसबाट चिकित्साशास्त्रका विद्यार्थीहरूका अध्ययनमा सहयोग पुग्न सकोस् भनी लेखेका छन् ।[५०] शर्माले पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्यको गहन अध्ययन मनन गरेर आफ्नो लेखन कलामा पनि जीवनका घटनाहरूलाई सफल रूपमा समेटेका छन् । शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्य लेखन बीच अन्तः सम्बन्ध पाइन्छ ।

[४९] मुक्ति उपाध्याय बराल, पूर्ववत्, पृ. xvi र xvii ।

[५०] नगेन्द्र शर्मा, ;f/f+z, पूर्ववत् ।

चौथो परिच्छेद
नेपाली निबन्धको परम्परामा नगेन्द्र शर्मा

४.१ निबन्धसम्बन्धी पूर्वीय तथा पाश्चात्य दृष्टिकोण

आधुनिक सन्दर्भमा साहित्यको गद्य विधा विशेषलाई जनाउने निबन्ध शब्दको अर्थ तथा परिभाषा पूर्वीय र पाश्चात्य जगत्मा विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नै किसिमले दिँदै आएका छन् । यहाँ निबन्ध शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ तथा परिभाषासम्बन्धी पूर्वीय तथा पाश्चात्य दृष्टिकोणको छुट्टाछुट्टै चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ -

४.१.१ पूर्वीय दृष्टिकोण

'निबन्ध' संस्कृतभाषाबाट तत्सम शब्दका रूपमा नेपाली भाषामा आएको शब्द हो । संस्कृतको 'बन्ध' धातुमा 'नि' उपसर्ग र 'अच्' वा 'घञ्' प्रत्यय लागेर ृनि + बन्ध + अच् वा घञ् 2 निबन्ध अर्थात् 'नि' (राम्ररी) + 'बन्ध' (बाँधिएको) 2 निबन्ध (राम्ररी बाँधिएको) निबन्ध शब्दको निर्माण भएको हो । उपर्युक्त व्युत्पत्तिअनुसार निबन्ध शब्दको अर्थ राम्ररी बाँधिएको भन्ने हो । प्रस्तुत सन्दर्भमा राम्ररी बाँधिएको शब्दावलीले राम्ररी बाँधिएको रचना भन्ने अर्थ बुझाउँछ ।[३]

पूर्वीय साहित्यमा 'निबन्ध' शब्दको प्रयोग निकै पुरानो देखिन्छ । श्रीमद्भागवत गीतामा श्रीकृष्णले अर्जुनलाई उपदेश दिने क्रममा आत्मालाई सांसारिक मायाजालमा बाँधेर राख्ने आसुरी सम्पत्तिलाई निबन्धका रूपमा स्वीकारेको पाइन्छ । यहाँ निबन्धको अर्थ बाँध्नुमा प्रयोग भएको छ ।[१] एघारौं शताब्दीतिर रचित काव्यमा निबन्ध शब्दको अर्थ टीका, व्याख्या, भाष्य आदिमा लिएर यसको अर्थ विस्तारै विकास भएको देखिन्छ ।[२] यसरी पूर्वीय साहित्यमा निबन्ध शब्दको प्रयोग निकै पहिलेदेखि भएको पाइन्छ । तर यी सबै अर्थले निबन्धलाई पूर्ण रूपमा समेट्न भने सकेका छैनन् । निबन्ध शब्दका यी विविध प्रयोगलाई हेर्दा शब्दको अर्थमा केही परिवर्तन हुँदै आएको पाइन्छ । निबन्ध शब्दका यी सम्पूर्ण प्रयोगलाई हेरी व्यापक अर्थमा अर्थ्याउन खोज्दा पूर्वीय सन्दर्भमा निबन्ध शब्दको अर्थ कनै विषय विशेषलाई कुनै सीमामा बाँध्नु भन्ने हुन्छ ।

आजको निबन्धको प्रयोग संस्कृत साहित्यकालमा भएको पाइँदैन । विश्व साहित्यमा आधुनिक कालको सुरुवात भएपछि मात्र निबन्ध साहित्यिक विधाका रूपमा स्थापित भएको

---

[१] मोहनराज शर्मा, ;dsfnLg ;dfnf]rgf l;4fGt / k|of]u (काठमाडौं : नेपाली राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५५),पृ. ५०४ ।

[२] राजेन्द्र सुवेदी, ;|i6f–;[li6 M b|i6f–b[li6, ते.सं. (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०५८), पृ. ६ ।

[३] कुमारबहादुर जोशी, nldL lgaGw;ª\u|xsf lgaGwx¿df b]jsf]6fsf sfJodfGotf (काठमाडौं : श्रमिती सरस्वती जोशी), पृ. २ ।

हो । तसर्थ निबन्धको स्वरूपलाई बुझ्न निबन्धसम्बन्धी पाश्चात्य चिन्तन प्रक्रियालाई हेर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

४.१.२ पाश्चात्य दृष्टिकोण

आज नेपाली साहित्यमा हामी जसलाई 'निबन्ध' भन्दछौ, त्यो वास्तवमा पाश्चात्य साहित्यको देन हो । अङ्ग्रेजी 'एस्से' ९भ्ककबथ० को पर्यायका रूपमा नै नेपाली भाषामा निबन्ध शब्दको प्रयोग हुँदै आएको छ । अङ्ग्रेजीको 'एस्से' वस्तुतः फ्रान्सेली शब्द एसाइ ९भ्ककबष्क० बाट बनेको हो र यसको अर्थ 'प्रयास गर्नु' हुन्छ ।[४] 'निबन्ध' वा एस्सेका जन्मदाता फ्रान्सेली लेखक मिसेल द मोन्टेग (१५३३-१५९१) मानिन्छन् ।[५] निबन्धकार मोन्टेगले आफ्ना रचनामा आफूलाई विषयवस्तु बनाएर प्रस्तुत गरेका छन् । पाठकलाई उनले आफ्नो दिल खोलेर देखाइदिएका छन् । उनका रचना पढ्नेले उनलाई सजिलैसँग पढ्न सक्छ । 'म नै मेरा निबन्धको विषयवस्तु हुँ र मलाई सबैभन्दा नजिकबाट चिन्ने व्यक्ति म हुँ' भन्ने निबन्धगत मान्यता मोन्टेग आफ्ना निबन्धहरूमा खुलस्त रूपमा अहंवादी देखिए पनि उत्तिकै नम्र र विनित पनि देखिन्छन्, गम्भीर विद्वान् भए पनि घरिघरि आफ्नो अज्ञानताको विरोध गरिरहेका छन्, ज्ञानी भए पनि बेवास्तापूर्ण र बिर्सुवा देखिन्छन् ।[६] त्यसैले उनका रचनामा निजात्मक धर्महरू राम्रोसँग प्रस्तुत भएको देखिन्छ । यसरी मोन्टेग पाश्चात्य साहित्यको निबन्ध क्षेत्रमा प्रथम प्रयोक्ताका रूपमा देखापर्दछन् र उनले आफ्ना निबन्धमा व्यक्तिगत अनुभव, भावना र लहडहरू प्रस्तुत गरेका छन् । उनका निबन्धहरू उनकै भावनाहरू प्रतिनिधित्व गर्ने प्रतीकका रूपमा देखिन्छन् ।

बेलायतमा सन् १५९७ मा फ्रान्सिस बेकन अङ्ग्रेजी 'एस्से' ९भ्ककबथ० का लेखकका रूपमा देखापरेका[७] हुन् । उनीपूर्व मोन्टेगले आत्मपरक निबन्धहरू लेखिसकेको पाइन्छ । बेकन पनि मोन्टेगबाट अवश्य प्रभावित भएको पाइन्छ । तर त्यो प्रभाव बाह्य रूपमा देखिएन । बेकनले निबन्धलाई विश्रृङ्गखल चिन्तनका रूपमा लिएका छन् ।[८] उनले निबन्धलाई छरिएर रहेका विचार र चिन्तनलाई सूत्रबद्ध गर्ने एक विशिष्ट विधाका रूपमा स्वीकारेका छन् । उनले निबन्धलाई विकीर्ण चिन्तनको समग्र प्रस्तुतीकरण हो[९] भनेका छन् । त्यसैले उनका निबन्धहरू सरल र सरस छैनन बरु उनका निबन्धमा सिद्धान्त प्रतिपादन, पाण्डित्य प्रदर्शन, ज्ञानको प्रदशर्न तथा शास्त्रीय पूर्वाग्रहबाट ग्रस्त छन् । उनका

---

४ कुमारबहादुर जोशी, पूर्ववत्, पृ.२ ।

५ ऐजन, पृ. २ ।

६ रामलाल अधिकारी, g]kfnL lgaGw ofqf, (दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य संचयिका, १९७५(, पृ. १९ ।

७ कुमारबहादुर जोशी, पूर्ववत्, पृ. ३ ।

८ मोहनहिमांशु थापा, ;flxTo kl/ro, दो.सं. (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४२), पृ. १८१ ।

९ गोपीकृष्ण शर्मा, चौ.सं., g]kfnL lgaGw kl/ro (काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०४६), पृ. १० ।

निबन्धहरूका शीर्षक नै एकदम बौद्धिक र गम्भीर छन् तथा शैली उच्चस्तरको र औपचारिक छ ।[10]

मोन्टेग तथा बेकन दुवै सोरौँ शताब्दीको अन्तिमतिरका निबन्धकार भएर पनि यिनीहरूका निबन्धहरूमा पर्याप्त मात्रामा भिन्नता देखिन्छ । मोन्टेगले निबन्धलाई अहम्को अभिव्यक्तिका रूपमा लिए भने बेकनले विश्रृङ्खल चिन्तनका रूपमा लिए ।[11] मोन्टेगका निबन्धमा सहज, स्वाभाविक भएको देखिन्छ भने बेकनकामा तथ्य र प्रमाणले युक्त अन्तर्भेदी विश्लेषणको निक्षेपले उद्भासित भएको देखिन्छ ।[12] यिनीहरूका निबन्धले स्पष्ट रूपमा निबन्धको भेद देखाएका छन् । आत्मपरक निबन्धकारका रूपमा मोन्टेग देखापरे भने वस्तुपरक निबन्धकारका रूपमा बेकन देखापरे । पाश्चात्य साहित्यमा सोह्रौं शताब्दीपछि यिनै दुई मान्यतालाई स्वीकार गरी निबन्धको सिर्जना गरेको पाइन्छ ।

पाश्चात्य साहित्यमा सत्रौँ शताब्दीका प्रारम्भका अब्राहम काउले (१६१८-१६६७) ले आत्मपरक निबन्धका गुणहरू आफ्ना निबन्धमा प्रदर्शन गरेका छन् ।[13] उनी नै मोन्टेगको आत्मपरक मान्यतालाई आत्मसात गर्दै निबन्धको सिर्जना गर्ने प्रथम व्यक्तिका रूपमा देखिन्छन् । जस्तोसुकै विषय र अवस्थामा पनि निबन्धको रचना गर्दा प्रथम पुरुष शैलीको प्रयोग गर्ने काउलेका निबन्धहरूमा शाश्वत आकर्षण पाइन्छ ।[14] उनले सामान्य भन्दा सामान्य विषयलाई लिएर निबन्धको रचना गरेका छन् ।

अठारौं शताब्दीमा बेलायतमा विभिन्न पत्र-पत्रिका प्रकाशित हुन थालेपछि रिजार्ड स्टिली (१६७२-१७१९), ड्यानियल डिफो (१६६१-१७३१), जोसेफ एडिसन (१६७२-१७१९), हेनरी फिल्डिङ (१७०७-१७५४), स्यामुअल जोहन्सन (१७०९-१७८४) अलिभर गोल्डस्मिथ (१७२८-१७७४) जस्ता निबन्धकारहरू निबन्ध विधामा सक्रिय रहेको पाइन्छ ।[15]

उन्नाइसौं शताब्दीमा पाश्चात्य साहित्यमा चार्ल्स ल्याम्ब (१७७५-१८३४) देखापरे । उनका निबन्धहरूमा हास्यतत्व, स्वैरकल्पना र भावुकता पाइन्छ । उनी पनि मोन्टेग झैं आत्मपरक शैलीका निबन्धको रचना गर्ने निबन्धकार हुन् ।[16]

---

[१०] रामलाल अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. २० ।

[११] मोहनहिमांशु थापा, पूर्ववत, पृ. १८१ ।

[१२] ईश्वर बराल, सम्पा. ;okqL, चौ.सं. (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४६), पृ. २६ ।

[१३] राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत, पृ. १० ।

[१४] रामलाल अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. २२ ।

[१५] ऐजन ।

[१६] ऐजन ।

उन्नाइसौं शताब्दीमा पाश्चात्य साहित्यमा चार्ल्स ल्याम्ब (१७७५-१८३४) देखापरे । उनका निबन्धहरूमा हास्यतत्व, स्वैरकल्पना र भावुकता पाइन्छ । उनी पनि मोन्टेग भैं आत्मपरक शैलीका निबन्धको रचना गर्ने निबन्धकार हुन् ।[१७]

बीसौं शताब्दीमा निबन्ध एक महŒवपूर्ण विधाको रूपमा स्थापित हुन आएको पाइन्छ । बीसौं शताब्दीका यस चूनौतीपूर्ण युगमा निबन्ध साहित्य ज्ञान र विज्ञानका फाँटमा सफल भएको छ । जीवन र जगत्का अपेक्षित मूल्यहरू यस समयका निबन्धमा आएर प्रतिष्ठित हुन सकेका छन् ।[१८] यसरी पाश्चात्य साहित्यमा निबन्धको सुरुवात फ्रान्सबाट भएको देखिन्छ । पछि यसले विस्तारै बेलायत हुँदै विश्वभरि नै आफ्नो प्रभाव कायम गर्न सकेको छ । विभिन्न क्षेत्रमा देखापरेका निबन्धकारहरूका निबन्धात्मक मान्यता र प्रयोगका आधारमा निबन्धको वास्तविक स्वरूप ठम्याउन सकिन्छ ।

नेपाली साहित्यमा पनि निबन्धको सैद्धान्तिक चिन्तन र अध्ययन भएको छ । यस क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूले निबन्धको सम्बन्धमा आ-आफ्नो दृष्टिकोण राखेका छन् ।

डा. ईश्वर बरालले आफ्नो सम्पादित कृति सयपत्रीको भूमिकामा निबन्धलाई यसरी चिनाएका छन्-

> निबन्ध एक किसिमको कुरा गराइ हो । यो हो लेखकका अन्तर्तम मनोभावनालाई कौतुकपूर्वक स्वगतकथनका रूपमा प्रकट गर्ने विधाविशेष । आफ्ना मनमा गढेर रहेका कुराको सम्प्रेषण गर्न, दुखेसो, गुनासो अरूलाई सुनाउनु, हृदयलाई सकेसम्म छर्लङ्ग्याइदिनु मानिसको तिर्सना हो । त्यसो हुनाले निबन्धकार जहिले पनि पाठकसित खुला मनले गफ गर्दै भ्याम्सिन चाहन्छ । साउती गरेर तिनलाई गाँठी कुरो खुसुक्क सुनाउन चाहन्छ ।[१९]

बरालले निबन्धलाई सामान्य कुरो गराइ मान्दै यसले सामान्य मानव प्रवृत्तिलाई बहन गर्नु पर्ने कुरो बताएका छन् । उनको परिभाषाले मनमा लागेका कुराहरू कसैलाई सुनाए जस्तो गरी निबन्धकारको भाव र अनुभूति व्यक्त हुँदा त्यसमा उसको व्यक्तित्वको प्रतिच्छाँया परेको हुनुपर्छ भन्ने कुरालाई जोड दिएको छ । उनले निबन्धमा कौतूहल, वैयक्तिकता र अनौपचारिकतालाई आवश्यक तŒव मानेको पाइन्छ ।

---

[१७] राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. १३ ।

[१८] राजेन्द्र सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. १३ ।

[१९] ईश्वर बराल, पूर्ववत्, पृ. ३४ ।

नेपाली साहित्यमा मूर्धन्य निबन्धकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका निबन्धसम्बन्धी मान्यताहरू विशेष महŒवपूर्ण छन् । उनले निबन्धसम्बन्धी अतिरिक्त सैद्धान्तिक चिन्तन प्रस्तुत नगरे पनि आफ्ना निबन्ध भित्रबाट नै यसको विशिष्ट परिभाषा दिएका छन् । उनी भन्दछन्-

> रौंचिरा दर्शन होइन, न हो पाण्डित्य प्रदर्शनको ठ्यासफु ! यसमा गृहीत विषयलाई सर्वदृष्टिकोण समीक्षणको जरुरत छैन । यो एक किसिमको धूर्त बतभास ठिटो हो जो सडकमा हिँड्दा कहिले ढुङ्गो हान्छ, कतै-कतै आनन्दले फुलेर हेर्छ; तर घोरिँदैन, पाठघोकुवा हलन्तेको मिजासिलो ।[२०]

> अझ अर्को ठाउँमा उनी भन्छन-

> 'यो टेबिल गफ मात्र हो शास्त्र होइन । यो एउटा फुर्सदको मनोरञ्जन हो । ... यहाँ एउटा रसिलो, हँसिलो, गफाडी चुड्किलो कुराकानी छ जसको नाम प्रबन्ध हो ।'[२१]

देवकोटाले प्रबन्धलाई निबन्धकै समानार्थमा प्रयोग गर्दछन् । उनका अनुसार निबन्ध अनौपचारिक वार्तालापका शैलीमा लेखिन्छ । विषयको प्रतिपादन निबन्धकारको निजी चेतनाका आधारमा गरिन्छ । यसमा तर्क र चिन्तनको खाँचो छैन, बौद्धिकताको भारी होइन, हार्दिक आह्लाद हुन्छ र यसले एक प्रकारको कोमल मनोरञ्जन प्रदान गर्दछ । यसमा कतै-कतै हास्य र व्यङ्ग्य पनि मिसिएको हुन्छ । यो सहज अनुभूतिको रसमय अभिव्यक्ति हो । यसमा नियम र शैली कसैको बन्धन हुँदैन् ।[२२] निबन्धकारले ती सबैको आफू सुहाउँदो गरी निर्माण गर्ने भएकाले व्यक्तिपिच्छे निबन्धका अनेक रूप हुन्छन् भन्ने कुरालाई उनले स्पष्ट पारेका छन् ।

नेपाली साहित्यमा निबन्धको गम्भीर अध्ययन गर्ने व्यक्ति रामलाल अधिकारीको दृष्टिकोण यस्तो छ-

> 'निबन्ध त्यो काव्यविधा हो, जसमा लेखकको व्यक्तित्व पाठकसमक्ष पूर्णतया प्रकाशमान हुन्छ । यसमा लेखक उपदेष्टा नभई आत्मप्रकाशनको लक्ष्यमै केन्द्रित हुनुपर्दछ ।'[२३]

रामलाल अधिकारीले निबन्धलाई निजात्मक गद्य विधाका रूपमा हेर्दै यो निबन्धकारको व्यक्तित्ववादी रचना हो भन्ने विचार अघि सारेका छन् । उनको कथनअनुसार निबन्ध सामान्यतया गद्यको सहज र सम्वेद्यतायुक्त रचना हो ।

---

[२०] लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, nldL lgaGw ;ª\u|x, बारौं सं. (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४९), पृ. ख ।

[२१] ऐजन, 'श्री गणेशाय नमः' पृ. ५ ।

[२२] ऐजन, पृ. ३ ।

[२३] रामलाल अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. १२ ।

नेपाली साहित्यका चर्चित विद्वान् मोहनराज शर्माले पनि निबन्धको परिभाषा गरेका छन् । उनको दृष्टिमा निबन्ध यसप्रकारको देखिन्छ :

"कुनै विषयबारे सुगठित शैलीमा सविस्तार लेखिएको उद्देश्यपूर्ण र प्रत्ययकारी लघु गद्य रचनालाई निबन्ध भनिन्छ ।"[२४]

यस परिभाषाले निबन्धको पहिचान निम्नलिखित प्रकारको रचनाका रूपमा गराउँछ:

- निबन्ध कुनै विषयमा लेखिन्छ ।
- निबन्ध सुगठित र सुनियोजित ढङ्गमा लेखिन्छ ।
- निबन्धमा शैलीको विशेष भूमिका हुन्छ ।
- निबन्धमा विषयको विस्तारपूर्वक प्रस्तुति हुन्छ ।
- निबन्ध निश्चित उद्देश्य वा प्रयोजनले लेखिन्छ ।
- निबन्ध सप्रयास लेखिन्छ ।
- निबन्ध प्रत्ययकारी ढङ्गले लेखिन्छ ।
- यसमा भाषाको पद्य होइन गद्यरूपको प्रयोग गरिन्छ ।[२५]

उपर्युक्त सम्पूर्ण परिभाषाहरूको समाविष्ट अध्ययनबाट निबन्धको खास स्वरूप हुन आउँछ । निबन्ध साहित्यको गद्यविधाअन्तर्गत पर्ने अत्यन्त कलात्मक उपविधा हो । यसको विषयक्षेत्र अत्यन्त व्यापक छ । अतः कुनै निश्चित विषयमा मात्र निबन्ध लेखिनुपर्छ भन्ने केही छैन । निबन्ध लेखनका लागि कुनै निश्चित नियमको आवश्यकता पर्दैन तर निबन्ध सुगठित, सुनियोजित ढङ्गमा प्रत्ययकारिता प्रयोग गरी लेख्नुपर्छ । यसमा विषयवर्णन ज्यादै हल्का पाराले पर्नुपर्दछ र दुर्बोध तथा पाण्डित्यपूर्ण व्याख्याको प्रयास गर्नु हुँदैन । यसमा विषयको वर्णन र प्रतिपादन गर्दा अन्य विभिन्न सन्दर्भहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ, तर त्यसमा पूर्ण सङ्गति हुनु जरुरी छ । विषय वर्णनमा पनि स्थूल वस्तुवर्णन मात्र नभई त्यसमा भावात्मकता र निजी दृष्टिकोण पनि हुनु अनिवार्य छ । यो लघुसंरचनामा आबद्ध हुने भए पनि यसले अभिव्यक्ति र प्रस्तुतिमा पूर्णता यसको संरचनाका खास गुण हुन् । यसको भाषा बनावटी हुनुहुँदैन आडम्बरशून्य र काव्यात्मक कोमलतायुक्त भाषामा रचिने भएकाले कहिलेकाहीँ यो कविताको निकट पनि देखिन्छ । यो आत्मप्रदर्शनको साधन हो । यसले स्रष्टाको 'स्व' लाई चिनाउँछ । यसमा बुद्धिविलास कम र हृदयको मनोहारी चमत्कार बढी रहन्छ । त्यसैले यो हार्दिक अभिव्यक्ति हुने आत्मपरक रचना हो । यसप्रकार निष्कर्षमा भन्नुपर्दा 'निबन्ध भनेको जुनसुकै विषयवस्तु अङ्गालेर आत्मराग पूर्ण अभिव्यक्तिका रूपमा

---

[२४] मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ५०२ ।

[२५] ऐजन, पृ. ५०२, ५०३ ।

रचिने लघुसंरचनामा आबद्ध त्यो निजात्मक गद्यरचना हो, जसमा स्रष्टाको व्यक्तित्व पूर्णतया प्रकाशनमान रहन्छ' भन्न सकिन्छ ।

४.२ निबन्धको वर्गीकरण

साहित्यका विधाहरूमध्ये निबन्ध अत्यन्त वैयक्तिक र निर्बन्ध विधा हो भन्ने कुरा स्पष्ट भइसकेको छ । विषयवस्तु र भाषाशैलीको विविधता तथा रचनात्मक अनेकताका कारण निबन्ध स्वयम् जटिल बन्न पुगेको छ । अतः यसको वर्गीकरणका लागि कुनै निश्चित आधार भेट्टाउन निकै कठिन छ । यसैकारण यसको प्रकार विभाजन साहित्यका अन्य विधाको जस्तो सहज र स्पष्ट रूपमा हुन सकेको देखिँदैन, तापनि विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नै दृष्टिकोण अनुरूप यसलाई वर्गीकरण गरी चिनाउने प्रयास गरेका छन् ।

निबन्धका रूपहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूले आन्तरिक र बाह्य तŒवका आधारमा यसका विभिन्न रूपहरू देखाउँदै आएका छन् । यसको वर्गीकरण गर्ने सन्दर्भमा विषयवस्तु, भाषाशैली, प्रवृत्ति तथा व्यक्तित्वको प्रधानता र अप्रधानतालाई प्रमुख आधार बनाएको पाइन्छ । यस विधामा आरम्भदेखि दुई भिन्न रूप देखिएका छन् । यसका आद्यप्रणेता मोन्टेगले यसको आत्मपरक रूपलाई देखाए भने अङ्ग्रेजी साहित्यका प्रथम निबन्धकार फ्रान्सिस बेकनले वस्तुपरक रूपलाई प्रस्तुत गरे यी दुई रूपको विकास भएपछि उत्तरवर्ती पाश्चात्य तथा पूर्वीय विद्वान्हरूले यसलाई विविध रूपमा वर्गीकृत गर्दै आएका छन् ।

हिन्दी साहित्यका विशिष्ट समीक्षक तथा इतिहासकार आचार्य रामचन्द्र शुक्लले शैलीका आधारमा निबन्धका विचारात्मक, भावात्मक र वर्णनात्मक गरी तीन वर्ग हुन्छन्[२६] भनी बताएका छन् भने प्रो विश्वनाथले विषय र प्रवृत्तिका आधारमा आत्मनिष्ठ र वस्तुनिष्ठ गरी दुई रूपमा निबन्धलाई चिनाएको पाइन्छ ।[२७] समालोचक गुलाब राय निबन्धलाई वर्णनात्मक, विवरणात्मक, विचारात्मक र भावनात्मक गरी चार वर्गमा राखेर अध्ययन गर्दछन् । उनका अनुसार, वर्णनात्मक निबन्धको देशसँग, विवरणात्मक निबन्धको कालसँग, विचारात्मक निबन्धको तर्कसँग र भावात्मक निबन्धको हृदयसँग सम्बन्ध रहन्छ ।[२८] यसैगरी हरिहरनाथ द्विवेदीले व्यक्तिगत अनुभूतिमा निबन्ध सिर्जिन्छ भन्दै अभिव्यक्तिको प्रत्यक्षता र अप्रत्यक्षताका आधारमा निबन्धलाई व्यक्तिगत र वस्तुगत रूपमा विभक्त गरेका छन् ।[२९] यस्तो वर्गीकरण गर्दा निबन्धको स्वभाव या त व्यक्तिगत हुन्छ, या त वस्तुगत नै हुन्छ भन्ने

---

[२६] आचार्य रामचन्द्र शुक्ल, lxGbL ;flxTosf Oltxf;, तेरौं सं. (काशी : नागरी प्रचारिणी सभा, २०१८) पृ. ४८२ ।

[२७] विश्वनाथप्रसाद, snf Pj+ ;flxTo k|j[lQ cf}/ k/Dk/f, (पटना : विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी सन् १९७३), पृ. १६१ ।

[२८] राकेश, lgaGwbz{g, (इलाहावाद : खालियर किताब घर, १९६५), पृ. ९ ।

[२९] हरिहरनाथ द्विवेदी, lgaGw l;4fGt cf}/ k|of]u, (पटना : विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, १९७१), पृ. १९ ।

तर्क दिइएको छ । यस्तै हिन्दी साहित्यका अर्का निबन्ध चिन्तक जयनाथ 'नलिन' ले निबन्धलाई दुई वर्ग र पाँच उपवर्गमा राखेर अध्ययन गरेका छन् । उनले फ्रायडको मनोविश्लषणलाई आधार मानी प्रथमतः निजात्मक र परात्मक दुई वर्गमा र निजात्मकताका विचारात्मक, भावात्मक र वैयक्तिक तथा परात्मकको वर्णनात्मक र विवरणात्मक गरी पाँच उपवर्गमा राखी निबन्धलाइ चिनाएका छन् ।[३०]

हिन्दी साहित्यमा जस्तै नेपाली साहित्यमा पनि निबन्धको स्पष्ट वर्गीकरण भएको छ, त्यसमा एक रूपता पनि देखिँदैन । ईश्वर बरालले निबन्धको सृष्टि रचयिताको मानसिकता, विचार र भावप्रवणता आदिका आधारमा हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गर्दै निबन्धका असली प्रकार निजात्मक र परात्मक मात्र हुन र त्यसमा पनि निजात्मकलाई निबन्ध र परात्मकलाई प्रबन्ध भन्नु उपयुक्त छ भन्ने धारणा अघि सारेका छन् ।[३१] अर्का विद्वान् बालकृष्ण पोखरेल निबन्धलाई जमर्को भन्न रुचाउँछन् । उनले निबन्धको वर्गीकरण गर्ने सन्दर्भमा विषयवस्तुलाई नै प्रमुख आधार बनाएका छन् । यसक्रममा उनले प्रबन्ध र जमर्को गरी गद्य रचनाका दुई भेद गर्दै जमर्कोका धर्काचित्र, नियात्रा, रुबन्ध र आत्मिका गरी चारभेद देखाएका छन् ।[३२] नेपाली साहित्यका चिन्तक मोहनराज शर्माले निबन्धलाई विषयवस्तुका आधारमा मुख्यतय विचारात्मक, तार्किक, वर्णनात्मक र आख्यानात्मक गरी चारभेद वताएका छन् ।[३३] अन्य उपभेदहरूलाई यिनै चारभेद अन्तर्गत समावेश गरेका छन् । अर्का नेपाली साहित्यका समालोचक तथा निबन्धकार राजेन्द्र सुवेदीले निबन्धलाई आख्यानेत्तर गद्य साहित्य अन्तर्गत राखेर मुख्य आत्मपरक र वस्तुपरक भेदमा विभाजन गर्दै तिनका पनि उपभेद आत्मपरकतामा - विचारात्मक, भावात्मक र वैयक्तिक तथा वस्तुपरकमा- वर्णनात्मक र विवरणात्मक गरी पाँच भेदमा छुट्टाएका छन् ।[३४]

वस्तुतः निबन्ध साहित्यिक गुणविशिष्ट वैयक्तिक रचना हो तर विद्यालय वा क्याम्पसका विद्यार्थीहरूले लेख्ने असाहित्यिक रचना र अन्य प्रबन्धात्मक रचनाहरूलाई पनि निबन्धकै नामले व्यवहृत गरिन्छ । यसकारण प्रथमतः साहित्यिक र असाहित्यिक गरी निबन्धका दुईरूप देखिन्छन् भने साहित्यिक निबन्धमा व्यक्तित्वको छाप बढी र कुनैमा कम हुने भए पनि वैयक्तिकता नै नभएको रचना साहित्यिक निबन्धमा दरिन सक्दैन । यस शोधपत्रमा निबन्ध भन्नाले साहित्यिक निबन्धलाई मात्र बुझ्नुपर्छ ।

---

[३०] जयनाथ 'नलिन', lxGbL lgaGwsf/, दो.सं. (दिल्ली : जयराम एण्ड सन्स), पृ. १९ ।

[३१] ईश्वर बराल, सम्पा. पूर्ववत्, पृ. ३६ ।

[३२] बालकृष्ण पोखरेल, sn]h:t/sf lgaGw} lgaGw (काठमाडौं : सहयोगी प्रकाशन, २०२७), पृ. ९ ।

[३३] मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ५०६ ।

[३४] राजेन्द्र सुवेदी, l;h{gfTds n]vs M l;4fGt / ljZn]if0f , दोस्रो नं., (काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल, २०६४), पृ. १२४ ।

निबन्धकार कहिले आफ्नै निजी भाव, विचार, अनुभूति र जीवनघटनाका परिमण्डलमा रहेर स्वाधीन अभिव्यक्ति व्यक्त गर्दछ भने कहिले निजी भावना र कल्पनाका साथ आफूभन्दा परको कुनै विषय, वस्तु वा घटनाको वर्णन विवरण प्रस्तुत गर्दछ । आत्मनिवेदन गर्नु र अर्काका बारेमा केही बोल्नु निबन्धकारको स्वभाव हो । यसरी उसको मुख्य प्रवृत्ति भनेको कि त आत्मकेन्द्रित हुन्छ कि त परकेन्द्रित गरी स्पष्टतया दुई मूल रूपमा विभक्त हुनपुग्छ । यसैलाई क्रमशः निजात्मक र परात्मक संज्ञा दिन सकिन्छ । यी दुई रूपमा पनि निजात्मक अन्तर्गत व्यक्ति रचयिताका वैयक्तिक सुख, दुःख आदि जीवनघटना, भावना र विचारको अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरिने हुनाले वैयक्तिक, भावात्मक र विचारात्मक तथा परात्मकअन्तर्गत वस्तुको वर्णन र विवरण प्रस्तुत गरिने हुँदा वर्णनात्मक र विवरणात्मक गरी निबन्धलाई पाँच उपवर्गमा छुट्याइएको छ ।

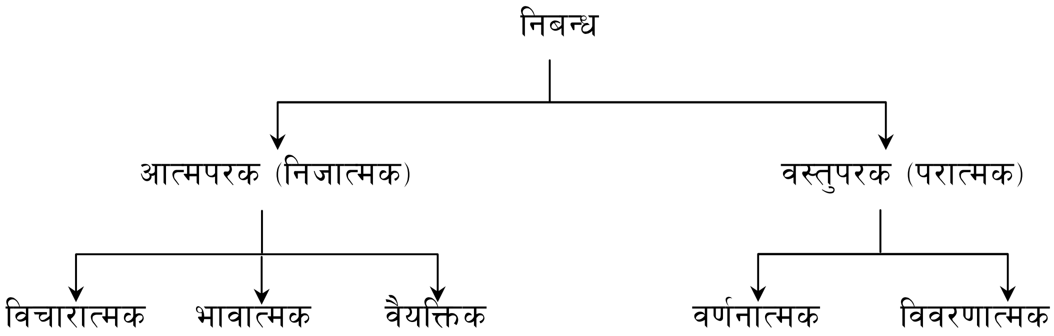

४.२.१ निजात्मक निबन्ध

निजात्मक निबन्धलाई आत्मपरक, व्यक्तिप्रधान र विषयीनिष्ठ पनि भनिन्छ । यस खालका निबन्धमा व्यक्तिको मुख्यस्थान हुन्छ र विषयको गौणस्थान हुन्छ । यसमा बाह्य विषयहरू निबन्धकारको व्यक्तित्व प्रदर्शनका माध्यममात्र हुन्छन् । यस किसिमको निबन्धमा निबन्धकारको व्यक्तित्वप्रदर्शन र अभिव्यक्ति जति बढी स्वच्छन्द र निर्बन्ध हुन्छ त्यति नै त्यो उत्कृष्ट बन्दछ । त्यसैले अनौपचारिकता र आत्मकेन्द्रितता निजात्मक निबन्धका गुण हुन् । यस्ता निबन्धमा विषयवस्तुको कुनै साँध छैन । निबन्धकार अनेक विषयसन्दर्भलाई ग्रहण गर्दै त्यसैका माध्यमद्वारा सफल आत्मप्रस्तोता बनेर आफूलाई चिनाउन पुग्छ । यस्ता निबन्धमा भाव र विचारको पूर्ण सन्तुलन रहनाका साथै संवेदनात्मक स्थिति र संवेगात्मक अभिव्यक्ति हुन्छ ।[३५] आत्मनिष्ठताका कारण निजात्मक निबन्धकार आफूले भोगेका हर्ष, सुख, आफूमाथि आएको दुःख, आपत्, विपद र संताप, आफूले पाएको वञ्चना, वर्जना, सफलता, विफलता, आशा र निराशा तथा आफूले गरेको कामना, कल्पना, चिन्तना आदिबाट सञ्चालित हुन्छ ।[३६] यसैकारण ऊ आफ्ना मानसिक प्रतिक्रिया व्यक्त गर्दै पाठकलाई आत्मीय

[३५] मोहनहिमांशु थापा, पूर्ववत्, पृ. १९१ ।

[३६] मोहनहिमांशु थापा, पूर्ववत्, पृ. १९१ ।

मित्र बनाएर बैठकी मिजासले हास्य र व्यङ्ग्य एवं सरल वैयक्तिक भाव र चिन्तनको रागात्मक अभिव्यक्ति हुने हुँदा निजात्मक निबन्ध काव्यात्मक आस्वादयुक्त हुन्छ । हास्य र व्यङ्ग्यका समावेशले यो विविधतापूर्ण र प्रभावात्पादक हुन्छ । यसका संरचनामा आन्तरिक अन्विति रहनुपर्दछ र अभिव्यक्तिको सहजता संरचनामा पनि विद्यमान रहन्छ । नेपाली साहित्यमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान, शङ्कर लामिछाने, केशवराज पिँडाली, नगेन्द्र शर्मा, भैरव अर्याल आदि धेरै जसो निबन्धकारका निबन्धहरू निजात्मक देखिन्छन् ।

४.२.१.१ भावात्मक निबन्ध

भावात्मक निबन्धमा अमूर्त भावात्मक विषयहरू जस्तै आशा, निराशा, प्रेम, करुणा, परोपकार, देशभक्ति आदिलाई संवेदनात्मक तुल्याई सरस आलङ्कारिक पदावलीमा प्रस्तुत गरिन्छ ।[३७] यस खालका निबन्धमा स्रष्टाको भावना प्रबल रहेको हुन्छ । भावात्मक सम्वेगको गतिमा विषयवस्तु तरङ्गित हुन्छ । लेखकको निजात्मकता भावनामा प्रवाहित भएको हुन्छ ।[३८] यसमा जीवनका विभिन्न पक्षहरूलाई पनि भावपूर्ण दृष्टिले विवेचन र विश्लेषण गरिएको हुन्छ । यस किसिमका निबन्धमा तर्क, वितर्क र बहसको खाँचो छैन । निबन्धकार हृदयका उदात्त अनुभूति र तीव्र भावनालाई स्वतन्त्ररूपमा विचरण गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ । यसमा ऊ आफ्ना जुनसुकै भाव र अनुभूतिहरूको प्रकाशनमा पूर्ण स्वतन्त्र रहन्छ । ऊ एक किसिमको ‘पङ्खफुका’ बनेर आफ्ना भावलोकमा विचरण गर्ने भएकाले यस्ता निबन्धमा स्रष्टाको ‘स्व’ पूर्ण रूपमा प्रकट हुन्छ । विषयलाई छोएर त्यसका माध्यमबाट अनुभूतिको कोमल स्पर्श गर्दै हृदयलाई बिछ्याउने काम यस किमिमका निबन्धमा हुन्छ ।[३९] यस्ता निबन्धमा वस्तु वा विषयभाव व्यक्त गर्ने एउटा माध्यमका रूपमा मात्र रहन्छ । यसर्थ लेखकको अनुभूति जति गहन र सक्रिय हुन्छ, भाव जति तिब्र र आकुल हुन्छ, अनि प्रकाशन जति स्पष्ट र निश्चत हुन्छ, उति निबन्ध सशक्त बन्दछ । भावात्मक निबन्ध भावुक र स्वच्छ हृदयको आत्मनिवेदन हो ।

४.२.१.२ विचारात्मक निबन्ध

विचारात्मक खालका निबन्धमा निजात्मक विचारमा चिन्तनको प्रयोग गरिएको हुन्छ र सार्वभौम स्वीकृतिको अवस्था आग्रहमा प्रवाहित हुन्छ ।[४०] जीवन, समाज, परम्परा, नैतिक तथा धार्मिक आस्था र साहित्यिक मान्यता एवं राजनीति, धर्म, दर्शन, शिक्षा, विज्ञान, मनोविज्ञान र समाजशास्त्रजस्ता विचार प्रधान विषयहरूमा निबन्धकारको स्वाधीन तथा मौलिक विचार प्रकट भएको निबन्धलाई विचारात्मक निबन्ध भनिन्छ । यसमा स्वभावतः

---

[३७] केशवप्रसाद उपाध्याय, ;flxTok|sfzg, चौंथो सं. (काठमााडौं : साझा प्रकाशन, २०४४), पृ.१९२ ।

[३८] राजेन्द्र सुवेदी, l;h{gfTds n]vg M l;4fGt / ljz]if0f, पूर्ववत्, पृ. १२५ ।

[३९] गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २६ ।

[४०] राजेन्द्र सुवेदी, l;h{gfTds n]vs M l;4fGt / ljZn]if0f, पूर्ववत्, पृ. १२४ ।

चिन्तन र विचारको प्रमुखता रहन्छ तर त्यस चिन्तनमा शास्त्रीय प्रतिपादन नभएर विषयका सम्बन्धमा लेखकको निजी ज्ञानकै विस्तार हुन्छ । यसमा निबन्धकारको कल्पना र भावनाले पूर्णरूपमा खेल्न पाएको हुन्छ तापनि मात्रात्मक दृष्टिले हेर्दा बुद्धिपक्षकै प्रावल्य रहन्छ । अभिव्यक्तिलाई सरस, सरल र रोचक बनाउने क्रममा कल्पना र भावनाले गौणभूमिका खेल्दछन् । यसमा लेखकले विषयका पक्ष विपक्षहरू प्रस्तुत गर्दै केलाउँछ र प्रबल तर्कहरूको भरमा आफ्नो निजी मन्तव्य प्रकट गर्दछ । यसमा कहिले अन्य कसैको मतलाई पूर्व पक्षको रूपमा राखी खण्डन गरिन्छ र कहिले आफ्नो कथनको पुष्टिका लागि त्यसलाई अन्तर्मिश्रण गरिने हुँदा विचारात्मक निबन्ध दर्शन र चिन्तनमा परिणत हुनबाट जोगिन्छ । यसमा निबन्धकार विचारको ओइरोबाट सिर्जित हुनसक्ने निरसता र कठोरतालाई कल्पना र भावनाको प्रयोगबाट निरस्त तुल्याउँदै अघि बढ्छ । यसर्थ विचारात्मक निबन्धमा चिन्तनको कोमल अभिव्यक्ति व्यक्त हुने गर्दछ ।

४.२.१.३ वैयक्तिक निबन्ध

वैयक्तिक निबन्ध निजात्मक निबन्धको महŒवपूर्ण उपभेद हो । यस खालका निबन्धमा स्रष्टाको व्यक्तिगत चिन्तन र दृष्टि प्रबल रहेको हुन्छ । व्यक्तिगत निर्णयका आधारमा यथार्थलाई आफ्नै निष्कर्षमा उभ्याएर आफ्नै अभिमतमा सिद्ध गर्न प्रयत्न गरिएको हुन्छ ।[४१] व्यक्तित्वप्रधान निबन्धलाई वैयक्तिक निबन्ध भनिन्छ । यस्ता निबन्धमा निबन्धकार स्वयम् उपस्थित हुन्छ र आफ्ना वैयक्तिक भावनाहरू अत्यन्त निजात्मकताका साथ व्यक्त गरेको हुन्छ । निबन्धकारद्वारा आफ्ना जीवनका भौतिक परिस्थिति, भाव-अभाव, विवशता-वेचैनी, ग्लानिसताप, आलोक-अन्धकार, भुल-अपराध, सिद्धि-सफलता[४२] हरू व्यक्त गरिएका हुन्छन् । आफ्ना निजी भावहरू व्यक्त गर्दा-गर्दै पनि निबन्धकार यस्ता निबन्धमा पाठकको आत्मीयता, सहानुभूति तथा संवेदना प्राप्त गर्न सफल हुन्छ । वैयक्तिक निबन्धमा निबन्धकारले गृहीत वस्तुमाथि आफ्ना विचारहरू व्यक्त गरेको हुँदैन । विषयलाई टिपेपछि रागात्मकताका साथ वैयक्तिक जीवनमा देखे भोगेका अनुभव र अनुभूतिलाई निश्चल रूपमा निबन्धकारले प्रकट गरेको हुन्छ । निबन्धकार पाठकलाई आफ्ना जीवन यात्राका उकालीओराली अनि जीवनका विशाल फाँटसम्म पुऱ्याउँदै आफ्ना वैयक्तिक जीवनका तीता-मीठा दुखेसाहरू व्यक्त गर्दै पाठकसँग नजिकिने प्रयास गरिरहेको हुन्छ । निबन्धमा निबन्धकार एउटा कथावाचक झैं देखिन्छ । संक्षेपमा भन्दा वस्तुलाई टिप्दै त्यसलाई आफ्ना

---

[४१] राजेन्द्र सुवेदी, l;h{gfTds n]vg M l;4fGt / ljZn]if0f, पूर्ववत्, पृ. १२७ ।

[४२] मोहनहिमांशु, थापा, पूर्ववत्, पृ. १९० ।

आत्मरागमा मुछेर जीवनका सुख-दुःख, हाँसोआँसु, हर्षविष्मात र भावअभावहरू व्यक्त गर्नु वैयक्तिक निबन्धको मूल पहिचान हो ।

४.२.२ परात्मक निबन्ध

परात्मक निबन्धलाई वस्तुपरक र विषयप्रधान निबन्ध पनि भनिन्छ । यस प्रकारका निबन्धमा निबन्धकारको औपचारिक हेराइ र लेखाइ हुनाका साथै विषय प्रधान र व्यक्ति गौण हुन्छ । अर्थात यो आत्मपरक निबन्धको विपरीत हुन्छ । यस्ता निबन्धमा आत्मपरक निबन्धमा जस्तो निबन्धकारका निजी भावना, विचार, उल्लास र अनुभूतिहरू रूपयित हुँदैनन् र भावनाको सहज संवेद्य अभिव्यक्ति पनि हुँदैन । लेखक नचिनिएरै पाठकलाई विषयवस्तुको बोध गराउनु परात्मक निबन्धको गुण हो । त्यसैले यसको प्रमुख उद्देश्य पनि आत्मप्रकाशन नभई सूचनात्मकता हुन्छ ।[४३]

४.२.२.१ वर्णनात्मक निबन्ध

वर्णनका रूपमा लेखिएको निबन्धलाई वर्णनात्मक निबन्ध भनिन्छ । यसमा कुनै दृश्य, ध्वनि, बनोट, गन्ध, स्वाद आदिले मनमा जेजस्तो छाप अङ्कित गरेर जेजस्तो प्रभाव पारेको हुन्छ । त्यसैको लेखन गरिन्छ ।[४४]

गहन चिन्तन र मौलिक जीवनदर्शनको अपेक्षा नगरिने हुँदा वर्णनात्मक निबन्धको रचना सरल झै लाग्दछ तर सूक्ष्मनिरीक्षण र कल्पनाशक्तिको संयोजनको खाँचो पर्ने हुँदा विनाप्रतिभा वर्णनात्मक निबन्धको सिर्जना सम्भव छैन । यस्तो निबन्धरचनाका क्रममा निबन्धकारलाई वर्ण्यविषयका बारेमा पूर्ण जानकारीको आवश्यकता पर्दछ ।

वर्णनात्मक निबन्धमा वस्तु वा विषयलाई सरल र सुबोध शैलीमा प्रस्तुत गरिन्छ भने वर्णनमा आदिदेखि अन्त्यसम्म व्यवस्थित, क्रमबद्धता, संक्षिप्तता र मौलिकता हुनुपर्दछ, यसमा वर्णनको अनुपातमा ज्ञान, रससञ्चारको शक्ति र भाषिक प्रवाह आवश्यक हुन्छ ।[४५] सरल र सर्वबोधगम्य सुबोध वर्णनको अपेक्षा गरिने हुँदा वर्णनात्मक निबन्धमा प्रसाद शैलीको प्रयोग हुन्छ ।

४.२.२.२ विवरणात्मक निबन्ध

कुनै घटना वा वृत्तान्तको साङ्गोपाङ्गो विवरण प्रस्तुत गरिएको निबन्धलाई विवरणात्मक निबन्ध भनिन्छ । यो गतिशील हुन्छ । यसको विषय कुनै पनि साहसिक कार्य र घटना तथा यात्राविवरण हुन सक्छ ।[४६] यस्ता निबन्धमा घटना वा वृत्तान्तको बेलिविस्तारलाई प्राथमिकतासाथ विवेचनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ र यसमा लेखकको आत्मीयता र व्यक्तित्वको छाप प्रधान विशेषताका रूपमा रहन्छ ।

---

[४३] गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २४ ।

[४४] मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ५०८ ।

[४५] विश्वनाथ प्रसाद, पूर्ववत्, पृ. १६६ ।

[४६] मोहनहिमांशु थापा, पूर्ववत्, पृ. १८८ ।

विवरणात्मक निबन्धमा कथातŒव पनि आउन सक्छ । त्यसलाई निबन्धकारले आफ्नै कल्पनामा मुछेर रोचक पाराले प्रस्तुत गर्दछ । कथातत्वका समावेशले गर्दा निबन्ध कहिले काहीँ कथासँग नजिकिन खोज्छ तर निबन्धमा आउने कथातत्व कथाको भन्दा भिन्न हुन्छ । कथामा कथाकार कथावस्तुद्वारा नियन्त्रित हुन्छ भने निबन्धमा आउने कथातत्व निबन्धकारद्वारा नियन्त्रित हुन्छ र त्यसलाई निबन्धकारले भाव प्रकाशनको साधनमात्र बनाउँछ । विवरणात्मक निबन्धमा घटनाको कार्यकारण श्रृङ्खला मिलेको हुन्छ । कथातत्वसँगै यस्ता निबन्धमा भावना, कल्पना र विचारतत्व आउने भए पनि निबन्धकार विषयप्रति नै बढी सजग रहन्छ र विवरण कै प्रधानता रहन्छ । सरल, सुबोध र व्यासशैलीका माध्यमबाट घटना र वृत्तान्तको सुसम्बन्ध प्रस्तुति नै विवरणात्मक निबन्धको मूल पहिचान हो ।

४.५ निबन्धका संरचना

निबन्ध निर्माण गर्नका लागि आवश्यक पर्ने तŒवहरूलाई नै संरचना भनिन्छ । निबन्ध विधा पाश्चात्य जगत्मा सोह्रौं शताब्दीमा विकसित साहित्यको गद्य विधा हो । निबन्धको परिभाषा गर्न यसका अनेक रूप र रंगले गर्दाजति समस्या हुन्छ त्यति नै विषयको व्यापकता र आकार प्रकारको विविधताले गर्दा निबन्ध निर्माणका लागि चाहिने संरचना पनि यति नै हुन्छन् र यिनै हुन भन्न कठिन हुन्छ । विभिन्न विद्वान्हरूले निबन्धका संरचनालाई विभिन्न प्रकारले देखाएका छन् । निबन्धका संरचनालाई तŒवबाट पनि चिनाइएको छ । हिन्दी साहित्यका विद्वान् राकेशले निबन्धका तŒवहरूको विषयमा चर्चा गर्ने क्रममा निम्न संरचनालाई अगाडि सारेका छन् :

(१) लघु आकार, (२) गद्यको माध्यम, (३) निजी दृष्टिकोणको प्रधानता, (४) कलात्मक सम्प्रेषणीयता (५) रूपविधान र (६) प्रयोजन ।[४७]

नेपाली साहित्यका विद्वान् मोहनराज शर्माले निबन्धमा निम्न संरचनाको आवश्यकता पर्ने बताएका छन्-

(१) विषय, (२) शैली र (३) प्रयोजन ।[४८]

नेपाली साहित्यकै अर्का विद्वान् गोपीकृष्ण शर्माले निबन्धका संरचनालाई यसप्रकार देखाएका छन् -

(१) वस्तु, (२) शैली र (३) उद्देश्य ।[४९]

---

४७ राकेश, पूर्ववत्, पृ. ४ ।

४८ मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ५१६ ।

४९ गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १७ ।

नेपाली साहित्यकै अर्का विद्वान् महादेव अवस्थीले निबन्धका संरचनालाई निम्नानुसार देखाएका छन् :

(१) शीर्षक, (२) विषय र त्यसको संगठन, (३) आयाम, (४) कथन पद्धति, (५) बिम्बालङ्कारको प्रयोग र (६) भाषाशैली ।[छण]

नेपाली साहित्यकै अर्का विद्वान् समालोचक तथा निबन्धकार राजेन्द्र सुवेदीले निबन्धका तŒव/संरचनालाई निम्नानुसार देखाएका छन्-

(१) विषय, (२) सम्वेदना, (३) निजात्मकता,(४) उद्देश्य, (५) यथार्थको प्रतिपादन, (६) लघु आयतन, (७) पूर्णता, (८) गद्य, (९) रचनाको शैली ।[छज]

माथि विद्वान्हरूले चर्चा गरेका निबन्धका संरचनाहरूलाई हेर्दा समन्वित रूपमा निम्नानुसार संरचना आवश्यक देखिन्छन्-

१.	विषय	१. विषय/वस्तु
२.	प्रस्तुति	
३.	विषय उठान	
४.	भाषाशैली	२. शैली
५.	उद्देश्य	३. उद्देश्य

४.५.१ वस्तु

वस्तुतत्व निबन्धको प्राण हो । यसको अभावमा निबन्धको कल्पनासम्म पनि गर्न सकिँदैन । आत्मपरक र वस्तुपरक जुनसुकै निबन्धमा विषयवस्तु अपरिहार्य बन्दछ । तर निबन्धको विषयवस्तु साहित्यका अन्य विधाको जस्तो नियन्त्रित नभएर व्यापक र असिमित हुन्छ ।

वैयक्तिक रचना हुनाका कारण संसारका जुनसुकै वस्तु या विषयलाई अँगालेर निबन्ध लेखिन्छ । तारादेखि धूलोसम्म र अमिबादेखि मानिससम्म संसारका सम्पूर्ण पदार्थहरू निबन्धका विषय हुन सक्छन् भनी ह्युवाकरले यसलाई पहिल्यै स्पष्ट पारिसकेका हुन् । उच्च उदात्त र महान् वा तुच्छ र नगण्य विषय नै किन नहोस्, त्यसले निबन्धमा केही फरक पार्दैन् । राम्रो विषय भएर निबन्ध राम्रो हुने होइन । विषय जे-जस्तो भए पनि स्रष्टाको व्यक्तित्वको प्रभावमा आइसकेपछि त्यसले पूर्णता प्राप्त गर्दछ । किनभने निबन्धकारले छोएपछि जुनसुकै विषयलाई पनि आफूमा बिलीन गराउँदै त्यसैका आधारमा आफ्ना कुराहरू

[५०] महादेव अवस्थी, "निबन्धको सैद्धान्तिक परिचय र निबन्ध लेखनका औचित्य एवम् फाइदा", s'l~hgL (वर्ष ६, अङ्क ४, २०५५), पृ. ३७ ।

[५१] राजेन्द्र सुवेदी, l;h{gfTds n]vg M l;4fGt / ljZn]if0f, पूर्ववत, पृ. २१ ।

भन्दछ । यस क्रममा उसले उच्च विषयलाई पनि आफ्ना कल्पना, भावना र तर्कहरूद्वारा हल्का बनाइदिन्छ भने सामान्य तुच्छ विषयलाई पनि उदात्त रूपमा चित्रित गरिदिन्छ ।[५२] यही नै सफल निबन्धकारको चिनारी हो । अतः विषय क्षेत्र असीमित भए पनि वस्तुको सीमामा निबन्ध खुम्चिँदैन, बरु नै निबन्धकारमा समाहित हुन्छ । यसकारण निबन्धमा सम्भवको मात्र नभई असम्भवको पनि प्रस्तुति हुन्छ ।[५३] सार्वभौमिकताको सीमालाई अतिक्रमण गरेर अगाडि बढ्ने भएकाले निबन्धमा निजात्मक दृष्टिकोणकै प्राबल्य रहन्छ । निबन्धकारको कल्पना वा उडन्ते गफमात्र नभएर अनुभूतिको सामान्यतासँगै समीकृत हुन्छ । यसैकारण त्यसमा अस्वाभाकिताको गन्ध रहन पाउँदैन ।

निबन्धमा स्रष्टाको बुद्धि र भावना मुख्य हुन्छ, विषय गौण बन्दछ । विषय त केवल भाव र अनुभूतिको बाहक मात्र हो । त्यसैले मानव मस्तिष्क र हृदयसँग सम्बन्धित बुद्धितत्व र भावतत्वलाई निबन्धको खास वस्तु मानिन्छ ।[५४] बुद्धितत्वमा विचार, तार्किकता, वैज्ञानिकबोध, यथार्थप्रेम, गम्भीरता र औचित्यरक्षा पर्दछन् भने भावतत्वअन्तर्गत संवेदना, भावुकता, रागात्मकता र कल्पना पर्दछन् ।

निबन्धमा स्रष्टाको 'स्व' जागृत रहन्छ । निबन्धकार विषयबाट प्रेरित भए पनि त्यसप्रति तटस्थ बन्न सक्दैन, बरु त्यस विषयलाई नै आफूप्रति आकर्षित गर्न पुग्छ । विषय प्रतिपादनमा अधीन वा शास्त्रीय ज्ञानको भारपूर्ण आरोप हुँदैन् । एकप्रकारको उत्कृष्ट विनोदशीलता नै निबन्धको प्राण हो । निबन्धको महŒव विषयको उत्कृष्टतामा भन्दा लेखकको व्यक्तित्वको समृद्धि, उसको सूक्ष्मदृष्टि र अभिव्यक्तिको क्षमतामा निर्भर रहने भएकाले निबन्धको वस्तुस्वयम् लेखक नै हो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।[५५]

४.५.२ शैली

आफ्नो विचार वा कुनै विषयवस्तुलाई अरू छेउ सम्प्रेषण गर्न तयार गरिएको शब्द, वाक्य र अनुच्छेदहरूको बनोटलाई शैली भनिन्छ । यो भाव र भाषाको सङ्गमस्थल हो । निबन्ध लेखनका लागि परिष्कृत भाव र परिमार्जित भाषा दुवैको उत्तिकै आवश्यकता पर्दछ । भाव र भाषाको सहसम्बन्धको अभावमा सुन्दरशैलीसृष्टि हुन सक्दैन ।[५६]

---

[५२] हरिहरनाथ द्विवेदी, पूर्ववत्, पृ. ३२ ।

[५३] ऐजन, पृ. ३२ ।

[५४] केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ. १९४ ।

[५५] विश्वनाथप्रसाद, पूर्ववत्, पृ. १६७ ।

[५६] गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १७ ।

प्रत्येक व्यक्ति लेखकका भाव र भाषामा अन्तर हुन्छ । त्यसैले प्रत्येक व्यक्तिअनुसार शैली पनि भिन्न भिन्न हुन्छन् । शैलीवर्गीकरणका विभिन्न आधारहरू छन् । प्रारम्भ, भाव र भाषा नै शैलीलाई छुट्याउने प्रमुख आधार हुन् ।

प्रारम्भका आधारमा आगमनात्मक र निगमनात्मक गरी निबन्धका दुई किसिमका शैली हुन्छन् ।

आगमनात्मक शैलीमा भन्नुपर्ने कुरा वा निबन्धले व्यक्त गर्न खोजेको निचोडलाई प्रारम्भमै अभिव्यक्त गरी निबन्धको बाँकी सम्पूर्ण त्यसैका पुष्टिका लागि खर्च गरिन्छ । निगमनात्मक शैलीमा चाहिँ विविध तथ्य, तर्क र कार्यकारण आदिको व्याख्या गरी अन्त्यमा निष्कर्ष निकालिएको हुन्छ ।

भावका दृष्टिले निबन्धका मूलतः चारवटा शैली हुन्छन्- संयतशैली, भावुकशैली, व्यङ्ग्यशैली र चेतनप्रवाहशैली ।

४.५.२.१ संयतशैली

संयम र नियन्त्रणको मात्रा बढी रहने शैली संयतशैली हो । यसमा लेखक स्वयम् नियन्त्रित हुन्छ र भावलाई आफ्नो अधीनमा राख्दै स्थानअनुसार अडकल काटेर क्रमशः भावको अभिव्यक्ति गर्दछ अनि त्यसैका माध्यमबाट आफूलाई अभिव्यक्त गर्दछ । यस्तो शैलीले पाठकलाई विस्तारै प्रभाव पार्दछ । यो व्यङ्ग्यशैली जस्तो ठट्यौली हुँदैन, न त भावुक शैली जस्तो हार्दिकताले आक्रान्त हुन्छ । यसले एकैसाथ झ्वाप्प छोपेर पाठकलई अन्योलमा पार्दैन । कुनै विचार वा अनुभूतिलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउन यसमा क्रमिक प्रभावको व्यवस्था हुन्छ र प्रायः बुद्धिले काम गरेको हुन्छ ।[५७]

४.५.२.२ भावुक शैली

भावुकताको अधिकाधिक प्रस्तुति भावुक शैलीको गुण हो । यस शैलीमा भावानुभूतिलाई प्रायः अव्यस्थित रूपमा प्रकट गरिन्छ । यस किसिमको शैलीमा विगतका अनुभवहरूलाई कल्पनाले सिङ्गारेर अतिरञ्जित ढङ्गले पनि व्यक्त गरिएको हुन्छ ।[५८] अभिव्यक्ति भाव वा विचारप्रति लेखक पूर्ण वा आंशिक सत्यको परवाह नगरी तटस्थ रहनु यस शैलीको खास पहिचान पनि हो ।

भावुकशैलीको भाषा कवितात्मक संवेदनशीलताले भरिएको हुन्छ । भाषिक माधुर्यको पूर्ण उपस्थिति रहेर पनि यसमा अस्पष्टताको सम्भावनासमेत रहन्छ । भावुकशैलीमा पनि दुई भेद देखापर्दछन्- धाराशैली र प्रलापशैली । धाराशैलीमा भावहरूको धाराप्रवाहमय र गतिशील हुन्छ भने प्रलाप शैलीमा नियन्त्रण र तारतम्यको अभाव रहन्छ ।[५९]

---

[५७] ऐजन् ।

[५८] ऐजन् ।

[५९] ऐजन् ।

४.५.२.३ व्यङ्ग्यशैली

भावलाई चमत्कारपूर्ण अभिव्यक्तिका रूपमा भाषामा प्रस्तुत गर्ने शैली नै व्यङ्ग्यशैली हो । भङ्गी र चर्तिकला देखाएर साधारण विषयलाई पनि चकित पार्ने गरी प्रस्तुत गर्ने ठट्यौली शैली व्यङ्ग्यशैली हो । यसमा भाव र भाषामाथि निबन्धकारको एकलौटी अधिकार हुन्छ । यो शैली प्रायः कठिन पनि हुन्छ । यसमा भन्न चाहेको कुरा पाठकको मनलाई कुत्कुत्याउने गरी आकर्षक ढाँचाले र कहिले काहीँ छेडखानका रूपमा पनि व्यक्त गरिएको हुन्छ । समकालीन समाज, राष्ट्र र युगका साथै व्यक्ति-व्यक्ति बीचका विकृति र विसङ्गतिप्रति प्रहार गर्नु यस शैलीको विशेषता हो ।[६०]

४.५.२.४ चेतनप्रवाह शैली

व्यक्ति लेखकका मनभित्र उत्पन्न अनियन्त्रित भावतरङगहरूलाई यथावत् रूपमा अभिव्यक्ति दिने शैलीलाई चेतनप्रवाहशैली भनिन्छ । यो मनोविज्ञानका क्षेत्रबाट साहित्यका क्षेत्रमा प्रचलित हुन आएको शैली हो । यसलाई साहित्यमा सर्वप्रथम प्रयोग गर्ने व्यक्ति इङ्गलैण्डकी भर्जिनिया उल्फ हुन् । यसलई मनोजगतका सम्पूर्ण यथार्थको अङ्कन गर्ने शैलीका रूपमा स्वीकार गरिएको छ ।

अनियन्त्रित मनोभावहरूलाई यथार्थ रूपमा अभिव्यक्त गरिने हुँदा चेतनप्रवाह रचित निबन्धहरू अमूर्त हुन्छन् र तिनको संरचनामा पनि अमूर्तता व्याप्त रहन्छ । तिनमा स्थूल सङ्गतिको अभाव रहने भएकाले शब्द, वाक्य र रचनाकै तहमा सङ्गति खोज्नु पर्ने हुन्छ । रचनाका समष्टि प्रभावका आधारमा अर्थचयन गर्नु चेतनप्रवाह शैलीको धर्म हो ।

भाषिक प्रयोगका आधारमा निबन्धका प्रमुख दुई शैली छन्-प्रसाद शैली र समासशैली ।

४.५.२.५ प्रसादशैली

अत्यन्त गहन विषयवस्तुलाई पनि साधारण तरिकाले सहज भाषामा व्यक्त गर्नु प्रसादशैलीको गुण हो । साधारण र बहुप्रचलित शब्द, छोटा वाक्य र बोधगम्य सहज अभिव्यक्ति यस शैलीका विशेषता हुन् ।[६१]

४.५.२.६ समासशैली

साधारण नभएर विशिष्ट भाषाको प्रयोग गर्नु समास शैलीको लक्ष्य हो । यसमा साधारण भनाइलाई पनि भाषिक आडम्बरका साथ प्रस्तुत गरिन्छ । कठिनशब्द, लामा वाक्य र दुरुह संरचना यस शैलीका विशेषता हुन् । यसमा मिश्र र संयुक्त वाक्यको अधिकाधिक

---

[६०] राजेन्द्र सुवेदी, ;|i6f–;[li6 b|i6f–b[li6, पूर्ववत्, पृ. ३९ ।

[६१] गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. २१ ।

प्रयोग गरिन्छ । यस शैलीमा भावको न्यून उपस्थिति र भाषाको विस्तारित रूप फेला पर्छ । यो प्रसादशैलीको ठीक विपरीत छ । भाषाको आडम्बर पूर्ण जाल बिछ्याएर पाठकलाई प्रायः अल्झाउने प्रवृत्ति यस शैलीको निजत्व हो ।[६२]

४.५.३ उद्देश्य

प्रत्येक निबन्धकार कुनै न कुनै उद्देश्यले प्रेरित हुन्छ र आफ्नो उद्देश्यपूर्तिका लागि प्रयत्नशील रहन्छ । विना उद्देश्य निबन्ध निरर्थक प्रलापमात्र बन्दछ । निबन्ध आत्मप्रकाशनको माध्यम हो । अल्पसमयमा कुनै पनि विषयको परिचय दिनु निबन्धको उद्देश्य हो । यसमा लेखकका व्यक्तित्वको निर्भीक र निःसङ्कोच अवतरण हुन्छ । त्यसैले निबन्धकारको मूल उद्देश्य उपदेश दिनु नभई सूचना दिनु र आत्मप्रकाशन गर्नु हो ।[६३]

४.५.३.१ सूचनात्मकता

आफूले जाने बुझेका र अनुभव गरेका कुरालाई छिटो-छरितो गद्यविधाबाट अरू समक्ष राखिदिनु निबन्धकारको कार्य हो । नवीन विषय कार्य, घटना, अवस्था र सूचनालई अवगत गराउनका लागि निबन्ध लेखिन्छ । जीवनजगत्का भौतिक, अभौतिक र यथार्थ वा काल्पनिक जुनसुकै विषयका बारेमा पनि आफ्नो स्वाधीन जानकारी दिने काम निबन्धकारले गर्छ । यो सूचना अपर्याप्त पनि हुनसक्छ र सार्वभौम मान्यता तथा स्थापित सिद्धान्तभन्दा विपरीत पनि हुनसक्छ । तर निबन्धकार आफ्ना पाठकलाई पूर्णरूपमा विश्वासमा लिने प्रयास गर्दै आफ्नो सामर्थ्य अनुरूप केही भनिरहेको हुन्छ । यही नै सूचनात्मकता हो ।

४.५.३.२ आत्मप्रकाशन

आत्मनिवेदनको व्यग्रताको कारण व्यक्ति निबन्ध लेखनमा प्रवृत्त हुन्छ । निबन्धकार गृहीत विषयभित्रैबाट पनि आफ्नो निजी दृष्टिकोण र अनुभूतिकि तरङ्गहरू प्रस्तुत गर्दछ । वस्तुको श्रृङ्खलित विन्यास र आद्यन्त प्रतिपादनमा नलागी निबन्धकार आफ्नो 'स्व' को अभिव्यञ्जना प्रस्तुत गर्दछ । यसैकारण निबन्धलाई व्यक्तित्ववादी रचना मानिएको हो । आफ्नो दुखेसो गुनासो, हर्ष सुख, आशानिराशा, प्राप्तिहानि, दैन्यपीडा आदि मनोभाव र अनुभूति तथा ज्ञान र बुद्धिलाई पाठक समक्ष मित्रवत ढङ्गले व्यक्त गर्नु र सुनाउनु निबन्धकारको मुख्यप्रवृत्ति हो । यही प्रवृत्तिका कारण निबन्धकार विषयबाट प्रेरित रहे पनि त्यसप्रति केन्द्रित रहन सक्दैन र त्यसलाई आत्मपरिचयको साधन मात्र बनाउन पुग्छ । आत्माभिव्यक्तिको यो प्रवृत्ति आत्मपरक निबन्धमा बढी सक्रिय रहन्छ भने वस्तुपरक निबन्धमा पनि धेरथोर मात्रामा कायमै रहन्छ ।

---

[६२] ऐजन ।

[६३] केशवप्रसाद उपाध्याय, पूर्ववत्, पृ. १९५ ।

निबन्ध साहित्यको विशिष्ट विधा हो । यसकारण सूचना र आत्मप्रकाशनका अतिरिक्त साहित्यका सामान्य उद्देश्य पनि यसका व्यापक उद्देश्यभित्रै पर्दछन् । सौन्दर्य भावनाको तृप्ति आनन्दवर्धन, ज्ञानोपलब्धि र नैतिकताको सहज र स्वाभाविक उत्थान आदि निबन्ध लेखनका प्रचुर उद्देश्य हुन् ।[६४]

४.६ नेपाली निबन्ध परम्परामा नगेन्द्र शर्माको आगमन

विश्वसाहित्यमा निबन्धको सुरुवात सोरौं शताब्दीमै भइसके पनि नेपाली साहित्यमा विक्रम संवत्को उन्नाइसौं शताब्दीतिर निबन्धको सुरुवात् भएको भन्ने मानिन्छ । नेपाली साहित्यका अन्यविधाको जस्तै निबन्ध विधाको इतिहासलाई पनि कालक्रममा हेर्न सकिन्छ । नेपाली निबन्धलाई यसरी कालक्रममा हेर्नका लागि विभिन्न विद्वान्हरूले गरेको चरण विभाजनलाई नै लिनुपर्ने देखिन्छ । नेपाली साहित्यको विधागत अध्ययन गर्दा निबन्धको उद्‌भव, उत्थान, विकास र वर्तमान अवस्थासम्मका उपलब्धि समेतलाई निरूपण गर्नुपर्ने हुन्छ । आधुनिक नेपालको जन्म हुनुभन्दा अघिका अभिलेख तथा ज्योतिष, औषधिमूलो, नीतिविषयक ग्रन्थादिलाई (वि.सं. १३१२ देखि १८३० सम्मलाई) उद्‌भव काल मानेर बाँकी रहेको समयलाई हेर्दा तीन चरणमा विभाजन गरेको पाइन्छ । ऐतिहासिक स्रोत खोज्दै जाँदा नेपाली निबन्धको प्रारम्भविन्दु पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश (१८३१) मा फेला पार्न सकिन्छ किनभने साहित्यिक गुण र कलात्मक अभिव्यञ्जनाको संयोजन यसै गद्य कृतिमा भएको पाइन्छ ।[६५] यसै आधारमा नेपाली निबन्धको कालविभाजन यसरी गर्नु उपयुक्त हुन्छ[६६] भनी बाडेका छन्:

१. प्रारम्भिक काल : १८३१ देखि १९५७ सम्म

२. माध्यमिक काल : १९५८ देखि १९९१ सम्म र

३. आधुनिक काल : १९९२ देखि हालसम्म ।

१. प्रारम्भिक काल (१८३१-१९५७)

यो काल लेखोट काल हो । नेपाली निबन्धको प्रारम्भिक काल वि.सं. १८३१ को दिव्यापदेशदेखि १९५७ सम्म फैलिएको पाइन्छ । दिव्योपदेश वास्तवमा नेपाली भाषाको भाषिक सामर्थ्य, साहित्यिक गुण र कलात्मक अभिव्यञ्जनाको संयोजनले विचारको प्रस्तुति तथा आन्तरिक संगठनमा पनि महŒवपूर्ण नै देखिन्छ । त्यसकारण नेपाली निबन्धको प्रारम्भिक कालको प्रारम्भ यही कालमा रामभद्र पाध्या रेग्मीको 'लक्ष्मी धर्म संवाद' (१८५१),

---

[६४] राकेश, पूर्ववत्, पृ. ५६ ।

[६५] दयाराम श्रेष्ठ, मोहनराज शर्मा, g]kfnL ;flxTosf] ;+llfKt Oltxf;, आठौं सं. (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०६३),
पृ. १२२ ।

[६६] ऐजन, पृ. ।

दैवज्ञ ज्योतिनरसिंहको तुलसीस्तव (१८६६), बेनामी जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा (१९१०), बत्तीस सालको रोजनाम्चा' (१९३२), मोतीराज भट्टको कविभानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र (१९४८)[६७] आदि जस्ता लेखहरूले निबन्धको विकासमा सघाउ पुऱ्याएको देखिन्छ । अपरिष्कृत भाषा, मौलिकताको अभाव, विशुद्ध साहित्यिक चेतनाको अभाव आदि यस कालका विशेषता पाइन्छन् । यस कालका निबन्धलाई विशुद्ध निबन्ध मानिँदैन ।

२. माध्यमिक काल (१९५८-१९९१)

यो प्रकाशनको काल हो । वि.सं. १९५८ मा पहिलोपटक गोरखापत्रको प्रकाशनपश्चात नेपाली निबन्धको माध्यमिक काल सुरु भएको पाइन्छ । यस कालका निबन्धलाई गोरखापत्र (१९५८, काठमाडौं), सुन्दरी (१९६३ बनारस), माधवी (१९६५, बनारस), चन्द्र (१९७१, बनारस), जन्मभूमि (१९७९, बनारस), गोर्खासंसार (१९८२, देहरादून) जस्ता पत्रिकाले सघाउ[६८] पुऱ्याएको देखिन्छ । यसकालका मुख्य निबन्धकार राममणि आ.दी., शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, पारसमणि प्रधान, वेदनिधि शर्मा विद्यावती आदिका निबन्धहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा छरिएर रहेका पाइन्छन् । यस कालका निबन्धमा भाषा, संस्कृति, जातिगत अस्तित्व र समाज सुधार जस्ता चेतना फैलाएको पाइन्छ ।

आधुनिक काल (१९९१- हालसम्म (०६५))

वि.सं. १९९२ सालमा शारदा पत्रिकामा प्रकाशित लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको आषाढको पन्ध्र निबन्धलाई आधुनिक कालको प्रथम रचना मानिन्छ । लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रह (२००२) र दाडिमको रुखनेर (२०३९) का रचनाकार देवकोटाले आत्मपरक धाराको सुरुवात गरेका हुन् । यस कालको वि.सं. २००३ सम्म समयावधिलाई प्रथम चरण मानिन्छ ।[६९] बाबुराम आचार्य, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, रुद्रराज पाण्डे, बालकृष्ण सम, यदुनाथ खनाल, हृदयचन्द्रसिंह प्रधान आदि यस चरणका मुख्य प्रतिभा देखिन्छन् । यस कालका देवकोटाबाट स्वच्छन्दतावाद, समबाट परिष्कारवाद, हृदयचन्द्रसिंह प्रधानबाट प्रगतिवादी-स्वच्छन्दतावाद गरी तीनवटा प्रवृत्ति अस्तित्वमा आएको पाइन्छ ।

आधुनिक नेपाली निबन्धलाई विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न समयलाई आधार मानेर चरण विभाजन गरेका छन् । मुख्यतया तीन चरण नै उपयुक्त देखिन्छ । गोपीकृष्ण शर्माले आधुनिक काललाई प्रथम चरण, द्वितीय चरण र तृतीय चरण[७०] गरी क्रमशः वि.सं. १९९१-२००३, २००४-०१६ र २०१७-हासम्मको समयमा विभाजन गरेर देखाएका छन् । त्यस्तै दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्माले दुई चरणमा विभाजन गरेका छन् । उनीहरूले ००७

---

[६७] ऐजन ।

[६८] राजेन्द्र सुवेदी, :gftsf]Q/ g]kfnL lgaGw, तेस्रो संस्कः (काठमाडौं, पाठ्यसामग्री पसल, २०५६) पृ. १-१६ ।

[६९] ऐजन, पृ. १६ ।

[७०] गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ३४ ।

साल पछिको समयलाई क्रान्तिउत्तर भनेको छन् ।[७१] यही मान्यतालाई कुमारबहादुर जोशीले पनि समर्थन गरेका छन् ।[७२] अर्का विद्वान् राजेन्द्र सुवेदीले आधुनिक नेपाली निबन्धलाई जम्माजम्मी पाँचवटा मोडमा[७३] विभाजन गरेको पाइन्छ ।

नेपाली निबन्धको आधुनिककाललाई जसरी जुन आधारमा विभाजन गरिए पनि नगेन्द्र शर्माको चर्चा सबै विभाजनमा पर्नुले पनि उनको नेपाली निबन्धमा महŒवपूर्ण योगदान रहेको बुझिन्छ । क्रमशः 'तृतीय चरणले जन्माएका निबन्धकारमध्ये उल्लेखनीय प्रतिभा ... कतिपय अन्य निबन्धकारले नेपाली निबन्ध-साहित्यलाई भरिलो बनाउन आफ्नो लेखनीय तिखार्दै लगेका छन् । तिनमा रामलाल अधिकारीको भोकाएको कुकुरले ... भन्छ (२०१९), कुमारबहादुर जोशीको संचयन (२०२५), नगेन्द्र शर्माको नगेन्द्रका निबन्ध (२०२६) र ईश्वर बल्लभको केही भूमिकाहरू (२०३१) आदिको नाउँ लिन सकिन्छ ।'[७४] 'उत्कृष्ट निबन्ध लेखेर नेपाली निबन्धलाई समृद्ध तुल्याउने निबन्धकारहरूमा हामी नगेन्द्र शर्मा, गणेशबहादुर प्रसाईं . . . आदिको नाम लिन सक्तछौं ।'[७५] '२००७ सालको क्रान्तिउत्तर युगका निबन्धहरूमा चाहिँ अग्रगण्य देखापर्छन्- शंकर लामिछाने . . . मोहनराज शर्मा, नगेन्द्र शर्मा (ढुंगाना) कृष्णप्रसाद ज्ञवाली . . . आदि ।[७६]' 'आधुनिक निबन्धको चौथो मोड' २०१८ - २०३२) । यस मोडमा निबन्ध लेखेर गुन लगाउने निबन्धकारहरूमा शंकर लामिछाने ... नगेन्द्र शर्मा . . . आदिका निबन्धहरू सम्झन लायक छन् । विकासवाद सिद्धान्तको प्रयोगलाई आफ्नै पाराले र वस्तुवादी ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने शर्माको निबन्धलेखनको मौलिकता यस (अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म) सङ्ग्रहमा आएर सफल भएको छ[७७] भनेर राजेन्द्र सुवेदीले चर्चा गरेका छन् ।

नगेन्द्र शर्मा आधुनिक नेपाली निबन्धमा देखिएका प्रसिद्ध निबन्धकारका रूपमा देखिन्छन् ।

४.७ नगेन्द्र शर्माको निबन्ध यात्रा

नेपाली साहित्यको मुख्यतया निबन्धविधामा कलम चलाउने व्यक्ति नगेन्द्र शर्माको जन्म वि.सं. १९८७ मङ्सिर ७ गते दार्जिलिङमा भएको हो । वि.सं. २००२ तिर बाट आफ्ना रचना छपाउन थालेका शर्माका पुस्तकार कृति २०२६ सालमा मात्र प्रकाशित भएको

---

[७१] दयाराम श्रेष्ठ, मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १२८ ।

[७२] कुमार बहादुर जोशी, पूर्ववत्, पृ. १६ ।

[७३] राजेन्द्र सुवेदी, ;|i6f–;[li6 M b|i6f–b[li6, पूर्ववत्, पृ. ५४ ।

[७४] गोपीकृष्ण शर्मा, पूर्ववत्, पृ. ४२ ।

[७५] दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, पृ. १२९ ।

[७६] कुमार बहादुर जोशी, पूर्ववत्, पृ. १६ ।

[७७] राजेन्द्र सुवेदी, ;|i6f–;[li6 M b|i6f M b[li6, पूर्ववत्, पृ. ६४ र १२९ ।

पाइन्छ । शर्माले नेपाली अङ्ग्रेजी, जापानी तथा 'नेपाली-नेवारी' भाषामा गरी अठारवटा कृतिप्रकाशित गरिसकेका छन् भने केही प्रकाशनको तयारीमा पनि छन् । नगेन्द्र शर्माका नेपालीमा प्रकाशित आठओटा कृतिका विशेषताका आधारमा उनको साहित्यिक यात्रा निर्धारण गर्न सकिन्छ । शर्माले २००२ सालतिरमा कविताबाट साहित्यिक यात्रा सुरु गरेपछि वि.सं. २०२६ मा प्रकाशित पहिलो कृति सम्मलाई पृष्ठभूमिमा राखेर उनको लेखन, भाषा, लिपि, बौद्धिकता आदिका कारण मुख्य दुई चरणमा अध्ययन गर्न उपयुक्त देखिन्छ ।

१. पूर्वार्ध चरण - वि.सं. २०२६ - २०५४ सम्म

२. उत्तरार्ध चरण - वि.सं. २०५५-हालसम्म ।

१. पूर्वार्ध चरण

साहित्यकार नगेन्द्र शर्माको कलम यस चरणमा सामाजिक, सांस्कृतिक रूढि र अन्धविश्वासका विरुद्ध आफ्नो बौद्धिक, तार्किक शक्तिको उपयोग गरी समाजमा प्रगतिशील आचरण प्रदर्शन गर्नमा भएको पाइन्छ । शर्माले समाजमा सामान्य खालका विषयवस्तुलाई पनि लिएर बौद्धिकता र तार्किकताको जलपले पत्यारिलो ढङ्गबाट प्रस्तत् गरेका छन् । शर्माको यसमा चरण खोज-अनुसन्धानमा पनि ध्यान पुगेको पाइन्छ । शर्माले आफ्नो पहिलो चरणमा नविनता, अनुसन्धानात्मकता दिएर नेपाली साहित्यको विकासमा महŒवपूर्ण सहयोग पुऱ्याएका छन् । शर्माका यस चरणमा प्रकाशित नेपाली भाषाका कृतिहरू : :नगेन्द्रका निबन्ध (२०२६), नेपाली जनजीवन (२०३२), ईसाई पुराणः नेपाल खण्ड (२०३९), अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म (२०४२), बनारसमा बेचिएकी बहिनी (२०४७) र तर्क-वितर्क (२०५४) हुन् ।

यस चरणका कृतिमा शर्माले निबन्धात्मक गुण, खोज अनुसन्धानात्मक र नेपाली-नेवारी दुवै लिपि प्रयोग गरेका छन् ।

२. उत्तरार्ध चरण

नगेन्द्र शर्माको लेखनको उत्तरार्ध चरण वि.सं. २०५५ पछिको समयलाई मानिन्छ । यस चरणमा शर्मले नयाँ लघु लिपि र लघु निबन्ध लेखनको आरम्भ गरेका छन् । यस चरणमा लेखिएका प्रकाशित कृतिहरू- सम्झाउनि-बिर्साउनि (सन् २००५) र छासमिस-मासमिस (सन् २००५) हुन् ।

यस चरणमा शर्माले गरेको नौलो प्रयोग प्रयोगावस्थामा नै सीमित रहेका छ जसले झाङ्गिने अवसर पाएको छैन ।

४.८ निष्कर्ष

साहित्यका मुख्य चार विधामध्ये एक मुख्य विधा निबन्धको विकास सोरौं शताब्दीमा फ्रान्स-बेलायत हुँदै भएको पाइन्छ । निबन्ध संस्कृत शब्दको अर्थ राम्ररी बाँधिएको लेख, रचना भन्ने हुन्छ । यस विधाको आधुनिक काल नेपाली साहित्यमा वि.सं. १९९२ देखि भएको मानिन्छ । नेपाली साहित्यको आधुनिक कालको वि.सं. २०२६ मा आफ्नो कृति नगेन्द्रका निबन्ध लिएर देखापरेका नगेन्द्र शर्माको जन्म थलो दार्जिलिङ्ग भए पनि कर्मथलो काठमाडौं भएको हो ।

नगेन्द्र शर्माले नेपाली साहित्यको निबन्ध विधामा महŒवपूर्ण योगदान पुर्‍याएका छन् । उनले आठवटा नेपाली भाषाका कृति नेपालीसाहित्यलाई सुम्पिएका छन् । शर्माले समाजमा प्रायः लुप्त रहेका विषयलाई तार्किक र बौद्धिकताको कसीमा घोटेर चम्काउँदै पाठकलाई पत्यार लाग्दो तरिकाले चित्त बुझाएका छन् । शर्माले नेपाली निबन्धमा नौलो लघु निबन्ध लेखनको पनि विकास गरेका छन् । नेपाली साहित्यको निबन्ध विधामा नगेन्द्र शर्माको नाम भुल्न खोजेर पनि नमिल्ने बनिसकेको छ ।

पाँचौ परिच्छेद

साहित्यकार नगेन्द्र शर्माका कृतित्वको अध्ययन

५.१ पृष्ठभूमि

नेपाली साहित्यको आधुनिक कालमा सार्वजनिक भएका साहित्यकार नगेन्द्र शर्माको विशेष योगदान निबन्ध क्षेत्रमा रहेको छ । उनले केही मात्रामा संस्मरणहरू पनि लेखेका छन् । यस परिच्छेदमा शर्माका प्रकाशित निबन्ध र संस्मरणहरूको सङ्क्षिप्त परिचय दिइएको छ-

५.२ नगेन्द्र शर्माका निबन्ध कृतिको अध्ययन

विद्यालय अवस्थादेखि लेखनमा कलम चलाउने नगेन्द्र शर्माले वि.सं. २००४ तिरको भारती पत्रिकामा हाम्रो अस्तित्व निबन्ध पहिलो पटक प्रकाशन गराएका छन् । उनको पहिलो प्रकाशित कृति नगेन्द्रका निबन्ध (२०२६) मा आफ्नो सरलशैली र कर्मकाण्डबाट विरोधी विषयवस्तु लिएर नेपाली साहित्यमा उदाएका हुन् । यसपछि शर्माले विभिन्न समयमा विभिन्न शीर्षकमा निबन्धसङ्ग्रहरू प्रकाशन गराएका छन् । उनका निबन्धसङ्ग्रहहरू यसप्रकारका छन्-

१. नगेन्द्रका निबन्ध (वि.सं. २०२६),
२. नेपाली जनजीवन (वि.सं. २०३२),
३. ईसाई पुराण : नेपाल खण्ड (वि.सं. २०३९),
४. अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म (वि.सं. २०४२),
५. बनारसमा बेचिएकी बहिनी (वि.सं. २०४७),
६. तर्क-वितर्क (वि.सं. २०५४),
७. सम्झाउनि-बिर्साउनि (सन् २००५) र
८. छासमिस-मासमिस (सन् २००५) ।

यी निबन्धसङ्ग्रहहरूको सामान्य परिचय निम्नानुसार दिइएको छ:

५.२.१ नगेन्द्रका निबन्ध

नगेन्द्रका निबन्ध निबन्धकार नगेन्द्र शर्माको पहिलो प्रकाशित निबन्धसङ्ग्रह कृति हो । यो कृति पहिलो पटक वि.सं. २०२६ मा साझा प्रकाशनबाट प्रकाशित भएको हो । यस कृतिमा भएको गुण दोषलाई ताना शमाले 'निबन्धमा चाहिने सबैभन्दा मुख्य गुण आत्मपरकता यिनमा प्रशस्त रूपमा छ ।'. . . विषयप्रधान रचनालाई पनि आत्मपरकताको जलप लगाएर यिनका निर्माताले हुनसम्म रोचक बनाउनु भएको छ[१] भने झैं नै देखिन्छ ।

[१] तारानाथ शर्मा, "भूमिका" **नगेन्द्रका निबन्ध** (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०२६), पृ. १ ।

शर्माका यस सङ्ग्रहमा विभिन्न समयमा विभिन्न पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित पन्ध्रवटा निबन्धहरू सङ्गृहीत छन् । 'समाजमा अझै जूको टाँसिए झै रहेका घृणित रुढिहरूलाई यी निबन्धले गतिलो झापट दिएका छन् । कति चटक नगरी चतुरतापूर्वक चित्त बुझ्दा तर्कहरूको सहायताले आफ्नो दृष्टिकोण उपस्थित गर्नु र आफ्नो दृष्टिकोणप्रति पाठकहरूको प्रत्यार जमाउनु यस पुस्तकमा दक्ष निर्माताको विशिष्टता देखिन्छ ।'[२] यस सङ्ग्रहका उखेल्नु पर्ने उखानहरू साझा निबन्ध (सम्पा. भैरव अर्याल-२०२६) मा र कठै मरो काठमाडौं नेपाली निबन्धका पच्चीस वर्ष (सम्पा. तारानाथ शर्मा-२०३९) मा पनि प्रकाशित भएका छन् ।

५.२.१.१ 'नगेन्द्रका निबन्ध' निबन्धसङ्ग्रहको अध्ययन

यस सङ्ग्रह भित्रका निबन्धको अध्ययन सामान्य रूपमा यसप्रकार गरिएको छ-

(१) कसको चरित्र, कसको भाग्य

यस निबन्धमा प्रचलनमा रहेका परम्परित र रुढिग्रस्त उखान तथा भनाइहरूप्रति विद्रोह व्यक्त गरिएको छ । पूर्वीय संस्कृत उखान स्त्रिया चरित्रम् पुरुषस्य भाग्यम्, देवो नजानाति कुतो मनुष्य भन्ने मान्यताले आज पनि हाम्रो समाजमा जरा गडेर बसिरहेको र नारीहरूप्रति नराम्रो धारणा रहेको पाइन्छ । त्यही धारणा चिर्न निबन्धकारले पश्चिमी साहित्यकार, साहित्यिक कृति र साहित्यिक कृतिका पात्र तथा पूर्वीय देव-देवीको संयोजन गर्दै पुरुषहरूको चरित्र र स्त्रीहरूको भाग्य मानिसले मात्रै जानेको दैवले होइन भन्ने तार्किकता प्रस्तुत गरेका छन् ।

निबन्धकारले रुढिवादी संस्कार विरुद्धका अडान प्रस्टसँग देखाएका छन् । यस निबन्धमा उनले संस्कृतको पुरानु भनाइ (कहावत), स्त्रीया : चरित्रम् पुरुषस्य भाग्यम को खैरो खनेका छन् । उनी नबुझिने कुरा केही छ भने, त्यो त पुरुष चरित्र हो नारीको भाग्य हो, नारीको चरित्र होइन भन्दछ । यसो भनेर आफूलाई नारीवादी लेखकको रूपमा स्थापित गर्न पनि खोजेका छन् । यस निबन्धको अन्तिम हरफमा पनि भन्दछन् 'अझ संस्कृतमा किन ?' भनी संस्कृतका पुजारी पुरातनपन्थीहरूकै विरोध गरेका छन् ।

(२) एक गन्थक, एक गुनासो

यो निबन्ध वि.सं. २०२२ को रूपरेखा पत्रिकामा प्रकाशित नारी र पुरुष सम्बन्धमाथि नै केन्द्रित छ । तर नेपाली पुरुष समाजबाट महिलाहरू पीडित र प्रताडित छन् भन्ने 'विषयमा रेडियो नेपाल' बाट प्रसारित एक वार्ताका केही बुँदाहरूको खण्डन गर्नमा लक्षित छ । ती बुँदाहरूमध्ये एउटा रहेको छ नेपाली नारीहरूले सीता, द्रौपदी, कुन्ती जस्ता 'आदर्श' नारीहरूबाट शिक्षा लिनुपर्छ, वैदिक युगमा भएको जस्तो नारी स्वतन्त्रता भएको भए गार्गी

---

[२] ऐजन, पृ. २।

जस्ता नारीऋषिहरू जन्मनसक्थे रे । उल्टो, आजका नेपाली नारीहरू शिक्षाबाट बञ्चित छन्, बाल-विवाह, दाइजो प्रथा आदि समस्याहरूले यिनलाई जेलेका छन् इत्यादि ।

नेपाली समाजमा नारी समस्या छैन भन्ने होइन छ निबन्धकार भन्छन, तर नेपाली नारीहरूले आफ्ना समस्या केलाउँदा सापटी-शिक्षा (विदेशी) को दृष्टिले हेर्नुहुँदैन । जहाँसम्म बाल-विवाह, दाइजोप्रथा, विधवा-विवाहमाथि प्रतिबन्ध आदिको प्रश्न छ, ती सामन्ती समाजका अवशेषहरू हुन् र राजनीतिक, बौद्धिक र सामाजिक प्रगतिको वृद्धिसँगसँगै हावाले उडाएर लैजालान् भन्ने आशा गर्दछन् । तर साथै एक दुई कुराको खण्डन पनि गर्छन् । विवाह र विवाह-विच्छेदको प्रश्नमा नेपाली नारीहरू स्वतन्त्र छैनन् भन्ने प्रश्नमा नेपाली जनजाति आदिवासीहरूको उदाहरण दिँदै आफ्नो तर्कलाई पुष्टि गरेका छन् ।

(३) बुद्ध, राधाकृष्णन् र एक फुचो

यो निबन्ध एउटा घटनाबाट सुरु हुन्छ । निबन्धकार पश्चिम बंगाल सरकारी पत्रिकाका जागिरे छँदा एउटा अङ्ग्रेजी साप्ताहिकमा 'वाजबुद्ध ए नेपाली ?' शीर्षक विवादास्पद लेख लेखेबापत उनको जागिर भन्नै खुस्किएको घटना पाइन्छ । धन्न जागिर चैं जोगिएछ ।

निबन्धका बाँकी अंशलाई दुई भागमा विभक्त गर्न सकिन्छ- एक, डा. सर्वपल्ली राधाकृष्णन (तल्लीन भारतीय राष्ट्रपति) का विचारहरूको खण्डन र दुई बुद्धको मृत्यु स्वाभाविक नभएर एक हत्या थियो भन्ने शङ्कामाथि केही तर्क र विचार ।

डा. राधाकृष्णले बुद्ध जन्मंदा र मर्दासम्म हिन्दू नै थिए, बौद्धधर्म कुनै नयाँ धर्मको नभई 'पुरानु' हिन्दूधर्मकै एक स्वतन्त्र शाखा थियो र बुद्धधर्म हिन्दू धर्मबाट फुटेर गएको मात्र हो भन्ने लेखेका रहेछन् । यी तीनैवटा कुरामा निबन्धकार आफ्ना मत राख्छन- बुद्ध हिन्दू छँदै थिएनन, किनभने उनी हिन्दू कर्मकाण्ड विरोधी, यज्ञयाग विरोधी र आत्माको अस्तिस्वसमेत नकार्ने 'अनात्तवादी' विचारक थिए । दोस्रा, पुरानु हिन्दूधर्म भन्नाले कुन भन्ने पनि प्रश्न उठ्छ र त्यो कुन र कति पुरानु हो भन्ने किटान नगरी अनुमानको भरमा, राधाकृष्णन जस्तो विज्ञ पुरुषले बोल्नु उचित हुँदैन । तेस्रो, 'फुटेर गएको' हो भने यो एक विद्रोही धर्म पनि हुन सक्छ र विद्रोही हो भने त्यो हिन्दू धर्मको अंग नै रहनु पर्छ र ?[३]

बुद्ध, राधाकृष्ण र आफ्नो बौद्धिकतालाई एक फुचा उपनामका आधारमा बुद्धको मृत्युको सम्बन्धमा पनि तर्क राख्छन् निबन्धकार । बुद्धको हत्या भएको हुनसक्ने जहाँसम्म शङ्का छ, त्यो चिनियाँ यात्री युवान च्वाँगले बुद्धको मृत्युपछिको बौद्ध परिषदबारे गरेका टिपोट र तिब्बती धर्मग्रन्थ दुल्वाहरूमा आधारित छ भन्छन् । एक हजार भिक्षुहरूले त्यस परिषद्मा भाग लिएका थिए तर आश्चर्यको कुरो के छ भने बुद्धका सर्वप्रिय शिष्य ठहरिएका

---

[३] नगेन्द्र शर्मा, gu]Gb|sf lgaGw, (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०२६), पृ. ३९ ।

आनन्दलाई सुरुमा त्यस परिषदमा सम्पूर्णतः बहिष्कार गरिएको थियो ।[३] भने बुद्धकै सारथी चन्नलाई ब्रह्मदण्डको सजाय दिइएकाले पनि षडयन्त्रकै सङ्केत निबन्धकार ठान्छन् ।

(४) **बिना जनैको बाहुन**

यो निबन्ध पनि लेखकले एउटा रोचक घटनाको प्रसङ्गसँग थालनी गर्छन् । स्कुल-कलेजकै छात्र छँदा आफूले जनै फुकाएर फ्याँकेको कुरा तिनका घरमा बसेका पुरेतबाजेहरूले अचानक थाहा पाएछन् र 'नास्तिक' को घरमा वस्ता पनि बस्तैनौ, भागवत पारायणको साङ्गे पनि गर्दैनौ भनेर हड्ताल गर्नु मात्रै होइन, कुम्लो-कुटोरो बोकेर सुइकुच्चा ठोक्न तम्तयार भएका घटनालाई लेखिएको छ । यसमा जनैको परम्परा मृग चर्मबाट च्यादर हुँदै धागोमा झरेको र यो गर्मी स्थनका पण्डित-विद्वान्हरूको चलाखी हो भन्ने तर्क राखेका छन् ।

(५) **मेरो रामायण : एक ट्रेजडी ⁄**

यो निबन्धमा निबन्धकारले आफ्नो बौद्धिकतालाई आत्मपरकताले रुमलेर परम्परागत रामायणमा भएका कतिपय मान्यताको खण्डन गरेका छन् । यस निबन्धमा शर्माले रावण : जय र पराजय, रामको लक्ष्य : विजय कि सीता ?, शूर्यकरवा : पहिलो दृष्टिमा प्रेम ?, सीता हरण : स्त्री-लम्पटता ?, मन्दोदरी विचरी, राम : दयाका तीन नमूना ⁄ र तीन निबन्धमा राम र रावणका बीच तुलना गर्दै राक्षस रावणले स्वास्नी मान्छेको कदर गर्नमा 'मर्यादापुरुषोत्तम राम' लाई उछिनेका प्रमाण उनका शासनकालमा राज्यका उच्च ओहदामा लङ्किनी, सिंहिका, शूर्पणखा आदि नारीहरूलाई नियुक्त गरिएको तर्क प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै नारी-घृणाको अझ चरम सीमा त मन्दोदरी नङ्ग्याइको घटनालाई देखाइएको छ ।

(६) **को आउँछ मेरो जात खोस्न ?**

यो निबन्ध आत्मपरकताले भरिएको छ । निबन्धकार काठमाडौंको सडकमा आफ्ना साथीहरूसँग हिडिरहँदा उनका बुबा-हजुरबुबाका जजमानले गुरु सम्झिएर सानो उमेरकालाई ठूलो उमेरका मानिसले आफ्नो शिर पाउमा पुर्‍याएर सत्कार गरेकोबाट विषयवस्तुको उठान गरेका छन् । वर्तमान समयमा पुरानो समयमा जस्तो जन्मजात जात वर्ग हुँदैन; काम र श्रेणीअनुसार मानिसको मर्यादा क्रम हुन्छ भन्दै मेरो पिउनका नजरमा म पूज्य (बाहुन ?) हुँला, तर मेरा मन्त्रीको नजरमा . . . ?[४] भन्दछन् । त्यस्तै जातका कुरामा भिक्टर ह्युगो, कार्ल मार्क्स जस्ता भविष्य वक्ताहरूको भनाइ भन्दा नित्सेको भनाइ साँचो निस्कन लागेको देख्दछन् । मानिस जस्तो सुकै काम गरे पनि आफ्नै जातमा आज पनि छ भन्ने तर्क राख्दछन् । 'अघि अघि म जस्ता बाहुनको जात जनाउने सुर्के चन्दन, जनै र

---

[४] ऐजन, पृ. ४६ ।

[५] ऐजन, पृ. ८८ ।

कछाड थिए । आज मेरो 'जात' जनाउने ट्याबाक्लोसन्' टाइ र टेरिलिन छन् । फरक त यति नै हो, मेरो देखाइमा ।[६]

(७) कठै मेरो काठमाडौं

यो निबन्धमा लेखकले दुईवटा चित्र प्रस्तुत गरेका छन्- एउटा मानसिक, अर्को यथार्थिक वा भौतिक । अर्थात् उनले काठमाडौंको कल्पना नदेखुन्जेल कस्तो गरेका थिए र यथार्थमा कस्तो पाए । वास्तविक काठमाडौंका केही झाँकीहरू प्रस्तुत गर्छन् र भन्छन् "कठै" । उदाहरणस्वरूप, पशुपतिको तस्वीर यस्तो छः- निधारमा चन्दनको 'साइज' बाट म भक्तको पेशा अड्कल्न खोज्छु । . . . हिजो राति क्यासिनोमा देखेका साहुहरू, एकपछि अर्को (तँछाड र मछाड गर्दै) हाम्रो जस्तो उदार धर्म कतै नहोला । देवलमा चढेको लड्डू किन्ने पैसाको पनि रंग हेरिन्छ र सेतो होस वा कालो । महीनावारीले त मन्दिर पनि कहाँ बनेको छ ? आँपको पो कुरा छ, रुख किन चाहियो ? पशुपतिका कृपाले जीवन जस्तो भए पनि क्षम्य छ ।[७]

अर्को चित्र छ राष्ट्रियताको यस्तो : "प्रजातन्त्र मात्र आए के गर्नु ? राणाकालीन बूढा-पूराना कर्मचारीहरूको बोलबाला गएको छैन नयाँ 'आइडिया' र प्रतिभाको कदरै हुँदैन ।" (केटौले सेक्सन अफिसरहरूको गुनासो !) हाम्रो यो प्रवृत्तिमा परिवर्तन आउला त ? नेपालले प्रगति गर्ला त ? नयाँ सडकमा उभिएका एक 'नेता' लाई मेरो प्रश्न एक दिन । "अम्मा यार, कैसी प्रगति ?" मेरो सातो लिन खोजे झैं उनी कुर्लिन्छन- 'हमलोगो' मे राष्ट्रियता की भावना ही कहाँ है ? तो प्रगति कैसे ? कुछ नहीं होगा, समझे, कुछ नही ।" . . . म काठमाडौं देखेर चकित हुन्छु ।[८]

(८) ती अज्ञात अवलालाई खुलापत्र

यो निबन्ध वि.सं. २०२१ वैशाख १३ गते गोरखापत्र दैनिकमा प्रकाशित कुनै एक रेनुका नामकी नेपाली चेलीका आँसुले भिजेको पत्रका रूपमा छापिएको पाइन्छ । पत्रमा उनी भारतको कुनै कोठीमा नारकीय जीवन बिताउन बाध्य भएर आफ्ना आमाबुबा, समाज र देशलाई नै सरापेको आशय देखिन्छ । त्यसैको प्रत्युत्तर यो निबन्धले बोकेको छ । निबन्धकारले यो निबन्धमा निम्न भनाइसहित आफ्नो धारणा व्यक्त गरेका छन्- 'नेपाली छोरीहरू किन सयौंको सङ्ख्यामा विदेशीका हातमा पर्छन ? भन्ने प्रश्नको (तिम्रो चिट्ठीले मेरो मनमा उठाएको मुख्य प्रश्न यही हो) उत्तर एउटै हुन सक्तैन । कुनै आफूखुसी विदेशी रोजेर जानेहरू छन्, कुनै जाली फटाहाहरूद्वारा बहकाइएर बेचिन्छन् र कुनै "चुच्चे टोपी र

---

[६] ऐजन, पृ. ८८ ।

[७] ऐजन, पृ. ९१ ।

[८] ऐजन, पृ. ९६ ।

शेरवानी लाएकालाई ज्वाइँ बनाउन" - मा गर्व ठान्ने आमा बाबुका 'शिकार' हुन्छन् । तिमी भै । तर जुनसुकै कारणबाट विदेशिएका र बेचिएका भए पनि, विदेशमा यिनको साधारणतः दुई मात्र स्थिति हुन जान्छ : कि बुहारी कि वेश्या ! . . .[६]

(९) म र मेरो बिहे

यो निबन्ध एउटा दुर्घटनामा खुट्टा भाँचिएर आफ्नु कोठामा एक्लै कुँजिएर बस्नुपर्दा र पानी पिउन दिने मान्छेसम्म नहुँदा पिरोलिएका निबन्धकारले समयमा बिहे नगरेकोमा थकथकी मान्दै लेखिएको एक गुनासो र गन्थन बोकेर आएको छ । साथै उनले आफ्ना सबै साथीहरूको विवाह हुँदा उनीहरूका छोरा-छोरी स्कुल र उच्च शिक्षा पढ्न जाँदा उनीहरूका श्रीमतीले आफूलाई जिस्काएका भनाइलाई पनि यहाँ प्रस्तुत गरेका छन् । उनले विवाहका संस्कृतका कर्मकाण्डी प्रथाको पनि विरोध गरेका छन् । पादरीले दुल्हा-दुल्हीलाई संकल्प गराएको झल्झली सम्झेर र मुसलमानहरू कट्टरपन्थी पनि 'कागत' मा साक्षी बसी विवाह गरेको प्रसङ्गलाई जोड्दै नेपाली समाजमा पनि विवाहमा सरल र बुझिने भाषाको गरिनु पर्छ भन्ने तर्क निबन्धकार राख्दछन् ।

(१०) देवकोटाले राखेका कोसढुङ्गा

यो निबन्ध २०२८ असोज २१ को गोरखापत्रमा प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसमा निबन्धकारले देवकोटाका सम्बन्धमा बासु रिमाल यात्री जस्ता समालोचकको समालोचनात्मक लेखमा प्रतिउत्तर स्वरूप आफ्नो धारणा सार्वजनिक गरेका छन् । आजसम्मको देवकोटाको रेकर्ड तोड्न डी.एच. लरेन्स, ओर्डन, गेम्स आदिजस्ता अल्प उमेरका लेखकले सक्ने हुँदा देवकोटालाई तुलना गर्दा नेपाली आँखाले मात्र हेर्नु हुँदैन भन्ने दृष्टिकोण निबन्धकारको छ । देवकोटाको योगदानका सम्बन्धमा समालोचनात्मक आफ्नो विचार यस निबन्धमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस निबन्धमा देवकोटाका महाकाव्य, खण्डकाव्य र निबन्ध लेखनमा पूर्वीय र पश्चिमी साहित्यका साहित्यकारसँग पनि तुलना गरिएको छ ।

(११) लोकगीत र लोकनाचहरू

यो निबन्ध लोकगीत र लोकनाचको नाममा आज बजारमा आ-आफ्नो नाम जोड्ने भनाउँदा प्रति सचेत गराउन लेखिएको देखिन्छ । लोकगीत तथा नाच कुनै पनि व्यक्तिको नामबाट प्रचारित हुँदैन । यो त सामूहिक संरक्षण र प्रयासबाट अगाडि बढ्छ । यसमा प्रत्येक पुस्ताले केही न केही आफ्नोपन मात्र देखाउँछ तर सम्पूर्ण परिवर्तन हुँदैन । यो एक पुस्ताको गला र कलादेखि अर्को पुस्ताको गला र कलामा सर्दै आजसम्म आएको पाइन्छ । यसलाई कसैले संकलन गर्दैमा कवि तथा निर्माता हुँदैन । त्यस्तै कसैको स्वर र लयलेसाथ

---

[६] ऐजन, पृ. ९८ ।

दिँदैमा उसले रचेका र गाएका गीतहरू पनि लोकगीत हुँदैनन् । लोक नाचको लागि पनि आवश्यक प्रक्रिया पूरा गर्नु पर्दछ भन्ने धारणा निबन्धकारको छ ।

(१२) काजी नजरुल इस्लाम : एक परिचय

यो निबन्ध अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्वको योगदानप्रति श्रद्धा प्रकट गरिएर लेखिएको देखिन्छ । सन् १८९९ मा भारतको वर्धमान जिल्लाको चौरेतिया गाउँमा जन्मिएका कवि नजरुल बंगाला भाषाका प्रगतिशील विचार मार्फत आफ्नो भाव व्यक्त गर्दछन् । ७ वर्षको उमेरमा आमा-बुबा गुमाएर सन् १९१६ मा भारतीय फौजमा भतीृ भएका नजरुलले मेसोपोटाममा ईराकको युद्धमा हवलदार नजरुल इस्लामको नाउँ गरेर लडाइँका विषयमा कविताहरू लेख्ने गरेको पाइन्छ । उनले भारतीय स्वतन्त्रता संग्राममा पनि असयोग आन्दोलनमा हलचल मच्चाएको कारण जेल परे । जेलमा उनले लेखेको एउटा कविता यस्तो छ :

यिनै औंलाबाट म तरवारको काम लिन सक्छु,

यिनै नङ्हरूले म शरीरको रगत निकाल्नसक्छु,

यिनै नङहरूले मलाई पर्खालमा

आफ्ना विचार खोप्नमा सघाउनेछन्

यिनै नङ्ले म भित्ताहरूमा लेख्नेछु ।[१०] जस्ता भावना भएका व्यक्तित्वलाई तत्कालीन नेपाली समाजमा परिचित गराएर युवाहरूलाई क्रान्तितर्फ उन्मुख गराउने उद्देश्य निबन्धकारको देखिन्छ ।

(१३) उखेल्नुपर्ने उखानहरू

२०१७ सालको हाम्रो संसार नामक पत्रिकामा प्रकाशित यो निबन्धमा हाम्रो सामाजिक प्रचलनमा रहेका खराब खालका उखानहरू हटाउनु पर्नेमा निबन्धकार जोड दिन्छन् । कुनै समयमा कुनै समाजका एक-दुई ठूलावडा भनाउँदाले आफ्नो स्वार्थ रक्षा व मन बहलाउको निम्ति अर्को वर्गको खिसी र निन्दा गर्ने उखान बनाउँदा ती समाजमा भेदभाव बढाउलान वा जातीय एकतामा चोट पुऱ्याउलान् भन्ने सोचेनन् । त्यसकारण त्यस्ता सम्पूर्ण उखानहरू हटाउन पर्दछ भन्ने मान्यता यस निबन्धको हो ।

(१४) अ, आ . . .

यो निबन्धको शीर्षकमा भएका अ र आ ले साहित्यमा देखिएका क्रमशः अस्तित्ववाद र आयामेली आन्दोलनलाई समालोचनात्मक रूपमा चिनाउन खोजिएको देखिन्छ । अस्तित्ववादकै प्रतिपादन कुनै नयाँ कुरो होइन यो नाउँमा मात्र नयाँ हो । संसार माया हो

---

[१०] ऐजन, पृ. १३२ ।

भन्ने हाम्रा पुर्खा र जीवनको सार्थकता केही छैन, आधार पनि छैन' भन्ने काफ्का मध्ये काफ्कालाई अतित्ववादका गुरु किन मान्ने उहिलेका ऋषिमुनिले यो पनि होइन≤ त्यो पनि होइन भनेढर के अर्थ्याउन खोजेका होलान् त ? त्यही नेति-नेतिमा लुकेको विचार धाराले आजको अस्तित्ववादको नथिङ्नेससँग टक्कर लिन खोज्दैन र ? भन्ने प्रश्नात्मक जवाफ निबन्धकारले दिएका छन् । निबन्धकार अस्तित्वाद कुनै नयाँ कुरो होइन र पुरातन दर्शन र साहित्यको क्षेत्रमा पनि यसको पुट पाइन्थ्यो भन्ने कुरामा अबुझहरूलाई त दोधार छैन भन्दछन् ।

नेपाली साहित्यको आधुनिक कालमा देखा परेको आयोली आन्दोलन । तेस्रो आयममा साहित्यबाट हार्दिकता वा सम्वेदनशीलतालाई हटाउन खोज्नु त झन् हास्यास्पद हुन जान्छ । यस्ता रचनाहरू आधुनिक बौद्धिकताको भोक तृप्त गर्न असमर्थ हुन्छन् भन्ने तर्क निबन्धकारको छ ।

(१५) व्याकरणका बुँदा

यो निबन्धमा नेपाली व्याकरणको विषयमा लेखकका केही धारणाहरू प्रस्ट्याउने उद्देश्य देखिन्छ । निबन्धकार पश्चिम बङ्गाल पत्रिकाको सम्पादन गर्न थालेका बखत भाषा-अशुद्धिको कुरा लिएर सानुमती राई मार्फत भाइचन्द्र प्रधानले एउटा जेहाद छेडेका रहेछन् । सुरुका तीनवटै अङ्कमा उनीहरूले पानाका पाना भाषिक त्रुटि देखाएर रातो मसीले दाग लगाई उनका हाकिम लगायत मुख्यमन्त्री र प्रधानमन्त्रीलाई विरोध पत्रसहित ती पत्रिकाका 'सच्चाइएका' प्रतिहरू पठाउन नछाडेपछि निबन्धकारले आफ्नो बचाउमा लेखेको व्याकणका बुँदा शीर्षकको प्रतिवाद एक पत्रको रूपमा अञ्जली मासिक अङ्क २ सन् १९५५ मा लामो पत्रका रूपमा प्रकाशित भएको र पछि त्यही लामो पत्रका केही अंश समेटेर निबन्धको रूप दिएको पाइन्छ ।

५.२.१.२ 'नगेन्द्रका निबन्ध' कृतिको विश्लेषण

निबन्धकार नगेन्द्र शर्माको पहिलो प्रकाशित कृति नगेन्द्रका निबन्ध (२०२६) लाई शीर्षक विधान, विषयवस्तु, वैचारिक वा उद्देश्य, भाषाशैली/शिल्प प्रविधि, आत्मपरकता र निष्कर्ष जस्ता दृष्टिबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ-

(१) शीर्षक विधान

निबन्धकार नगेन्द्र शर्माले आफ्ना पहिलो कृति नगेन्द्रका निबन्ध (२०२६), निबन्धसङ्ग्रहका रूपमा प्रकाशित गराएका छन् । यस सङ्ग्रहमा पन्ध्रवटा निबन्धहरू सङ्गृहीत छन् । यससङ्ग्रहभित्र आत्मपरक र वस्तुपरक दुवै किसिमका निबन्धहरू पाइन्छन् । आत्मपरकताको जलप लगाएर विषयप्रधान रचनालाई स्वाभाविक बनाएका छन्- देवकोटाले राखेका कोसढुङग, लोकगीत र लोकनाचहरू र अ, आ . . . आदि । वस्तुगतलाई पनि आत्मीय भावहरूले अँगाल्न सक्ने गरी वस्तुपरक निवन्ध प्रस्तुत गरेका छन्- काजी

नजरुल इस्लाम : एक परिचय । यस सङ्ग्रहमा निबन्धका आत्मपरक र वस्तुपरक दुवै प्रकार भए पनि प्रत्येक निबन्धका शीर्षकले अर्थ बहन गरेको पाइन्छ । यस सङ्ग्रहभित्र भएका चौधवटा निबन्धका शीर्षक पदावलीगत छन् भने एउटा को आउँछ मेरो जात खोस्न ? मात्र वाक्यगत पाइन्छ । त्यस्तै यस सङ्ग्रहका निबन्धमा प्रश्नवाचक (?) चिन्ह (कसको चरित्र, कसको भाग्य ? र को आउँछ मेरो जात खोस्न ?) विस्मयादिबोधक (!) चिन्ह (विनाजनैको बाहुन / र कठै मेरो काठमाडौं /) र सापेक्ष विराम (:) चिन्ह (मेरो रामायण : एक ट्रेजेडी" र "काजी नजरुल इस्लाम : एक परिचय) आदि प्रयोग भएका शीर्षक पनि पाइन्छन् । लेखकले यस सङ्ग्रहमा आफ्ना विभिन्न समयमा विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित सम-सामयिक, तार्किक, बौद्धिक विश्लेषणात्मक निबन्धहरू, संकलन गरी सङ्ग्रहको नाम पनि नगेन्द्रका निबन्ध दिएका छन् ।

(२) **विषयवस्तु**

यस सङ्ग्रहका निबन्धमा विषयगत विविधता पाइन्छ । यस सङ्ग्रहका निबन्धमा निबन्धकारले निबन्धमा चाहिने सबै गुणहरूलाई आत्मपरकता र वस्तुपरकताले रुमलेर विषयवस्तुलाई पाठकसम्म ल्याइपुऱ्याएका छन् । राम्रा राम्रा उपमाहरू प्रयोग गरेर मुटु छुने पाराले जीवनका महŒवपूर्ण कुराहरूबारे वैज्ञानिक तर्क गरेर लेखिएका यी निबन्धहरू नेपाली साहित्यमा विशेष स्थान ओगट्न समर्थ भएका छन् । . . . विषय पनि वैज्ञानिकतामा आधारित र रुढिविरोधी[११] लाई पनि तार्किकता, विश्लेषणात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्न निबन्धकार सफल देखिन्छन् । यस सङ्ग्रहका निबन्धका विषयवस्तु समाजमा अझै जूको टाँसिए झै रहेका घृणित रुढिहरूलाई तार्किक र विश्लेषणात्मक ढङ्गबाट गतिलो झापट दिइएको छ । समाजको नारी समस्या, जातभात समस्या, धर्म र संस्कृति समस्या, साहित्य समस्या र दाम्पत्य समस्या विषयवस्तुलाई प्रगतिशील तर्कद्वारा समाधान गर्न प्रयास गरिएको छ । यस सङ्ग्रहको विषयवस्तुले पुराना कर्मकाण्डका अन्धभक्तहरू, जातभातका समर्थकहरू, अनुदार आर्यवादीहरू तार्किकताहीन मूढाग्रहीहरूलाई आक्रान्त बनाएको छ । यस सङ्ग्रहको विषयवस्तुमा नारीहरूको उचित सम्मान गर्नुपर्छ तर प्राचीन ढुँडीवादका आधारमा तिनलाई अलमल्याउनु उचित होइन भन्ने कुराको राम्रो व्याख्या गरिएको छ । जस्तै- कसको चरित्र, कसको भाग्य, तथा एक गन्थन, एक गुनासो आदि ।

यस सङ्ग्रहमा भएका निबन्धहरूको विषयवस्तुमा लोकगीत, लोकनाच, उखान, समाजमा रहेका अन्धविश्वास, व्याकरण, साहित्यिक आन्दोलन, वाद, समालोचनात्मक टिप्पणी, वैयक्तिक जीवन, धार्मिक व्यक्तित्वको चर्चा आदि समेटिएको छ । सम्पूर्ण निबन्धमा निबन्धकारले विषयवस्तुलाई पत्यारिलो किसिमबाट प्रस्तुत गरेका छन् ।

(३) **उद्देश्य वा वैचारिकता**

---

[११] तानाशर्मा पूर्ववत्, पृ. २ ।

अन्य साहित्यिक कृतिको जस्तै यस कृतिको पनि आफ्नै किसिमको उद्देश्य रहेको छ । यस सङ्ग्रहमा रहेका विभिन्न विषयलाई निबन्धकारले आफ्नो बौद्धिकताबाट पूर्वीय र पाश्चात्य चिन्तन, तर्क, दर्शन आदिबाट समाजमा रहेका अन्ध परम्परालाई चिर्ने काम/उद्देश्य लिएका छन् । समाजमा नारीप्रतिको भावना, लोकसाहित्यप्रतिको धारणा, बाहुन जातिको जनै लगाउने परम्परा, विभिन्न जात-जातिलाई अपमान गर्ने खालका उखान आदिको अन्त्य गर्नुपर्ने विचार निबन्धहरूमा व्यक्त भएको देखिन्छ । नेपाली समाजमा बुद्ध, राम, देवकोटाप्रति रहेको वास्तविकता र उनीहरूको स्थानलाई पनि विश्लेषणात्मक रूपमा व्यक्त गरिएको छ । समाजका जात, बिहे आदि जस्ता परम्पराप्रति पनि परिवर्तन हुनुपर्छ भन्ने भावना पाइन्छ ।

प्राचीन दर्शन, धर्म संस्कृति र साहित्यको अध्ययन नयाँ दृष्टिकोणबाट हुनुपर्छ भन्ने कुरमा जोड दिएका छन् । विदेशमा बिक्न पुगेका नेपाली नारीहरू जस्तो विकट विषयसम्म र व्याकरणका बुँदा शुद्ध-अशुद्धि सम्बन्धको पुष्टि गर्ने उद्देश्य शर्माले लिएको पाइन्छ ।

(४) **भाषाशैली र शिल्पप्रविधि**

यस निबन्धसङ्ग्रहमा भाषा प्रयोगका वाक्यस्तरमा आन्तरिक अनुप्रासको माधुर्यका कारण गद्यकवितात्मक लयको रन्को भेटिन्छ । रागात्मक , प्रतीकात्मक र उखानयुक्त पदावली चयनबाट भाषिक सुन्दरता देखिनु यस सङ्ग्रहको भाषिक विशेषता हो । यस निबन्धसङ्ग्रहमा तद्भवका साथसाथै तत्सम र अङ्ग्रेजी शब्दको पनि प्रयोग पाइन्छ । निबन्धकारले हिन्दी, उर्दू, बंगाली, फारसी आदि भाषिक स्रोतबाट पनि भाषा ल्याएर निबन्धलाई सुन्दर बनाएका छन् । साथै यसमा छोटा, सरल वाक्यको प्रयोग बढी देखिन्छ भने कतै कतै मिश्रवाक्यको पनि प्रयोग पाइन्छ । लेखकले आफ्नो स्वच्छन्दतावादी भावको प्रतिपादनमा भाषिक तहमा विभिन्न काव्यात्मक छुटको पनि प्रयोग गरेको देखिन्छ । यस क्रममा क्रिया, पदावली, कर्ता आदि क्षेत्रमा विचलन भएको छ ।

यस निबन्धसङ्ग्रहमा शैलीगत विविधता रहेको छ । यसमा भाषा प्रयोगका अनुप्रासका कारण भेटिने आलङ्कारिकशैलीको प्रभुत्व देखिन्छ । त्यस्तै शर्माका विचारात्मक निबन्धमा विशिष्ट पाठकका निम्ति बोध्य उच्च शैलीको पनि प्रयोग छ । निबन्धकारले सन्दर्भका रूपमा विभिन्न पाश्चात्य र पूर्वीय सन्दर्भ प्रयोग गरेर आख्यानात्मक शैलीलाई सफल रूपमा चित्रण गरेका छन् । आगन्तुक स्रोतका शब्दको आधिक्य र समासात्मक शब्द, जटिल शैली प्रयोग भएका ठाउँमा पनि उनका निबन्ध समग्रमा सम्प्रेषणीय नै छन् । त्यस्तै प्रस्तुतिमा वर्णनात्मक, तार्किक, व्याख्यानात्मक, विवेचनात्मक आदि शैली शर्माले प्रयोग गरेका छन् ।

नगेन्द्र शर्माको यस निबन्ध सङ्ग्रहमा शिल्पगत विविधता देखिन्छ । उनी बढी आत्मपरक र कमै मात्रमा वस्तुपरक निबन्धकार हुन् । विषय प्रधान रचनाहरूलाई पनि आत्मपरकताको जलप लगाएर र वस्तुगतलाई आत्मीय भावहरू अँगालेर निबन्धको रचना गर्दछन् । निबन्धकारले पत्रात्मक, संस्मरणात्मक, तार्किक किसिमका निबन्धहरू लेखेका छन् । मानसपटलमा आएका भावनाहरूलाई विशृङ्खलित रूपमा तत्क्षण प्रवाहित गर्ने हुनाले उनको अर्को शिल्पप्रविधिगत विशेषता चेतनप्रवाह पनि हो ।

(५) **आत्मपरकता**

यस निबन्धसङ्ग्रहका निबन्धमा निबन्धकार नगेन्द्र शर्माले स्वयम् उपस्थिति भई आफ्ना भावना र धारणा पाठकसामु व्यक्त गरेका छन् । आफ्ना, अनुभूति र चिन्तनलाई अभिव्यक्त गर्न प्रथमपुरुषदृष्टिविन्दु 'म' का रूपमा निबन्धकार कथावाचक भै प्रस्तुत भएका छन् । निबन्धकारले यसमा आफ्नो जीवनयात्राका अध्ययन, चिन्तन, दर्शनबाट समाजमा रहेका रुढि, परम्परा, अन्धविश्वासप्रति तर्क, विचार, मार्फत आफ्नो धारणा व्यक्त गरेका छन् । लेखकले विभिन्न उखान, तथ्य, प्रमाणहरू प्रस्तुत गर्दै पत्यारिलो पारेका छन् । निबन्धकारले कल्पना र भावनाको मात्र प्रयोग नगरी आवश्यक मात्रामा बौद्धिकताको प्रयोगबाट निबन्धलाई सफल बनाएका छन् ।

विषयलाई आधारका लागि मात्र छोएर त्यसैका माध्यमबाट आफ्नो व्यक्तित्वप्रदर्शन गरिएका निबन्धहरू यस सङ्ग्रहमा छन् । यस सङ्ग्रहमा लेखकका आफ्ना अनुभवहरू, अनुभूतिहरू र प्रतिक्रियाहरूलाई सिंगारेका छन् । समाज र जीवनका विभिन्न पक्षमाथि निबन्धकारको मस्तिष्क पक्षबाट विचार र चिन्तन व्यक्त भएका निबन्ध पनि लेखेका छन्- उखेल्नुपर्ने उखानहरू, विना जनैको बाहुन, बुद्ध, राधाकृष्णन र एक फुचो, देवकोटाले राखेका कोस-ढुङ्गा आदि । उनले आफ्ना निबन्धमार्फत पूर्वको र पश्चिमको आफ्नो साहित्यिक अध्ययन र चिन्तनलाई समीकरण गरेका छन् । समष्टिमा उनले आफ्ना र विचारात्मक निबन्धलाई दर्शन हुनबाट बचाउन यसमा कल्पना र भावनाको सम्मिश्रण पनि गरेका छन् ।

(६) **संरचनात्मक पक्ष**

नगेन्द्रका निबन्ध निबन्धसङ्ग्रहका निबन्धहरू मध्यम संरचनामा आबद्ध छन् । यसमा लेखकले निबन्धको अनिवार्य पक्ष रोचक शैली, आकर्षक विषय र पत्यारिलो तार्किकतामा ध्यान दिएका छन् । यस सङ्ग्रहमा विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरणका क्रममा सुसङ्गठनात्मकता अपनाइएको छ । शीर्षक तथा भावलाई पुष्टि गर्न यसमा विभिन्न लामाछोटा अनुच्छेद आएका छन् । अनुच्छेद निर्माण गर्न लेखकले विषयवस्तुको आयाम र विस्तारमा सचेतता अपनाएका छन् । उनको यस निबन्धसङ्ग्रहमा आउने हरेक अनुच्छेदले एकएक विचार वा घटनालाई लिएका छन् । यसमा कम्तिमा दस अनुच्छेद (देवकोटाले राखेका कोस ढुङ्गा) र

बढीमा अन्ठाउन्न अनुच्छेद (मेरो रामायण : एक ट्रेजेडी) सम्मका निबन्ध निर्माण गरिएका छन् । यस सङ्ग्रहका निबन्धहरू अनुच्छेदमा पनि विभाजित छन् (कसको भाग्य, कसको चित्रण, विना जनैको बाहुन ⁄, मेरो रामायण : उक ट्रेजेडी ⁄, को आउँछ मेरो जात खोस्न ?, म र मेरो बिहे र अ, आ. . .) । यस सङ्ग्रहका निबन्धमा अनुच्छेदका लम्बाइमा कुनै नियमितता अपनाइएको पाइँदैन । यसमा कम्तिमा एक वाक्यद्वारा निर्मित अनुच्छेद (पृ. ५, १३, ३०, ८२ ...) देखि बढीमा चौध वाक्यद्वारा (पृ. ३६-३८) निर्मित अनुच्छेद पाइन्छन् । निबन्धको आदि, मध्य र अन्त्यको वस्तुश्रृङ्खलालाई यसका अनुच्छेदले निर्वाह गरेकै छन् । यसका सुरुमा आउने विषयवस्तुको जानकारी, त्यसपछिका अनुच्छेदको शीर्षकको व्याख्या र अन्त्यमा आउने अनुच्छेदले उपसंहारको काम गरेको पाइन्छ । यस सङ्ग्रहका निबन्धमा कवि कल्पनाका कारण कुनै कुनै अनुच्छेद कार्यान्वितिमा आधारित नभएर स्वच्छन्दतावादी दृष्टिले ठीकै पनि भएका देखिन्छन् ।

५.२.१.३ निष्कर्ष

नगेन्द्रका निबन्ध निबन्धसङ्ग्रहमा सामाजिक समस्या, नारी समस्या, जातभात समस्या, धर्म र संस्कृति समस्या, दाम्पत्य समस्या आदिलाई लेखकले प्रगतिशील तर्कद्वारा समाधान गर्न खोजेको पाइन्छ । प्रतिभासम्पन्न, रुढिमुक्त र रमाइलो कलमतर्फ चलाउने नगेन्द्र शर्माले पन्ध्रवटा निबन्धहरूको बिटो हामीहरूलाई सुम्पिएका छन् ।

५.२.२ 'नेपाली जनजीवन'

निबन्धकार नगेन्द्र शर्माको नेपाली भाषाका प्रकाशित दोस्रो कृति नेपाली जनजीवन (खोज ग्रन्थ) परिचयात्मक निबन्धसङ्ग्रह हो । यसको प्रकाशनको उद्देश्य नेपालका विभिन्न चर्चित जातिको चिनारीबाट पृथकताभित्रको सिङ्गो राष्ट्रको अनुहार झल्काउनु देखिन्छ । यो एक खोज ग्रन्थ भएकाले यसमा लेखकले आफ्नो सम्पादकको बढी हैसियत भएको बताएका छन् । जुन कुरा निम्न भनाइबाट प्रस्ट हुन्छ-

> "भूमिकाको सुरुमै एउटा कुरा खलस्त गराइ गराइहाल्नु पर्ने के छ भने यो कृतिमा मैले कुनै मौलिकता वा अनुसन्धानको दावी गर्ने ठाउँ छैन र मेरो जे-जति प्रयास यसमा परेको छ, सो लेखकको हैसियतमा कम र सम्पादकको हैसियतमा बढी छ ।"[१२]

यसरी नगेन्द्र शर्माको लेखकभन्दा सम्पादकको हैसियत बढी भएको कृति नेपाली जनजीवनमा नेपालका केही प्रमुख जातिहरूको बारेमा चिनारी⁄परिचय गराइएको छ । यस कृतिको प्रथम प्रकाशन श्री अचला-भगवती प्रकाशनबाट वि.सं. २०३२ मा र दोस्रो

[१२] नगेन्द्र शर्मा, g]kfnL hghLjg, दो.सं. (काठमाडौं : साझा प्रकाशन वि.सं. २०३७) पृ. क ।

संस्करणको प्रकाशन साझा प्रकाशनबट वि.सं. २०३७ मा भएको पाइन्छ । यसरी नेपालका विभिन्न जनजातिका सम्बन्धमा कष्टपूर्ण अनुसन्धान गरेर तथ्यहरू उपलब्ध भएकालाई सम्पादकै रूपमा भए पनि कृतिगत रूप प्रदान गर्ने नगेन्द्र शर्माको योगदान महŒवपूर्ण नै देखिन्छ । यो कृतिमा वस्तुपरकता बढी नै छ ।

५.२.२.१ 'नेपाली जनजीवन' निबन्धसङ्ग्रहको अध्ययन

१. केही व्यावसायिक जातहरू

केही व्यावसायिक जातहरू अन्तर्गत बाहुन, क्षेत्री, कामी, दमाई तथा सार्कीहरूको चर्चा गरिएको छ । बाहुनहरूलाई तीन प्रमुख वर्गमा विभाजन गरेको पाइन्छ- पूर्वीया, कुमाईं र जैसी ।[१३] कुमाईहरू पश्चिमबाट पृथ्वीनारायण शाहसँगै काठमाडौंमा प्रवेश गरेका जसले गर्दा राज्यको उच्च ओहदामा राजगुरु, राजपुरोहित भएर रहेको पाइन्छ । जैसीहरूले पुरोहित्याई गर्न नपाउने तर जोखना हेर्न पाउने देखिन्छ । कुमाइँ र पूर्वीया बीच एक अर्कामा परम्परागत गुनासो र द्वेषको भावनाले हेर्ने गरेको पाइन्छ । दुवैले आफूलाई ठूलो र चोखो मान्दछन् ।

क्षेत्रीहरूमा हमाल, खत्री छेत्री (के.सीं), धर्ती छेत्री (जि.सी.) आदि थरहरू पाइन्छन् । कुमाइँ, पूर्वीय, जैसी र क्षेत्रीका थरहरूको सङ्ख्या ४०१ भन्दा बढी पाइन्छ । तराई क्षेत्रमा पनि बाहुनहरू विभिन्न थरमा विभाजित भएको देखिन्छ । नेपालका बाहुन 'असागे' र भारतीय बाहुन 'सागे'[१४] देखिन्छन् ।

बाहुनहरूको पेसा पुरोहित्याइँ हो र क्षेत्रीहरूको परम्परागत पेसा फौँजी सिपाही भए पनि पेटपालनको साधन खेतीपाती नै देखिन्छ । यिनीहरूको जन्म, न्वारन, ब्रतबन्ध, विवाह, मृत्युसंस्कार हिन्दू विधि अनुसार गरेको पाइन्छ ।

कामी, दमाई र सार्कीहरूको अनुहार बाहुन क्षेत्रीको जस्तो हुन्छ । यिनीहरू फलाम, कपडा, छाला आदिको काम गर्दछन् । न्वारन, पास्नी, बिहे आदि विधिमा जाँड-रक्सीको प्रयोग गर्दछन् । विवाह सम्बन्धमा यिनीहरूको खुल्ला धारणा छ; चोरी विवाहलाई पनि मान्यता दिन्छन् । यिनीहरूले पनि हिन्दू धर्म मान्दछन् । मृत्युसंस्कार पनि बाहुन क्षेत्रीको जस्तै गरी मनाउँछन् ।

२. कोचे

भारतको आसामा र उत्तर बंगालको तराई क्षेत्रदेखि नेपाल अधिराज्यका झापा र मोरङ जिल्लाहरूसम्म फैलिएर बसोबास गर्ने कोचे जाति राजवंशी नामले पनि परिचित

[१३] ऐजन, पृ. १ ।

[१४] ऐजन, पृ. ३ ।

छ ।[१५] यिनीहरूले पहिले इस्लाम धर्म ग्रहण गर्थे र पछि हिन्दू धर्म ग्रहण गर्न थाले पछि राजवंशी नामकरण गरेको अडकाल काटिन्छ ।

यिनीहरूले गर्मी ठाउँको पोसाक लगाउँछन् । यिनीहरूमा महिलाको भूमिका महŒवपूर्ण हुने हुनाले मातृसत्तात्मक समाज मान्न सकिन्छ । यिनीहरूमा सबै सम्पत्ति आमाहरूको नाममा हुन्छ र आमाको शेषपछि सो सम्पत्ति छोरीको नाममा जान्छ । विहे पछि लोग्ने स्वास्नीको घरमा नै जान्छ । यिनीहरू कालीको पूजा धुमधामले गर्दछन् । यिनीहरू हिन्दू धर्मावलम्बीहरू हुन् । लाशलाई नदीमा लगेर जलाउँछन् । जूठो विधि प्रचलनअनुसार बार्दछन् ।

३. गुरूङ

गुरूङहरू मुख्यतया गण्डकी अञ्चलको पश्चिमी सीमा कालीगण्डकीदेखि वागमती अञ्चलको धादिङ जिल्लाको आँखु खोलासम्मको मध्य नेपालको इलाकामा बसोबास गरेका छन् ।[१६] यिनीहरूको बसोबास अरूण र तमोर नदीको क्षेत्रहरू तथा रुम्जाटार र दार्जिलिङदेखि, आसामसम्म फैलिएको छ । यिनीहरू मंगोल मूलका मानिस हुन् । आफ्ना सम्प्रदायकालाई 'तमु' पनि भन्ने गर्दछन् ।

गुरूङ समाज चारजाते र सोरजाते भन्ने विभिन्न समूहमा विभक्त छ । गुरूङ समाजमा जातीय गुठी संगठन हुन्छ, गुठीको जेठो सदस्यलाई 'चिवा' (ऋवा) भनिन्छ । दसैंको टीका चिवाको हातबाट लगाइन्छ । गुरूङहरू बिहेबारी र यौन विषयमा खुल्ला छन् । यिनीहिरूमा रोदीघरको व्यवस्था हुन्छ । यिनीहरू घाटु नृत्य, कृष्ण चरित्र, जस्ता सांस्कृतिक लोकनाच प्रदर्शन गर्दछन् । यिनीहरू 'उभौली र उधौली' नामक चाड मनाउँछन् ।

गुरूङ जातिको अन्त्येष्टिमा मृतकका दिदी-बहिनी तथा अन्य महिना नातेदारहरू पनि सामेल हुने गर्दछन् ।[१७] तेर दिन जुठो बार्ने चलन छ । 'पाये', 'लानास' जस्ता कार्य गर्दछन् । गुरूङहरूमा मामा-चेला, फुपू-चेलो बिहे जनप्रिय छ, विधुवा भाउजूमाथि देवरको तथा भेनाको सालीमाथि हक पनि लाग्छ ।[१८]

४. गाइने

पश्चिम तथा सुदूर पश्चिम नेपालको पहाडी भेगमा पाइने गाइनेहरू एउटा आफ्नै किसिमका जात हुन् ।[१९] आफ्नो उत्पत्तिको बारे गाइनेहरूमा कैयौ किम्बदन्ती प्रचलित छन् ।

---

[१५] ऐजन, पृ. २ ।

[१६] ऐजन, पृ. ९ ।

[१७] ऐजन, पृ. ११ ।

[१८] ऐजन, पृ. ११ ।

[१९] ऐजन, पृ. १५ ।

यीमध्ये एउटा अनुसार सुरुमा बह्माजीले सृष्टि गरेका ऋषिहरूमध्ये गान्धर्व ऋषि पनि थिए । उनैका सन्तान गाइनेहरू हुन पनि भनिन्छ । उनीहरूको मुख्य पेसा गीत गाउनु हो । उनीहरूले कर्खा, मालश्री र झ्याउरे प्रमुख तीन प्रकारका गीत गाउँछन् । उनीहरूमा पनि बाहुन क्षेत्रीमा जस्तै थरहरू पाइन्छन् । उनीहरूले हिन्दू धर्म मान्दछन्, मृत्यु संस्कार पनि सोही अनुसार गर्दछन् । उनीहरूलई समाजमा अछूत भनिन्छ ।

५. चेपाङ

चेपाङहरू आफूलाई सीताको छोरा लवका सन्तान हौं भन्दछन् ।[२०] चेपाङहरूले पहिला शिकार गरेर जीवन निर्वाह गरेको पाइन्छ । चेपाङहरू नेपालको मकवानपुर जिल्ला र छेउछाउको इलाकामा सीमित छन् । यिनीहरू पहाडी जङ्गलमा आगो लगाउँछन् र सूर्ती, भ्याकुर, सक्खरखण्ड, बेसार, गहत, मास आदिको खेती गर्दछन् । यिनीहरूले चिउरी नामक फल ज्यादै मन पराउँछन् र यसको बीयाँबाट पेलेको तेल तरकारी बनाउन प्रयोग गर्दछन् । चिउरीको बोट नभएको परिवारलाई उनीहरू गरिबमा दर्ता गर्दछन् ।[२१] चेपाङहरू मृत लाशलाई गाड्छन्, जूठो पाँच दिन बार्छन् । चेपाङ्हरू चोनाम नामक चाड भदौ पूर्णेको दिन घुमधामसँग मनाउँदछन् । यिनीहरू, भैरवी, मनकामना, दक्षिणकाली आदिको पूजा गर्दछन् ।

६. छन्तेल

छन्तेलहरूको मुख्य बसोबास बाग्लुङ र म्याग्दी जिल्ला भए पनि अरू धेरै जसो स्थानमा पनि साधारणतया पाइन्छ । छन्तेलहरू दुई समूहमा बाडिएका छन्- बाग्लुङमा बस्ने पश्चिमी छन्तेल र म्याग्दीमा बस्ने पूर्वी छन्तेल । छन्तेलहरूको बोलीलाई छन्तेल कुरा भनिन्छ ।[२२] छन्तेलहरूको पुरानो पेसा खानीमा काम गर्ने वा आरन राख्ने भए पनि अहिले खेती पानीमा संलग्न भएका छन् ।

७. जिरेल

नेपालको दोलखा र रामेछाप जिल्लामा तथा खास गरेर तामाकोशी र खिमतीखोला क्षेत्रमा फैलिएर बसेका जिरेलहरू एक विशिष्ट समुदाय हुन् । यिनीहरू बौद्धमार्गी हुन् ।[२३] जिरेल तरुणीतन्नेरीहरू आफ्नो जीवन साथी आफैले नै छान्छन् । जिरेलहरू मृतकको दाहिने हातमा पैसा र घरको छिडीको एक चिम्टी माटो तथा अगेनाको एक फिलिङ्गो कोइराला मुखमा राखी संस्कार गर्न लाने देखिन्छ ।

८. ठकुरी

---

[२०] ऐजन, पृ. १९ ।

[२१] ऐजन, पृ. १९ ।

[२२] ऐजन, पृ. २२ ।

[२३] ऐजन, पृ. २५ ।

नेपालको सुदर पश्चिमाञ्चलका जिल्लाहरूमा ठकुरीहरूका बाक्लै बस्तीहरू छन् त्यहाँका ठकुरीहरूका कैयौं पुर्ख्यौली र ग्रामीण चलनहरू चाखलाग्दा र नौला पनि छन् ।[२४] ठकुरीहरूमा अन्य नेपाली समाजमा (केही थकालीहरूमा बाहेक) नदेखिएको पश्चिम फर्केर पूजा गर्ने परम्परा छ । ठकुरीहरूको धेरै संस्कारहरू भिन्न खालको भए पनि मृत्युसंकार बाहुन क्षेत्रीसँग मिल्दो पाइन्छ ।

९. डोल्पाली

पश्चिममा सिस्ने र कान्जिरोवा हिमाल तथा दक्षिण र पूर्वमा धवलागिरि हिमाल पारेर बसेको संभवत संसारको सबभन्दा उच्च भू-भागमा बसोबास गर्ने डोल्पालीहरूलाई डोल्पो पनि भन्ने गरेको पाइन्छ ।[२५] यिनीहरू विभिन्न थरमा विभाजित छन् । यिनीहरूको लोकप्रिय कपडा बक्खु हो । यिनीहरूको मुख्य बाली जौ हो । यिनीहरूमा बिहे गर्नमा नारीमा स्वतन्त्रता पाइन्छ । यिनीहरूमा बहुपति प्रथा पनि प्रचलित छ । यिनीहरू बौद्ध धर्मावालम्बी हुन् ।

१०. तराली मगरहरू

डोल्पा जिल्लाको दुनैबाट करिब १६ किलोमिटर दक्षिण पूर्वतिर तिचुरोङ इलाकाका १३-१४ वट गाउँमा समुद्र सतहदेखि ९,०००-१२,००० फीटसम्मको उचाइमा तराली मगरहरूको बसोबास पाइन्छ । यिनीहरू नेपालमात्र मात्र प्रचलित ‘काइत’ तिब्बती वर्मेली भाषा बोल्दछन् ।[२६] यिनीहरू बौद्ध र हिन्दू दुवै धर्म मान्दछन् । यिनीहरू हलोमा फलामको सट्टा काठको फाली प्रयोग गर्छन् ।

११. तामाङ

तामाङहरूमा पुर्खा महेश्वर हुन भन्ने प्रचलन पाइन्छ । तामाङहरूमा बार र अठार जात गरी २ वर्ग देखिन्छन् । तामाङहरूमा गाउँ संगठन पाइन्छ । तामाङहरू बाक्लो कपडाको दौरा-सुरुवाल, स्यामा र फरियासित पछेउरा मनपराउँछन् । तामाङहरूमा फुपू-चेली र मामा चेलोले विवाहमा प्राथमिकता पाउँछ । तामाङहरूमा भागी बिहे र चोरी बिहे पनि लोकप्रिय छ । तामाङहरूका कूल देवता ‘ल्हा’ हुन् ।[२७] तामाङहरूको जनप्रिय गीत सेलो हो । यो डम्पूको साथमा गाइन्छ ।

१२. हुम्ली तामाङ

हुम्ली तामाङ हुम्ला जिल्लामा र छेउछाउमा इलाकामा बस्ने तिब्बत-बर्मेली भाषा समूहका तथा मंगोलियन आकृति र भोटे भेषभूषा भएका मानिसहरू हुन् । यस सम्प्रदायमा

---

[२४] ऐजन, पृ. २९ ।

[२५] ऐजन, पृ. ३२ ।

[२६] ऐजन, पृ. ३५ ।

[२७] ऐजन, पृ. ४४ ।

महिलाहरूको अधिकार बढी मात्रामा पाइन्छ । यिनीहरूको मेला पर्व काजकृया बौद्ध लामाबाट हुन्छ तर हिजो आज हिन्दूहरूको सम्पर्कमा आएको पाइन्छ ।[२८]

---

[२८] ऐजन, पृ. ४६ ।

१३. थकाली

मुस्ताङ जिल्लाको थाक खोला क्षेत्रलाई पितृथलो मान्ने हुनाले यो जातिलाई थकाली भनिएको हो ।[२९] थकालीहरू एक अर्कालाई सम्बोधन गर्दा तामाङ शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ । थकालीहरूको अनुहार मंगोल प्रकृतिको हुन्छ । थकाली मुख्य चार वर्गमा विभाजित छन्- गौचन, तुलाचन, शेरचन र भट्टचन ।[३०] थकालीहरूमा 'ढिगुर'नामक संस्थाको परम्परा पाइन्छ । थकालीहरूको प्रमुख चाड 'ल्हा फेवा' हो ।

१४. थामी

रामेछाप र सिन्धुली जिल्लाका केही भागमा बसोबास रहेका थामीहरू भारी बोल्ने, जंगल फाढ्ने, आरा काट्ने काममा दार्जिलिङतिर वर्षेनी जाने गर्छन् । थामीहरूलाई एक अल्पसंख्यक र पछौटे जातिमा गन्न सकिन्छ ।[३१] थार्मीहरूमा विवाहमा केटाको भाइले केटा र केटीको टाउको ६ पटकसम्म ठोकिदिने विधि पाइन्छ । थामीहरूमा मरेको मानिसलाई डाँडामा लगेर पोल्ने वा गाड्ने जे गरेपनि सिरानामा काँसको भाँडो राखिदिने प्रचलन देखिन्छ ।

१५. थारु

थारु पूर्वमा झापादेखि पश्चिममा कैलाली कञ्चनपुरसम्मको तराई खण्डमा बसोबास गर्दछन् ।[३२] थारुहरूमा स्वास्नी मानिसको स्थान उच्च हुन्छ । थारुहरूलाई नेपालका आदिबासी जाति मान्न सकिन्छ । थारुहरूमा बतीस भन्दा बढी थरहरू पाइन्छन् । कैयौ थारु घोडालाई इष्ट देवता मान्दछन् । थारुहरूमा मागी र चोरी दुवै प्रकारका विवाह प्रचलनमा पाइन्छन् । थारुहरूले भूतप्रेतलाई विशेष किसिमले मान्ने देखिन्छ । थारुहरूका चाडहरूमा बडका आइतवार, फागु, माघी आदि प्रमुख देखिन्छन् । थारुहरूले मृतृसंस्कारमा लोग्ने मान्छेलाई घोप्टो र स्वास्नीमान्छेलाई उत्तानु पारेर अन्त्येष्टी गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ ।

१६. दुरा

दुरा लमजुङ जिल्लाको दुराडाँडामा मुख्य बसोबास भएका अल्पसंख्यक जाति हुन । दुराहरू मंगोलिन जस्ता देखिए तापनि हिन्दू परम्परागत संस्कारको पालना गर्दछन् ।[३३] दुराहरूमा छेलो हाल्ने प्रतियोगिता हुन्छ । दुराहरूले नै लमजुङमा शाहहरूलाई स्थापना गर्न सहयोग पुऱ्याएका हुन भन्ने मानिन्छ । दुराहरूमा मागी र चोरी दुवै विवाहको प्रचलन देखिन्छ ।

---

[२९] ऐजन, पृ. ४७ ।

[३०] ऐजन, पृ. ४८ ।

[३१] ऐजन, पृ. ५१ ।

[३२] ऐजन, पृ. ५३ ।

[३३] ऐजन, पृ. ५८ ।

१७. दनुवार

होचा उपत्यका र दुनहरूमा बस्ने हुनाले दनुवार नामकरण[३४] गरिएको पाइन्छ । दनुवारहरूमा मातृसत्तात्मकता पाइन्छ । यिनीहरूको मुख्य पेसा कृषि र सहायक पेसा माछा मार्ने देखिन्छ । हिन्दू धर्मअनुसार चाडपर्व मनाउँछन् ।

१८. धिमाल

धिमालहरू मोरङदेखि झापासम्म फैलिएर रहेको पाइन्छ । धिमालहरूमा हातखुट्टा तथा छातीमा चोका वा गोदाना खोप्ने चलन चाहिँ एक प्रमुख श्रृङ्गार साधन मात्र नठानी मरेपछि आफूसँग जाने एक मात्र निधि हो भन्ने विश्वासको आधारमा पनि जनप्रिय[३५] देखिन्छ । धिमालहरूमा जातीय संगठन हुन्छ, जसको मुख्यलाई माझी भनिन्छ । धिमालहरू काली देवी र मसान मान्दछन् ।

१९. नेवार

नेवारहरूको मुख्य बसोबास काठमाडौं उपत्यकाका र देशका विभिन्न व्यापारिक स्थलहरूमा रहेको पाइन्छ । नेवारहरू तिब्बत चिनियाँ भाषा परिवारको आफ्नै नेवारी भाषा प्रयोग गर्दछन् । नेवारहरू बौद्ध र हिन्दू दुवै धर्मावलम्बीहरू छन् । सहरिया जीवन नेवार समाजको विशेषता हो ।[३६] नेवारहरू संगीत नृत्य प्रेमी हुन्छन् । नेवारी समाजमा गुठी परम्परा हुन्छ । नेवारहरूमा इही वा बेलसित बिहे गर्ने प्रचलन पाइन्छ । नेवारहरूमा महिलाको बढी भूमिका देखिन्छ । नेवारहरू विभिन्न प्रकारका चाडपर्वहरू मनाउँछन् ।

२०. पहरी

काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लामा अल्पसङ्ख्यक तर रोचक जातिका रूपमा पहरीको बसोबास पाइन्छ । यिनीहरूको आफ्नो छुट्टै भाषा छ तर लिपि छैन । पहरीहरूमा मागी बिहेको प्रचलन देखिन्छ । पहरीहरूले लाशलाई जलाउने र जुठो १३ दिनै बार्ने गरेको पाइन्छ ।

२१. पुनेल

पुनेलहरूको मुख्य बसोबास मुस्ताङ जिल्लामा[३७] रहेको पाइन्छ । यिनीहरूको रहनसहन, भाषा, संस्कार, जात-थर, थकालीसँग समान खालको देखिन्छ । यिनीहरू भैरहवा-बुटवलदेखि लमजुङ्गसम्म बाटा-बाटामा भट्टी-पसल राख्ने काममा यी सिपालु[३८] देखिन्छन् ।

---

[३४] ऐजन, पृ. ६० ।

[३५] ऐजन, पृ. ६२ ।

[३६] ऐजन, पृ. ६६ ।

[३७] ऐजन, पृ. ८१ ।

[३८] ऐजन, पृ. ८१ ।

२२. बाह्रगाउँले

बाह्रगाउँलेको मुख्य थलो पनि मुस्ताङ जिल्लाकै ल्हो मन्थाङदेखि दक्षिण र पाँचगाउँभन्दा उत्तरको क्षेत्र बाह्रगाउँ नै मानिन्छ ।[३९] यिनीहरूमा केटाले केटी पक्षलाई रुपिया तिरेर विवाह गर्ने प्रचलन देखिन्छ । यिनीहरूको प्रमुख चाड यार्तुङ हो ।[४०] यो चाड भाद्र पूर्णिमा मनाइन्छ ।

२३. ब्यासी

ब्यासी दार्चुला जिल्ला मुख्य बसोबास रहेका बौद्धधर्मी बीचका हिन्दूहरू हुन् । यिनीहरू आफूलाई ब्यास ऋषिका सन्तान हौ पनि भन्दछन् ।[४१] यिनीहरूको मृत्यु संस्कारमा लाशलाई घर जस्तो बनाएर त्यसैमा जनाउने र अर्को दिन गएर हाडलाई चोख्याउने प्रचलन पाइन्छ । यिनीहरू 'धवला' चाड मुख्य रूपमा मनाउँछन् ।

२४. मतवाली क्षेत्री

मतवाली क्षेत्रीहरूको मुख्य थलो सुदुर पश्चिमाञ्चलका पहाडी जिल्लाहरूमा मानिन्छ । यिनीहरू कुखुराको मासु खाने जनै नलगाउने, जाँड-रक्सी खाने आदि विशेषताले तागाधारी क्षेत्रभन्दा फरक देखिएका हुन् तर जातिका थर तागधारी क्षेत्रीका जस्तै हुन्छन् । यिनीहरू हिन्दू धर्मावलम्बी भए तापनि यिनीहरूका प्रमुख देवतालाई भष्टो भनिन्छ ।[४२] यिनीहरू मुख्य चाडपर्वहरूमा बडादसैं, माघे संक्रान्ति र साउने संक्रान्ति विशेष मनाउँछन् । यिनीहरू तीन-नौ दिन जुठो बार्दछन् र पिण्ड जौको पिठोको दिन्छन् ।

२५. मगर

नेपालको पाल्पा, बाग्लुङ, प्युठान, रोल्पा, डोल्पा, रुकुम, उदयपुर र सिन्धुलीमा मुख्य बसोबास भएका मगरहरूको आफ्नै भाषा र लिपि पाइन्छ । यिनीहरू विवाहमा स्वतन्त्र छन् । यिनीहरूको समाजमा नारी स्वतन्त्रता विशेषता नै देखिन्छ । यिनीहरू लाशलाई गाड्ने र जलाउने दुवै गर्दछन् ।[४३] यिनीहरू जुठो तेर दिन नै बार्दछन् ।

२६. मनाङबा

मनाङबाहरूको मुख्य बसोबास मनाङको माथिल्लो क्षेत्र हो । यिनीहरू चार जात र सोर थरहरूमा विभाजित भएको पाइन्छ । यिनी तिब्बती बर्मेली भाषा समुदायसँग मिल्दो बोली बोल्दछन् तर नेपाली भाषा राम्रोसँग बोल्न र बुझ्न सक्दैनन् । यिनीहरूलाई

---

[३९] ऐजन, पृ. ८१ ।

[४०] ऐजन, प. ८२ ।

[४१] ऐजन, पृ. ८२ ।

[४२] ऐजन, पृ. ८६ ।

[४३] ऐजन, पृ. ८९ ।

वि.सं. २०१९/२० तिर नेपाल सरकारले व्यापारमा आयात-निर्यातमा निःशुल्क गर्ने लालमोहर लगाइदिएकाले दक्षिण एसियाका विभिन्न कुना-कुनामा पुगेको पाइन्छ ।[४४] यिनीहरू लाशलाई जलाउने, बगाउने, पुर्ने र टुक्रा पारेर फ्याकी दिने पनि गर्दछन् ।

२७. माझी

पहाडी तथा तराईका खोला नदीका किनारामा तथा चितवन र काभ्रेपलाञ्चोकमा मुख्य बसोबास रहेका माझीहरूको मुख्य पेसा माछा मार्ने र डुङ्गा चलाउने हो ।[४५] आफूलाई रामका सन्तान अर्थात कुशका वंशज हौं भन्दछन् । यिनीहरूको विहेकै दिन व्रतबन्ध पनि गरिन्छ । भीमसेनलाई माझीहरूले सबैभन्दा ठूला देवताका रूपमा मानेको देखिन्छ । विहे हुनुभन्दा दुई हप्ता अघि वरलाई दुई हात, दुई खुट्टा र घाँटीमासमेत दाम्लो बाँधी आफ्नो कुटुम्बद्वारा माझी भाषामा नै उपदेश दिने अनौठो चलन माझीहरूमा पाइन्छ ।[४६]

२८. मेचे

मेची नदीको वरिपरि बसोबास गर्ने हुनाले यिनीहरूलाई मेचे भनिएको हो भन्ने धारणा पाइन्छ ।[४७] मेचेहरू साधारणः जंगलमै ससानो समुदायमा बस्ने र ठाउँ सरिहिड्ने जाति देखिन्छन् । मेचेहरूमा बिहे गर्दा केटीको निमित्त पैसा तिर्नु पर्ने र पैसा तिनै नसक्नेले केटीको घरमा केही वर्ष काम गरेर केटी कमाउने प्रचलन पाइन्छ । मेचेहरू प्रमुख देवताका रूपमा सिउडीको रुखलाई मान्दछन् । उनीहरूमा खेतीपातीपछि शिकार गर्ने र माछा मार्ने पेसाहरू जनप्रिय छन् ।[४८]

२९. मैथिल

नेपाल गण (अधि) राज्यको सुनसरी, मोरङ, सप्तरी, सिराहा, घनुषा, महोत्तरी र सर्लाही जिल्लाहरूमा प्रशस्त सङ्ख्यामा बसोबास गरेका मैथिलहरू प्राचीन मिथिला राज्यसँग आफ्नो नाता जोड्छन् र राजा जनक तथा सीताका सन्तान हौ भन्दछन् ।[४९] मैथिल बाहुनहरूको झा, मिश्र, ठाकुर, चौधरी, सिंह आदि थर देखिन्छ । मैथिलहरूको रहनसहन अन्य हिन्दू धर्मावलम्बीहरूको जस्तै पाइन्छ ।

---

[४४] ऐजन, पृ. ९३ ।
[४५] ऐजन, पृ. ९४ ।
[४६] ऐजन, पृ. ९४ ।
[४७] ऐजन, पृ. ९७ ।
[४८] ऐजन, पृ. ९८ ।
[४९] ऐजन, पृ. ९९ ।

३०. राई

राईहरूले आफूलाई शिवमार्गी घोषित गरेको देखिन्छ । किरातरूपी महादेव नै उनीहरूका आदि पुरुष हुन भन्ने विश्वास पनि उनीहरूमा पाइन्छ ।[50] राईहरूका थर र उपथर विभिन्न देखिन्छन् । राईहरूको आफ्नै भाषा, संस्कृति र धर्मग्रन्थ (मुन्धुम) पनि देखिन्छ । राई जातिमा मागी र चोरी दुवै किसिमको बिहेको प्रचलन पाइन्छ । राईहरूमा मृतकलाई गाड्ने, जलाउने वा नदीमा बगाउने संस्कार देखिन्छ । राईहरूले मृतकलाई गाड्दा चिहानमा उसलाई प्रिय वस्तु र एकमाना चामल पनिसँगै राख्ने मान्यता पाइन्छ ।

३१. लाप्चे

उद्यमी तर अति सोझा कहलिएका लाप्चेहरूले नेपालको इलाम जिल्लादेखि दार्जिलिङ्ग तथा सिक्किमसम्म फैलिएर बसेका छन् ।[51] लाप्चेहरूमा मागी र चोरी दुवै प्रकारको बिहे प्रचलनमा देखिन्छ । लाप्चेहरूले लाशलाई जलाउने, गाड्ने अथवा नदीमा फाल्ने गरेको पाइन्छ ।

३२. लिम्बू

हिमाल-पर्वत श्रृङ्खलाको दक्षिण, अरूण नदीको पूर्व र मेची नदीको पश्चिम स्थित मध्य पहाडी भेक लिम्बूहरूको परम्परागत मुख्य थलो रहिआएको कुरा लिम्बुवान शब्दले नै प्रमाणित गरेको छ ।[52] लिम्बूहरू पनि किराँती वर्गका हाँगा ठानिने हुनाले राईहरूसित यिनीहरूको रीतिथिति र धर्मकर्म धेरै अंशहरू मिलेको पाइन्छ । लिम्बूहरू विभिन्न थरका देखिन्छन् । लिम्बूहरूमा मागी र चोरी दुवै थरीका बिहे प्रचलित पाइन्छन् । विवाह दुलाहाको घैरैमा गरिनु लिम्बू बिहेको एउटा विशेषता नै देखिन्छ । मान्छे मर्ने बित्तिकै लिम्बूहरूले प्रायशः बन्दुक पडकाएर गाउँलाई नै सूचना[53] दिएको पाइन्छ । लिम्बूहरूको प्रसिद्ध नाच धान नाच मानिन्छ ।

३३. लोबा

मुस्ताङ जिल्लाको उत्तरी भागमा लोबा जातिको बसोबास पाइन्छ । सामाजिक प्रचलनहरूमा लोबाहरूको प्रमुख विशेषता नै साझा पत्नी देखिन्छ ।[54] धेरै जसो घरहरू एकअर्कासँग जोडेर बनाएका हुनाले लोबा बस्तीले काठमाडौं, पाटन र भादगाउँको शहरी

---

[50] ऐजन, पृ. १०२ ।

[51] ऐजन, पृ. १०८ ।

[52] ऐजन, पृ. ११२ ।

[53] ऐजन, पृ. ११५ ।

[54] ऐजन, पृ. ११७ ।

क्षेत्रका पुराना वस्तीहरूको सम्झना गराएको देखिन्छ । लोबाहरूमा जेठो छोरोको बिहे सम्पन्न गरिदिए पछि बाबुले औपचारिक कामबाट सन्यास लिने प्रचलन पाइन्छ ।

३४. सेर्पा

सगरमाथाको फेदीमा स्थित सोलु र खुम्बु इलाकामा सबैभन्दा बढी आबादी भएका सेर्पाहरू हिमशिखरहरू चढ्नमा सिपालु भएकोले यिनीहरूको साहस शौर्यको ख्याति आजविश्वभर फैलिएको पाइन्छ । सेर्पाहरूमा विभिन्न थर र आफ्नै प्रकारको पहिरन पाइन्छ । सेर्पा समाजमा स्त्री जातिको स्वतन्त्रता सुरक्षित देखिन्छ । सेर्पा स्त्रीले बहुपति राख्न पाउने व्यवस्था पाइन्छ । कुनै कुनै सेर्पा परिवारमा बिहे गरेर दुवैको साझा हुने गरी दुईवटै दुलही राख्ने चलन पनि पाइन्छ ।[५५] लामाको सल्लाहअनुसार सेर्पाहरूले लाशलाई दाह गर्ने, गाड्ने अथवा नदीमा बगाउने गर्दछन् ।

३५. सतार

नेपालको पूर्वी तराई क्षेत्र विशेष गरेर मोरङ तथा झापामा सतारहरूको बसोबास पाइन्छ । सतारहरू करिब बार थरमा विभाजित देखिन्छन् । सतारहरू खेती गर्ने र सिकार गर्ने काममा लागेका पाइन्छ । सतारहरू अग्लो रुखमा बसेका ढुकुरलाई बाणले हानेर मार्नदेखि लिएर जंगलभित्र लुकेका मूसालाई भालाले सिकार गर्नसम्म पनि औधी सिपालु देखिन्छन् ।[५६] सतारहरूले संगीत र नृत्यप्रति धेरै नै प्रेम राख्ने गरेको पाइन्छ ।

३६. सुनुवार

सुनुवारहरूको माउथलो पूर्वी पहाडी क्षेत्रस्थित खिमती लिखू खोलाको किनारको इलाका मानिन्छ । सुनुवारहरूको सूर्यवंशी, राजवंशी र चन्द्रवंशी भन्ने तीन थर तथा काशीव, सूर्य र बादले भन्ने तीन गोत्र पाइन्छ । सुनुवारहरूमा चोरी बिहे र मागी बिहे दुवै प्रचलित छन् । सुनुवारहरूमा विधुवा विवाहले पनि सामाजिक मान्यता प्राप्त गरेको छ । सुनुवारहरूले कसैको मृत्युमा दासंसस्कार गर्दछन्, तेह्र दिनसम्म नुनतेल बार्दछन् र हिन्दूशास्त्र अनुसार दसदान पनि गर्दछन् ।[५७]

३७. सुरेल

सुरेलहरू पूर्वी पहाडी जिल्ला दोलखाको सुरी तीनेखु हलेश्वर अन्तर्गत गरी सुरी खोलाको बायाँ किनारामा सुरी दोभान र खहरे गाउँमा बसोबास गर्दछन् ।[५८] सुरेलहरू हायू, लिम्बू, राई, सुनुवार आफ्नै पुर्खाका सन्तान हुन भन्दछन् । सुरेलका पनि विभिन्न थरहरू

---

[५५] ऐजन, पृ. १२३ ।

[५६] ऐजन, पृ. १२८ ।

[५७] ऐजन, पृ. १३१ ।

[५८] ऐजन, पृ. १३२ ।

देखिन्छन् । सुरेलहरूमा मागी र चोरी दुवै बिहे चल्दछन् । सुरेलहरूको मृत्यु, हुनासाथ लाशलाई घरको बाहिर पीँडिको दाहिनेपट्टि गुन्द्रीमा राखेर घरभित्र तुरुन्त लिपपोत गर्ने प्रचलन पाइन्छ । सुरेलहरूमा मृतकलाई नुहाईधुवाई गरी नयाँ लुगा लगाई दिई मुखमा पैसा पनि राखिदिने प्रचलन देखिन्छ ।[५९] सुरेलहरूले श्री बाम्बु (ब्रह्मा) लाई संसारको सृष्टिकर्ताको रूपमा ठूलो देवता मान्ने गर्दछन् ।

३८. हायू

हायू जातिले सिन्धुली, रामेछाप आदि एक-दुई जिल्लामा आफ्नो मुख्य बसोबास बनाएर बसेको पाइन्छ । यिनीहरूका चार थर पाइन्छन् । यिनीहरू जन्मदेखि मृत्युसम्मका संस्कार आफ्नै ढंगले गर्दछन् । हायहरूको सबभन्दा ठूलोचाड देवीको जात्रा (सेवा) मानिन्छ । यो जातिमा न्वरान, पास्नी हुँदैन ।[६०] हायूहरूमा फुपू-चेली, मामा चेला विहावारी चलेको देखिन्छ । हायुहरू मृत शरीरलाई थचक्क पलेटी कसैको झै गरी बसाएर लगी मट्टो दिन्छन् ।[६१] यिनीहरूको आर्थिक आधार शीला खेती देखिन्छ । यिनीहरू तिब्बत-बर्मेली भाषा परिवारको भाषा प्रयोग गरेको पाइन्छ । तिब्बती-बर्मेली भाषाबाट किराती भाषाहरूलाई अलग्याउने विशेषताहरूमध्ये क्रिया शब्दको जटिल नियम एउटा देखिन्छ । अर्कोतिर हायू बोलीमा पनि संस्कृतमा झैं क्रियाशब्दको एकवचन र बहुवचन मात्र नभई दुई वचन पनि हुन्छ, जुन एउटा अनौठो कुरो हो र निम्न उदाहरणबाट यो छर्लङ्ग हुने देखिन्छ-

हायू	नेपाली
बुकमी	(ऊ) उठ्छ ।
बुकछेम	(उनी दुई) उठ्छन् ।
बुकमेम	(उनीहरू) उठ्छन् ।[६२]

हायू भाषाको क्रियामा अर्को पनि एक विशेषता पाइन्छ । "हामीहरू" भन्दा यसको दुई माने देखिन्छन्-

हायु	नेपाली
बुकसुङमी	उठें
बुकिछङ्मी	(तिमी र म दुई जना) उठ्यौं ।
बुकछोङमी	(ऊ र म दुईजना) उठ्यौं ।
बुक्ककोङमी	(तिमी र म) उठ्यौं ।
बुक्कीङमी	(उनी र म) उठ्यौं ।[६३]

---

[५९] ऐजन, पृ. १३३ ।

[६०] ऐजन, पृ. १३७ ।

[६१] ऐजन, पृ. १३७ ।

[६२] ऐजन, पृ. १३८ ।

[६३] ऐजन, पृ. १३९ ।

क्रियाले कर्ता र कारक दुवैलाई सम्बोधन गर्ने एक विशेषता किराँती र हायूमा पाइन्छ । हायू र नेपाली भाषाको तुलना-

हायू	नेपाली
पुख्कङकी	मैले उसलाई उठाएँ
पुख्कुङछेम	मैले उनीहरू दुई जनालाई उठाएँ ।
पुख्कुङ्नछेम	मैले उनीहरूलाई उठाएँ ।
पुङनोम	मैले तिमीलाई उठाएँ ।
पुङनोछेम	मैले तिमी दुई जनलाई उठाएँ ।
पुङनोनेम	मैले तिमीहरूलाई उठाए ।[६४]

नेपाल भित्रका विभिन्न जातमध्ये धेरैमा आफ्नै प्रकारका विशेषता पाइन्छन् । नेपाली जातिका विभिन्न विशेषतामा भाषाको फरक पन पनि एक मानिन्छ । हायू भाषा र नेपाली भाषाको बीचको तुलनाबाट एउटा नमुनामात्र थाहा पाउन सकिन्छ ।

५.२.२.२ निष्कर्ष

यस परिचयात्मक निबनध सङ्ग्रहबाट नेपालका विभिन्न स्थान छरिएर रहेका करिब ४५ वटा जातिहरूको सामान्य जानकारी गराइएको पाइन्छ । यस कृतिले नेपाली जन-जातिको अध्ययन गर्न चाहने व्यक्तिलाई विभिन्न कोणबाट सहयोग पुऱ्याएको छ ।

नगेन्द्र शर्माका अन्य कृतिहरूभन्दा नेपाली जनजीवन मा सम्पादकको भूमिका बढीमात्रामा पाइएको हुनाले र यसमा वस्तुपरकता हुनाले बढी व्याख्या विश्लेषण आवश्यक देखिँदैन ।

५.२.३ 'ईसाई पुराण : नेपालखण्ड'

साहित्यकार नगेन्द्र शर्माका कृतिहरूमध्ये सबैभन्दा आकारगत छोटो कृति नै ईसाई पुराण : नेपालखण्ड देखिन्छ । यसको आकार तेइस (२३) पृष्ठसम्मको लमाइमा फैलिएको छ । यसमा बाह्र (१२) ओटा उपशीर्षकहरू पनि विभाजित छन् । यो कृति संसार संकलन अङ्क ७ (२०३९ वैशाख-जेठ) भद्रपुरमा प्रकाशित लेखलाई सामदान प्रकाशन काठमाडौंले कृतिको आकार दिएको पाइन्छ । यस कृतिमा नगेन्द्र शर्माले नेपाल खण्डको ईसाईहरूको कामको इतिहास र गतिविधिको एउटा चाख लाग्दो झलक दिएको देखिन्छ । शर्माले आफ्नो बाल्यकालदेखि ईसाईहरूका कामलाई रोचक तरिकाले अनि मौलिक दृष्टिकोणबाट यसमा चर्चा गरेका छन् । शर्माले ईसाई मिसनको काम र पृष्ठभूमिलाई निष्पक्ष तरिकाले यो सानो

---

[६४] ऐजन, पृ. १३९ ।

पुस्तिकामा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यस सानो कृतिलाई पनि शर्माले निम्न बार (१२) उपशीर्षक दिएर ईसाईहरूको काम वर्णन गरेको देखिन्छ :-

१. केटौली अनुभवका क्षणहरू,
२. मिसनेरी प्रवेश प्रथमपल्ट २८८ वर्ष अघि,
३. पृथ्वीनारायण शाहबाट नीति-परिवर्तन,
४. दार्जिलिङ्गमा र नेपालका भक्तहरूमा काम,
५. पाद्री गंगा प्रसादको दल सीमानामा अनि काठमाडौं,
६. यही शताब्दीका प्रथम मिशनेरीहरू को थिए ?,
७. धैर्य र साहसको नमुना अनि केही प्रतिफल,
८. फादर मोरानलाई झिकाउने प्रयास,
९. रक्सौल, नौतनवा, दार्चुला आदि . . .,
१०. यी सबै प्रयासहरूको रहस्य ?,
११. चित्त बुझेका र नबुझेका कुराहरू,
१२. पुछारमा भन्ने पर्ने कुरा ।

नगेन्द्र शर्मा आफ्नो केटौली छँदाको मिसनरीहरूको अनुभव, भारत र नेपालमा विभिन्न स्थानमा उनीहरूको स्थापना गरेका विद्यालय तथा स्वास्थ्य केन्द्रहरू आदिको वर्णन यस कृतिमा गरिएको छ । ईसाईहरूको नेपालमा प्रवेश पहिलो पटक फागुन १७६४ सालमा पाइन्छ । उनीहरू नेपाल र तिब्बतमा धर्म प्रचारमा आएको देखिन्छ । ईसाईहरूको नेपालमा मल्लकालका राजाहरूसँगको सम्पर्कपछि पृथ्वीनारायण शाहले लिएको नीति र राणाकालमा नेपाल प्रवेश गर्दा पाउनु परेका कठिनाइलाई पनि प्रस्तुत गरिएको छ । ईसाईहरूका भक्तहरूले दार्जिलिङमा र नेपालमा गरेका केही काम, पाद्री गंगाप्रसादको दल सीमानामा आएर महिनौ बस्नु परेको र काठमाडौंमा आएर जुन उद्देश्य पूरा हुन नसकेपछिको फिर्ती वर्णन यसमा गरिएको छ । नेपालमा सरकारी प्रतिबन्धका कारण ईसाई मिशनेरीहरू नेपालको मुख्य-मुख्य नाकासँग जोडिएका भारतीय भूमिमा बसेर नेपालीहरूको सेवामा तल्लीन रहेको देखिन्छ । त्यस्ता नाकाहरूमध्ये सन् १९२० तिर डा. क्याथरिन हार्बोड नौतनवा, डा. मार्था शेल्डन र पाद्री एज्रा स्टीनर सन् १९२७ तिर दार्चुला, सुश्री मिल्ड्रेड जोगबती, बेकडल र एग्निस थेली रूपौडिहा आदि ठाउँमा बसेर नेपालीहरूको स्वास्थ्य सेवामा लागी ईसाईहरूले मन जित्ने प्रयास गरेको देखिन्छ ।

ईसाईहरू नेपालमा विभिन्न समयमा आउने प्रयास गर्दा गर्दै करिब २५० वर्ष बाहिरै बसेर नेपालीहरूको मन जित्न पुगेका ईसाई मिसनेरीहरू २००७ सालपछि नेपालमा आफ्नो धर्म प्रसार गर्ने उद्देश्यले विभिन्न विद्यालय र अस्पताल खोल्न पुगेको पाइन्छ । ईसाईहरूले

नेपाल र तिब्बतमा आफ्नो धर्म प्रचार गर्न जुन दुःख कष्ट र धैर्य गर्नु पऱ्यो ती सबै कुराहरूलाई यस पुस्तिकामा सक्दो वर्णन गरिएको छ ।

यो कृतिमा ईसाईहरूको वर्णन भएको हुनाले निबन्धात्मक कृतिका रूपमा राख्ने स्पष्ट आधार भेटाउन सकिँदैन ।

५.२.४ ˘अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म’

नगेन्द्र शर्माको अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म चौथो प्रकाशित कृति हो । यस सङ्ग्रहमा निबन्धकारले सोरवटा निबन्धहरू संकलन गरेका छन् । यस सङ्ग्रहको प्रकाशन २०४२ सालमा साझा प्रकाशनबाट प्रकाशित भएको हो । यस सङ्ग्रहका निबन्धहरूमा स-साना घटना, महŒव नै नभएका कुराहरू, चासो नलिए पनि हुने खालका बुँदाहरूलाई पनि मीठो भाषामा कोरीबाटी कुँदी चटक्क राखिदिएको पाइन्छ । यस सङ्ग्रहमा निबन्धकारले रुखो, ठर्रो र बौद्धिक विषयलाई पनि रसिलो ओत दिएर सिंगार्ने, सजाउने मन्त्र पनि देखाएका छन् । यस सङ्ग्रहका निबन्धहरूलाई प्रौढ चिन्तन, परिष्कृत भाषाशैली र सरल प्रस्तुतिले खारेको पाइन्छ । यस सङ्ग्रहमा (र अघिल्लोमा पनि) व्याकरणमा प्रथम पुरुष एकवचन सर्वनाम भनिने “म” सर्वत्र फैलावट छ (अपनादमा नेवारी भाषा, साहित्य र सङ्गीतलाई लिनुपर्ला) ।[६५] भन्ने श्रेष्ठको भनाईबाट पनि शर्माले निबन्धमा आफ्नो भाषिक सीप र प्रस्तुतीकरण देखाएको देखिन्छ । यस सङ्ग्रहमा आत्मपरक र वस्तुपरक दुवै प्रकारका निबन्धहरू छन् । निबन्धकार यस सङ्ग्रहका निबन्धमा आफ्नो वैयक्तिक अध्ययनको परिणामबाट नै तर्क प्रस्तुत गर्दछन् ।

५.२.४.१ ˘अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म’ निबन्धसङ्ग्रहको अध्ययन

यस सङ्ग्रहभित्रका निबन्धहरूको अध्ययन सामान्य रूपमा यसप्रकार दिइएको छः

(१) **के हुन्छ, के हुँदैन** ?

निबन्धकार नगेन्द्र शर्माले यस निबन्धमा आफ्ना बुबाको निधनपछि तेर दिन क्रियापुत्री भएर बस्नुपर्दा बेहोर्नु परेका केही तीता अनुभवहरू समेटिएका छन् । गुरुड पुराण, निर्णयसिन्धु आदि पुस्तकहरूलाई आधार बनाएर उनी प्रश्न गर्दछन्, “हामी पर्वते नेपालीलाई पुरोहित बाजेहरूले जर्बजस्ती लादेका सबै बन्देज पालन गर्नैपर्छ र ? बंगाली र मारवाडी जस्ता अरू हिन्दूहरूले पालन गर्न, नपर्ने, तर नेपाली हिन्दूहरूले चाहिँ पालन नगरी नहुने भनिएका बन्देजहरू हामीमाथि थोपरिएका पाएपछि लेखकले अन्याय भएको ठहर गर्छन, तीमध्ये धेरैलाई लत्याइदिन्छन् पनि । जस्तै, बाहुन क्रियापुत्रीहरूले मतवालीहरूसँग दोहोरो वार्तालाप गर्नु नहुने, बाथरूप प्रयोग गर्नु नहुने, पत्रपत्रिका पढ्न नहुने, रेडियो सुन्न नहुने,

---

[६५] दयाराम श्रेष्ठ; “तर्क र अनुभूतिको निरन्तरता” c08fb]lv Eofu’tf];Dd (काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४२), पृ.क ।

भन्न बन्देजहरूलाई मान्यता दिँदैनन् । मृतकका एकभन्दा धेरै छोराहरू छन् भने सबै छोराले त्रियापुत्री बस्नैपर्ने बाध्यताको पनि विरोध गर्छन् । जुठो बार्ने परिवारका सबै सदस्यहरूले तेरतेर दिन आफ्नो काममा जान नपाउने जस्ता बन्देज लगाएर सयौं-हजारौं मानव-घण्टा समय खेर फालेकोमा पनि उनको चित्त बुझेको छैन । प्राचीन पूर्खाहरूका समयमा फुर्सदै थियो होला र तेह्र दिन बार्ने नियम बनाए होलान तर हाम्रो जस्तो अविकसित देशहरूले अनुत्पादकतत्वको दृष्टिकोणले समेत त्यसरी समय बर्बाद गर्नु नितान्त अनावश्यक छ भन्ने धारणा निबन्धमा पाइन्छ । ती तेर दिनका कर्मकाण्ड छोट्याएर तेह्र घण्टामा सीमित गर्न सकिँदनै ? भनी निबन्धमा प्रश्न उठाइएको छ ।

निबन्धकारले अन्त्यमा आफू मरेपछि आफ्ना सन्तानले जुठै बार्नुपर्दैन भन्ने सन्देश पनि दिएका छन् ।

(२) अनेक मृत्यु : एकै प्रश्न

यो निबन्ध पनि मृत्युसितै सम्बन्धित छ, तर सन्दर्भ फरक खालको छ । लेखक/निबन्धकारले आफ्ना केही आत्मीय स्वजनहरूको निधनका बेला अन्तिम श्रद्धाञ्जली दिने अवसरबाट समेत बञ्चित हुनुपरेकोले थकथकी र पश्चाताप लागेका कुराको उठान गरेका छन् । उनका गुरु धरणीधर शर्मा मित्र शंकर लामिछाने, उत्तम कुँवर, साहित्यकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला र कवि राजा महेन्द्र आदिको मृत्यु र श्रद्धाञ्जली प्रकट गर्ने अवसरका गुनासो यस निबन्धमा व्यक्त गरिएको छ ।

(३) यहाँ एउटा 'क्लासिक' जन्मिएछ

यो निबन्ध एउटा पुस्तकसँग सम्बन्धित छ । दार्जिलिङको एउटा अङ्ग्रेजी स्कुलमा पढिरहेकी आफ्नी छोरीका पाठ्यपुस्तकहरूमा नपाइएको विषय नेपाली पाठ्यक्रम अनुसार लेखिएको कक्षा ६ को पुस्तकमा पाएपनि त्यस पुस्तकलाई निबन्धकार- "नेपालीमा एउटा 'क्लासिक' जन्मिको रहेछ"[६६] भन्दै प्रशंसा पनि गर्दछन् । तत्कालीन समयमा नेपालीहरू आफ्ना बच्चाहरूलाई नेपाल बाहिर पढाउँदा राष्ट्रिय गीत, राष्ट्रिय विभूतिहरू, राष्ट्रिय इतिहास आदि कुनै पनि कुरामा ज्ञान नहुने तर आर्थिक विदेशीने प्रवृत्तिलाई निबन्धमा तार्किक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

(४) टुकुचा, सुँडेनी र हामी/

जनसङ्ख्याको अनियन्त्रित बुद्धि र खाद्य संकटको विकट समस्यामा डुब्दै गएको नेपालले विकास-निर्माणका अरू क्षेत्रमा झैं परिवार नियोजनाका क्षेत्रमा पनि लत्ता छाडेको वा ओँठेभक्ति मात्र देखाएको विषयलाई यस निबन्धमार्फत मार्मिक व्यङ्ग्य गरिएको छ ।

[६६] नगेन्द्र शर्मा, c08fb]lv Eofu't'f];Dd, (काठमाडौं :साझा प्रकाशन, २०९४२), पृ. ३४ ।

टुकुचा खोलामा फ्याँकिएको एउटा नवजात शिशुको लाशदेखेर अमिलिएको निबन्धकारको मन निबन्धमा तार्किक रूपमा उपस्थित भएको छ । गर्भपतनलाई कानुनी मान्यता प्रदान गरेर नेपाली दिदी-बहिनीहरूको ज्यानलाई अकाल मृत्युबाट बचाउनु पर्छ । यदि गर्भपतनलाई कानुनी मान्यता दिने हो भने टुकुचा र सुँडेनीहरूको गैरकानुनी सहायता लिनु पर्दैन भन्ने विचार यस निबन्धमा व्यक्त भएको छ ।

(५) मैले देखेको दार्जिलिङ्ग

यो निबन्धमा बालकृष्ण समको "दार्जिलिङ्गले आज जुन कुरा सोच्तछ, त्यो भोलि नेपालले सोच्तछ"[६७] भन्ने भनाइले लेखकका मनमा उब्जाएका भावनाहरूको प्रतिबिम्बित पाइन्छ । काठमाडौंलाई उछिनेर भानुभक्तको प्रथम मूर्ति स्थापना, धारणीघरको जन्म, सूर्यविक्रम ज्ञवालीको जन्म दार्जिलिङमा नै भएको छ । आज र भोलिको समयक्रम समले भविष्यवाणी गरेको जस्तै हुनुपर्छ भन्ने छैन भन्दै निबन्धकार आफ्ने तर्क प्रस्तुत गर्दछन्- न त बन्द पिँजडाबाट २००७ सालमा उम्केको लेखनाथको काठमाडौंवाल सुगा बृहत् संसारको क्षितिजसम्म छुन खोजिसक्ता पिंजरा बाहिरैको भएर । पनि पखेटाहीन दार्जिलिङ्गे मुनियाँ केवल ट्याउँ-ट्याउँ नै गरिरहेछ विचरो भूईं भै ।[६८]

(६) कवि गिरी, प्रतिष्ठान र सेमिनार

यो निबन्धमा काठमाडौंबाट वेखर्ची भएर 'धपिएका' कवि अगमसिंह गिरीले बयालीस वर्षको अल्पायुमै मृत्यु वरण गर्नु परेकोमा निबन्धकारले एकारित आँसु बगाएका छन् भने अर्कातिर प्रज्ञा प्रतिष्ठान जस्तो साहित्यिक निकायले खर्चालु सेमिनारहरू आयोजना गरेर । लेखनाथपछि 'कवि शिरोमणि' को पदवीलाई एक पद, एक नोकरी, जो खाली छ त्यसमा अर्को कविलाई प्रतिस्थापन गर्नु पर्छ भन्ने जस्ता बेकामका बहस बढाएर आर्थिक हिनामिना गर्दछ भन्न खोजेका छन् । यसरी सेमिनारमा फुकेको धनले एउटा कोष खडा गरिदिएमा कवि गिरी जस्ता कविलाई बेबारिसे भैं भएर मर्नबाट बचाउन मद्दत पुऱ्याउथ्यो भन्ने धारणा निबन्धमा पाइन्छ ।

(७) आग्राको कुरा, गाग्राको कुरा

यो निबन्धमा यात्रा-वर्णन पाइन्छ । निबन्धकारले भारतको दक्षिणमा पर्ने प्रसिद्ध तीर्थस्थल तिरूपतिको भ्रमण विवरण र त्यहाँको रमणीयता, सुन्दरता तथा मन्दिर व्यवस्थापनको वर्णन गर्दागर्दै (आफ्नो देशको) पशुपतिनाथको दयनीय अवस्था सोचेर मर्माहात हुँदै त्यहाँको जस्तै व्यवस्थापन गर्नु पर्ने कुरा उठाएका छन् । पशुपतिनाथ मन्दिरको व्यवस्थापनबाट उठेको रकमलाई राष्ट्रहितमा खर्च गर्नुपर्छ भन्दछन् ।

---

[६७] ऐजन, पृ. ४२ ।

[६८] ऐजन, पृ. ५३ ।

(८) **बोलाचालको भाषा, काठमाडौं र दार्जिलिङमा**

यो निबन्ध काठमाडौं र दार्जिलिङमा बोलिने शब्दहरूको अर्थको अन्तरलाई विषय बनाएर लेखिएको छ । यस निबन्धमा काठमाडौंका मानिसले आफूलाई 'सभ्य हौ' र अरूलाई 'पहाडिया' भनेर देखाएको घमण्ड प्रति पनि काठमाडौंको गल्दी-गल्दीको फोहर र गाउँको सफा वातावरणको पनि तुलना गरिएको छ । तर मुख्य उद्देश्य काठमाडौं र दार्जिलिङका केही शब्दसूची पनि देखाउनु रहेको पाइन्छ ।

(९) **नेवारी भाषा, साहित्य, सङ्गीत**

यो निबन्ध २०३३ वैशाखको रूपरेखामा प्रकाशित वस्तुपरक निबन्ध हो । यसमा नेवारी भाषा, साहित्य, नेपाली भाषा भन्दा पनि पुरानो छ तर यसका आफ्ना रञ्जना, भूँजीमोल र नेवारी लिपि हुँदाहुँदै पनि नेपाली प्रभाव बढी पाइन्छ । यस भाषाको अध्ययन गर्दा तिब्बती भाषासँग केही समानता देखिन्छ । नेपाली र नेवारी भाषा साहित्य मिलेर तेस्रो भाषाको आक्रमण विरुद्ध उत्रिनु पर्ने विचार निबन्धमा पाइन्छ । संगीत-नृत्यका प्रेमी नेवारहरू महादेवलाई नृत्य देवताका रूपमा पुज्दछन् । उनीहरू वैशाख सिठीनख देखि असार 'गुठामुग' सम्म खेतीपातीमा व्यस्त हुने गर्दछन् । यो समयमा उनीहरूलाई बाजाहरू बजाउन मनाही छ भने अन्य समयमा संगीतमय जीवन बिताउँछन् भन्ने निबन्धमा व्यक्त भएको छ ।

(१०) **"सकली हिन्दूस्थापना'**

यो निबन्धमा व्यङ्ग्य मात्र गरिएको छ । यसमा लेखकको आफ्नो लेखनमा पुनर्जागरण, ईसाई धर्मको व्यापकता, यौन स्वतन्त्रता, (गालब-माधवी, इन्द्र-गौतमी, बह्मा-सरस्वती आदि सन्दर्भ), सती प्रथा, छल प्रवृत्ति आदिलाई व्यङ्ग्यकै माध्यमबाट तर्क सहित प्रस्तुत गरिएको छ । साथै तत्कालीन समयको 'हिन्दू राष्ट्र' घोषित नेपालमा हिन्दू पुराण धर्म ग्रन्थहरू अनुसारका सुविधाहरू संविधानमा राख्नुपर्ने र नेपाललाई 'हिन्दूस्थापना' घोषित गर्नुपर्ने विचार छ ।

(११) **दोब्बर अफाप**

यो एक संस्मरण प्रधान निबन्ध हो । साथै यसमा एक प्रकारको व्यङ्ग्य पनि छ । लेखकले आफैमाथि व्यङ्ग्य गरेर निबन्धको सुरु गरेका छन् । 'मलाई जाँड नफापेको त प्रमाण धेरै पाइसकेको छु । हालका एक-दुई अनुभवले कागजको नोट पनि अफापै हो कि भन्ने परेको छ । अझ जाँड र कागजको नोट मिले त 'डबल' अफाप हुन्छ कि कसो ?' भन्दै निबन्धको शीर्षकको पुष्टि दिएका छन् । यसमा आत्मवर्णन, संस्मरण र घटना संयोजन गरिएको छ । तत्काल फुल्चोकदेखि रत्नपार्क आउँदा निबन्धकारको गोजीबाट कागजका सात यस रुपियाँ चोरिएकोमा आफ्नो अफाप पुष्टि तार्किक र व्यङ्ग्य मिसाएर गरिएको छ ।

(१२) अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म

यो निबन्धको शीर्षकबाट नै सिङ्गो सङ्ग्रहको नामकरण गरिएको छ । यसमा निबन्धकारले आफ्नो आधा शताब्दी जतिको समयमा खाएका मासुका परिकारहरूको चर्चा गरेका छन् । आफ्नो ब्रर्तबन्धको अघिल्लो दिन ठूलीदिदीले अण्डा खुवाएको र श्रीमतीसँग बैङ्कक घुम्न जाँदा भ्यागुतो खाएको कुरा यस निबन्धमा बताइएको छ । साथै आफू बाहुन उपाध्ये भएर पनि अ देखि ज्ञ सम्मका अनेकौं मासुका परिकारहरू मुखरूपी टोड्कामा पारिसकेको निबन्धमा बताउँछन् । यसरी विभिन्न समयमा खाएका भक्ष्य अभक्ष्य प्रसङ्ग निबन्धकारले उठाएका छन् ।

(१३) म जस्तै चम्पा र दलवीर

यो एउटा संस्मरणात्मक निबन्ध हो । यसमा सम्पन्नताको संसारमा विपन्नताको तस्वीर निबन्धकारले खिचेका छन् । निबन्धकार स्वयम्को दरिद्रताले पीडित बाल्यकालको एउटा झाँकी प्रस्तुत गरिएको छ । निबन्धकारले डेभिस प्राइमरी स्कूलमा सँगै पढेका चम्पा र दलबीरलाई करिब ४० वर्ष पछि डाउहिल-भिक्टोरिया स्कुलको बार्षिक उत्सवमा भेटाउँछन् र आफ्ना सहपाठी चम्पा र दलबीर क्रमशः कुचो र डालो लिएर 'करिडर' बढार्दै तथा अतिथिलाई रात्री भोजको 'स्ट्रेट' मा खाना लिएर हिँडेको अवस्थामा आफू अतिथि हुँदाको क्षणको संस्मरण यस निबन्धमा छ ।

(१४) गणित र म

यो अर्को संस्मरणात्मक निबन्ध हो । खरसाङको हाइस्कुलका अन्तिम दिनहरू, दार्जिलिङ्मा कलेज प्रवेश गर्न जाँदा खेप्नुपरेका झै झन्झट र धर्मसंकटमा परेकाले आफूले चाहेअनुसारको पढ्न नपाएको आइ.एस्सी, पढ्ने हुँदा पहिलो मासिक परीक्षामै सय नम्बरमा सात नम्बर मात्र पाएर जीवनमा पहिलो पल्ट फेल हुन पुग्दाको मानसिक पीडा यसमा निबन्धकारले प्रतिबिम्बित गरेका छन् । त्यस दृष्टिले पनि यो निबन्ध मार्मिक हुन गएको छ । यो निबन्धलाई आफ्ना गुरुजन (अतुलविहारी राय, गणेश बाबु आदि) र शुभेच्छुकहरूप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दै आभार व्यक्त गरेको विवृत्तिको रूपमा लिन सकिन्छ ।

(१५) संस्कृति र छोयला-गुन्द्रुक

यो निबन्ध २०२७, १७ असोजमा गोरखापत्रको शनिवासरीयमा प्रकाशित वस्तुपरकतालाई आत्मपरकताले जलप लगाएको हो । तत्कालीन समयमा काठमाडौंमा विदेशीहरूलाई नेपाली खाना-खुवाउने एउटा पनि होटल तथा रेस्टुराँ नभएको परिप्रेक्ष्यलाई विषय बनाएर यो निबन्ध लेखिएको छ । चिनियाँ र पश्चिमेहरूले च्याउलाई मशरुम बाँसको तामालाई ब्याम्बुशुट भनेर टक्रयाउँदा हामी ढङ्ग पर्छौं तर हामीहरू ढिडो र गुन्द्रक साधेर खान ख्वाउनमा किन अन्कनाउने ? अझ काठमाडौंमा प्रचलित छोयला-कचिला जुन

विश्वमा विरलै पाइन्छ त्यो किन नखुवाउने भन्ने प्रश्न निबन्धमा पाइन्छ । 'तिमी जे छौ' त्यही नै तिम्रो संस्कृति हो त्यही नै विदेशीलाई प्रदर्शन गर भन्ने मान्यता निबन्धमा छ ।

(१६) भी.आई.पी. यात्रु

यो निबन्ध अन्य निबन्धभन्दा लामो छ, जसमा १०४ अनुच्छेद छन् । यसको आयतन तेइस पृष्ठमा फैलिएको छ । यो निबन्धमा बीचमा अङ्क नम्बर पनि दिएको छ । जसमा १, २, ... गर्दै १३ सम्म पुऱ्याइएको छ र क्रमशः दार्जिलिङका हाइस्कुलको शिक्षक पदबाट राजीनामा, शिवकुमार राई, सूर्य विक्रम ज्ञवाली, गोकुल दाइ, कलकत्ताको अध्ययन जीवन, कलकत्ताका नेपाली समाजको सेवा, कलकत्ताको 'भीड र चीड' को वर्णन, कलकत्ताको पत्रकारिता जीवन, अङ्ग्रेजी पत्रिकामा स्तम्भ लेखक 'नेपाल-सिक्कीम-भुटान एक्सपार्ट', पाल्सी कुराको आविष्कार, 'पश्चिम बङ्गाल' पत्रिकाबाट राजीनामा, भाषिक आन्दोलन र कलकत्ताबाट काठमाडौं हवाइ जहाजमा एक मात्र यात्रु भी.आइ.पी. को वर्णन गरिएको छ । यसमा भएका निबन्धकारका संस्मरणहरू विभिन्न अनुभवले ओतप्रोत र रोचक छन्, पट्यारलाग्दा छैनन् ।

५.२.४.२ "अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म" कृतिको विश्लेषण

निबन्धकार नगेन्द्र शर्माको नेपाली भाषाको चौथो प्रकाशित कृति अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म निबन्धसङ्ग्रह (२०४२) लाई शीर्षक विधान, विषयवस्तु, वैचारिकता वा उद्देश्य भाषाशैली र शिल्पप्रविधि आत्मपरकता र निष्कर्ष जस्ता उपशीर्षकमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । जसलाई यसप्रकार र विश्लेषण गरिएको छ -

(१) शीर्षक विधान

अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म यस सङ्ग्रहको शीर्षक यसै भित्रको बारौ क्रममा रहेको निबन्धको शीर्षक (अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म) बाट राखिएको छ । यस सङ्ग्रहमा जम्मा सोह्रवटा निबन्धहरू सङ्गृहीत छन् । प्रत्येक शीर्षकले निबन्धको भावलाई समेट्न सफल भएका छन् ।

शर्माले यस सङ्ग्रहमा पदावली र वाक्यात्मक गरी दुई खाले लम्बाइका शीर्षक चयन गरेका छन् । जस्तै : दोब्दर अफाप, अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म आदि) (पदावलीगत) र यहाँ एउटा "क्लासिक" जन्मिएछ, के हुन्छ, के हुँदैन ? आदि (वाक्यात्मक) । शीर्षकमा अल्पविराम, 'र' जस्ता संयोजक तथा विस्मयादिबोध (!) र प्रश्नवाचक (?), चिह्नको पनि प्रयोग पाइन्छ, जस्तै क्रमशः टुकुचा, सुडेनी र हामी /, गणित र म, आग्राको कुरा, गाग्राको कुरा / र के हुन्छ, के हुँदैन ? आदि । त्यस्तै सापेक्ष विराम (:), सङ्क्षेप चिन्ह (.) दोहोरो उद्धरण चिन्ह (" ") को पनि प्रयोग पाइन्छ, जस्तै : क्रमशः अनेक मृत्यु : एकै प्रश्न, भी.आइ.पी. यात्रु र सकली हिन्दूस्थाना । यस सङ्ग्रहका शीर्षक कुनै वैयक्तिक, कुनै प्रतीकात्मक र कुनै

व्यङ्ग्यात्मक छन् । शर्माका यस सङ्ग्रहका निबन्धमध्ये नेपाली भाषा, साहित्य र संगीत वस्तुपरक र अन्य सबैमा संस्मरणात्मक, वैयक्तिक, विवरणात्मक तार्किक र व्यङ्ग्यात्मक पनि पाइन्छन् ।

यस सङ्ग्रहका शीर्षक र विषयबीचको सन्तुलन छ । निबन्धकारले शीर्षककेन्द्री भएर उदाहरणबाट शीर्षक र भावको पुष्टि गरेका छन् । आफ्नो निबन्धको शीर्षक र विषयको बीच तालमेल गराउन आफ्नो अध्ययनको तार्किकता, व्यङ्ग्यता, संस्मरणशीलता, आदि खन्याएका छन्, निबन्धकारले । वहाँ सर्वप्रथम शीर्षकलाई चित्रकलाको ढाँचामा प्रस्तुत गरेर तपाई हाम्रो मनलाई लोभ्याइदिनु हुन्छ,[६९] भने झैं उनका निबन्धका शीर्षक पाइन्छन् ।

(२) **विषयवस्तु**

यस सङ्ग्रहका निबन्धहरूमा पनि विषयगत विविधता पाइन्छ । शर्माले जुनसुकै विषयमा पनि आफ्नो विद्धत्ता र अनुभूतिलाई मजासँग फेटेर यस सङ्ग्रहका निबन्धको विषयवस्तु आफ्नै वरपरको सामाजिक परिवेशप्रति दृढतापूर्वक बौद्धिक तर्क गर्दै प्रतिक्रिया जनाउँदै पाठकलाई पत्यार लाग्दो बनाउँछन् । यस सङ्ग्रहका निबन्धमा संस्मरण र व्यङ्ग्यलाई विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ । ‘अतीतकालमा आफ्नो जीवनले खपेका घटनाहरूलाई शर्माज्यूले एकै कोणबाट मात्र प्रस्तुत गर्नु भएको छैन । विवरणात्मक संस्मरण लेखाइ त वहाँको आफ्नो रुचिक्षेत्र हुँदै होइन । वहाँ संस्मरण लेख्नुहुन्छ- युगीन यथार्थ उद्घाटन गर्न, घटनाको महŒव दर्शाएर मनोरञ्जन दिन होइन । वहाँ अतीतको पृष्ठ पल्टाउनु हुन्छ कालजन्य सभ्यता र मान्यताको परिचय दिन . . . । वहाँ पृष्ठ पल्टाउँदै जानुहुन्छ र हामी त्यहाँ नेपाली परिवेशका अँध्यारा उज्याला पक्षहरू एकपछि अर्को गर्दै देखिएदै गएको, जीवन संघर्षको कथा उत्कीर्ण हुँदै गएको र मानव जीवनको दुःख सुखको छायाँ प्रतिबिम्बित हुँदै गएको पाउँछौं[७०] भन्ने धारणा यस सङ्ग्रहमा पाइन्छ । उनका यस सङ्ग्रहका निबन्धहरू विषयगत गहिराइका दृष्टिले पनि मर्मस्पर्शी छन् ।

यस सङ्ग्रहका निबन्धमा विषयवस्तु व्यङ्ग्य पनि पाइन्छ । यस सङ्ग्रहका निबन्धमा हामीलाई पट्याइलाग्दो मात्र विषयवस्तु छैनन् भावुकता, विद्वत्ता व्यङ्ग्य पनि पाइन्छ । निबन्धहरू पढ्दै जाँदा निबन्धमा प्रयोग भएका व्यङ्ग्यले हामीलाई झस्काइदिन्छ र आन्दोलित पनि तुल्याइदिन्छ । काठमाडौंका गुहुमूत सोहर्न पनि जर्मनहरू आउनु परेझैं हिन्दू राज्यमै हिन्दू राज्यको बिँडो थाम्न इस्कोन जस्ताले डलरको खोलो बगाउँदै छन्- यो पनि सानु सान्त्वनाको कुरो होइन[७१] भन्दै विषयवस्तुको व्यापकता दिएको छ ।

---

[६९] दयाराम श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. छ ।

[७०] ऐजन, पृ. च ।

[७१] नगेन्द्रशर्मा- c08fb]lv Eofu'tf];Dd, (पूर्ववत्, पृ. ९९) ।

यस सङ्ग्रहका आत्मपरक निबन्धमा निबन्धकारले आफ्ना भावसंवेग, अनुभूति र संवेदनालाई बौद्धिक चेतनाको विद्युत शक्ति प्रयोग गरी पाठकलाई जागरुक बनाउने विषयवस्तु प्रयोग गरेको पाइन्छ । त्यस्तै वस्तुपरक निबन्धमा पनि निबन्धकारले आफूभित्रको साहित्यिक संस्कारलाई बिम्झाई-बिम्झाई स्पर्श गर्दै मन र मस्तिष्कको सम्झौतापूर्ण विषयवस्तु पनि प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

(३) वैचारिक वा उद्देश्य

निबन्धकार शर्माले आफ्ना निबन्धहरूमा विचारहरूलाई मूलभावमा मिश्रण गरी प्रस्तुत गरेका छन् । उनले निबन्धमा वैचारिकता, तार्किकता र व्यङ्ग्यात्मकता देखाएका छन् । आफ्नो विचारको पुष्टि गर्नका लागि विभिन्न धार्मिक, ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक, साहित्यिक, दार्शनिक, सांस्कृतिक आदि स्रोतबाट उखान, कथा, घटनावली आदि सन्दर्भ ल्याएका छन् । मानव समाज विकासका क्रममा देखिएका रुढि विरुद्ध जागरुक व्यक्तिका रूपमा तर्क प्रस्तुत गरेका छन् । 'वहाँ बौद्धिक रूपले पहिले चिन्तन गर्नुहुन्छ, त्यसपछि ग्रन्थका पृष्ठहरू केलाउनुहुन्छ, अनि मात्र तर्कका निमित्त युद्धक्षेत्र प्रवेश गर्न तम्तयार हुनुहुन्छ । अतः वहाँको तार्किक रणनीति हाम्रा लागि आकर्षक बन्दछ[७२] उनका निबन्धमा वैचारिक र तार्किक क्षमता यही खालको नै देखिन्छ ।

समाजलाई सभ्य र अनुशासित बनाई सन्तुलनमा राख्न उनका निबन्धले सबैलाई आग्रह गरेका छन् । यस सङ्ग्रहमा शर्माले प्रेम, राजनीति, दर्शन, समाज, संस्कृति, इतिहास, यौन, नारीस्वतन्त्रता, वर्गीयता, धर्म आदि क्षेत्रमा देखिएको विकृति र विसङ्गतिको विरोध गर्दै स्वतन्त्रता, समानता, राष्ट्रियता आदिको उपस्थिति खोजेका छन् । समाजमा देखिएका स्थितिको सूक्ष्म अवलोकन गरेर धार्मिक र सांस्कृतिक प्वालहरू औंल्याउँदै तिनीहरूलाई बदल्नुपर्ने अनुसन्धानात्मक धारणा शर्माका निबन्धका विशेषता पनि देखिन्छ । परम्परा र संस्कृतिलाई वर्तमान युग सुहाउँदो तुल्याइएको उनका निबन्धमा पाइन्छ । नगेन्द्रका निबन्धमा अनुभूति र तर्कको साँच्चै निरन्तरता पाइन्छ ।

(४) भाषाशैली र शिल्पप्रविधि

यस निबन्धसङ्ग्रहमा ललित गद्य भाषाको प्रयोग भएको छ । वाक्यस्तरमा देखिने अनुप्रासबाट गद्यकवितात्मक लयझङ्कार पनि यसमा भेटिन्छ । यस सङ्ग्रहमा तद्भव, तत्सम र आगन्तुक शब्दकै प्रयोग पाइन्छ । यस सङ्ग्रहमा सरल, मिश्र र संयुक्त वाक्यको प्रयोग गरिएको छ । स्थानीय, सांस्कृतिक र सामाजिक क्षेत्रका शब्दको प्रयोगका कारण भाषा प्रभावकारी देखिन्छ । भाषामा रागात्मकता, बौद्धिकता, तत्क्षणता र तार्किकता देखिनु निबन्धगत विशेषता पनि हुन् ।

---

[७२] दयाराम श्रेष्ठ, पूर्ववत, पृ. ग ।

यस सङ्ग्रहमा शैलीगत विविधता छ । लेखकले भाषाको तहमा अनुप्रासको प्रयोग गरेकाले यसमा आलङ्कारिक शैलीको प्रभुत्व भेटिन्छ । यसमा विषयको पुष्टिको लागि पुराण, महापुरुषका जीवनी तथा घटनावली ल्याएका अवस्थामा आख्यानात्मक शैली भेटिन्छ । आवश्यक परेका ठाउँमा उनले विवेचनात्मक, वर्णनात्मक, संस्मरणात्मक, तार्किक, व्याख्यात्मक आदि शैलीको अनुसरण गरेकै छन् । समग्रमा यस सङ्ग्रहमा सहज र सम्प्रेषणीय शैलीको प्रयोग छ ।

यस सङ्ग्रहमा पनि शिल्पगत विविधता देखिन्छ । उनको निबन्धात्मक धारा आत्मपरक र वस्तुपरक बनेको छ । विषयवस्तुमा लेखकीय धारणाले रङ्गाएर प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुमा उनी निबन्ध लेख्छन् । उनको 'म' सर्वनामलाई चिन्न कति पनि कठिन छैन, किनभने यसले आफ्ना चारै दिशाका ढोका खोलेर पाठकवर्गलाई आफ्नो वास्तविक अनुहार देखाएको छ । जुनसुकै दिशाको ढोकाबाट हेर्दा पनि त्यो अनुहार इमान्दार, खुलस्त र विनीत देखिने हुनाले पाठक वर्ग त्यो सर्वनामबाट मोहित हुन पुग्दछ ।[ठघ] यो नै शर्माको महŒवपूर्ण शिल्पगत विशेषता हो ।

(५) आत्मपरकता

यस निबन्ध सङ्ग्रहमा निबन्धकारको 'स्व' अभिव्यक्ति भएको छ (अपवाद नेवारी भाषा, साहित्य र संगीत छोडेर) । उनले हरेक विषयमा आफ्नो विद्वत्ता र अनुभूति मिसाएर मजासँग फेटेर निबन्ध लेखेका छन् । केही अपवाद बाहेक अन्य निबन्धहरूमा निबन्धकार प्रथम पुरुषात्मक म को सर्वत्र फैलावट पाइन्छ । यस सङ्ग्रहको एक निबन्धबाहेक अन्य निबन्धहरूमा उनी कथा वाचक झैं देखिएका छन् । यी निबन्धहरूमा उनले आफ्ना जीवन यात्राका तीतामीठा अनुभव व्यक्त गरेकाले आत्मपरकता बढी नै पाइन्छ ।

उनले ती निजी घटनासँग सम्बन्धित, स्वच्छन्दतावादी भाषामा आधारित र विचारप्रधान निबन्ध लेखेकाले उनका निबन्धलाई वस्तुपरक (नेवारी भाषा, साहित्य र संगीत) र आत्मपरकता विभाजन गर्नु पर्ने देखिन्छ । यस सङ्ग्रहमा शर्माले आत्मपरक निबन्धहरूमा आफ्ना भाव-संवेग, अनुभूति र संवेदनालाई बौद्धिक चेतनाको विद्युत् शक्ति प्रयोग गरी-गरी जागरुक गराएका छन् भने वस्तुपरक निबन्धमा आफूभित्रको साहित्यिक संस्कारलाई बिम्झाई-बिझाई त्यसको स्पर्श दिलाएका छन् । मन तथा मस्तिष्कको सम्झौतापूर्ण मितेरीले गर्दा निबन्धहरूलाई शास्त्रीय वर्गीकरण गर्ने क्रममा अप्ठ्यारो परेको देखिन्छ । यसलाई प्रस्ट पार्न निम्न विचार प्रस्तुत गरिएको छ-

---

[७३] ऐजन, पृ. क ।

'. . . निबन्धलाई अर्ध-आत्मपरक वा अर्ध-वस्तुपरक वा आत्म-वस्तुपरक बनाउने साहित्यिक संस्कार पाएका निबन्धकार नगेन्द्र शर्मा, यसरी, अन्य निबन्धकारहरू भन्दा बेग्लै परिचय बोकेर देखा पर्नु भएको छ।[७४]

यी तथ्यबाट नगेन्द्र शर्माको निबन्धमा आत्मपरकता बढी नै पाइने स्पष्ट हुन्छ।

(६) **संरचनात्मक पक्ष**

अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म निबन्ध सङ्ग्रहका निबन्धहरू अन्य कृतिका भन्दा आयतनमा लामो संरचनामा निर्मित छन् । यस सङ्ग्रहका निबन्धहरू विभिन्न पत्रिकामा प्रकाशित भए पनि लामा-लामा नै छन् । यसमा विषयको प्रस्तुतीकरण गर्न प्रायः छोटा लामा अनुच्छेदको प्रयोग छ । एक विचार वा घटनालाई एक अनुच्छेदमा लेखिएको यस सङ्ग्रहमा विषयवस्तु सुसङ्गठनमा सचेतता अपनाएको पाइन्छ । यसमा कम्तिमा अठार (१८) अनुच्छेदबाट (म जस्तै चम्पा र दलवीर र संस्कृति र छोयला-गुद्रक) र बढीमा एक सय चार (१०४) अनुच्छेदसम्म (भी.आं.पी. यात्रु) निबन्ध लेखेको पाइन्छ। यस सङ्ग्रहका अनुच्छेद निर्माणमा नियमितता छैन । विषयअनुरूप कम्तिमा एक वाक्यबाट निर्मित अनुच्छेद (पहाडको 'भात' काठमाडौंमा आएर 'भुजा' भएको एउटा अर्को घटना समभन्छु' पृ. ७२) देखि बढीमा दस वाक्यद्वारा निर्मित अनुच्छेद (नागाहरूले सर्प खान्छन् . . . पृ. १५०) सम्म पाइन्छ। उनका अनुच्छेदमा रहेका वाक्यहरू एकशब्द ('लाग्छ' पृ. ६१) देखि नब्बे (९०) शब्द (आमालगायत . . . पृ. ३-४) सम्मका पाइन्छन्।

५.२.४.३ निष्कर्ष

नगेन्द्र शर्माको अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म निबन्धसङ्ग्रहमा लेखकीय निख्खरता पाइन्छ। यस सङ्ग्रहमा प्रथम पुरुष एक वचन सर्वनाम 'म' ले इमानदार, खुलस्त र विनीत अनुहार पाठकवर्गालाई देखाएको छ । यस सङ्ग्रहका निबन्धमा बौद्धिक तर्कद्वारा हाम्रै वरपरको सामाजिक परिवेशप्रति प्रतिक्रिया जनाएको देखिन्छ । अनुभूति र संवेदनालाई बौद्धिक चेतनाको विद्युत शक्ति प्रयोग गरी निबन्धमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस सङ्ग्रहका निबन्धमा सामाजिक कुतत्वमाथि चोटिलो प्रहार गरिएको छ। व्यङ्ग्य र संस्मरणमा सरल, सरल, रोचक भाषाको प्रयोग छ । आख्यानात्मक शैलीको पनि कँही प्रयोग भएको छ । निबन्धकारको वैयक्तिक अध्ययनको परिणाम स्वरूप विचारको प्रस्तुति र तर्क यस सङ्ग्रहका निबन्धमा पाइन्छ।

---

[७४] दयाराम श्रेष्ठ, पूर्ववत, ख ।

५.२.५ 'बनारसमा बेचिएकी बहिनी'

बनारसमा बेचिएकी बहिनी निबन्धसङ्ग्रह निबन्धकारको नेपाली भाषामा प्रकाशित कृतिहरूमध्ये पाँचौ हो तर यसमा उनको पहिलो कृतिका धेरै निबन्धहरू समावेश भएका छन् र थोरै मात्र नयाँ निबन्धहरू छन् । किन, यस्तो अवस्था आएको होला भन्ने सन्दर्भलाई प्रस्ट पार्न लेखकले भूमिकामा भनेका केही कुरा यहाँ उतार्नु सान्दर्भिक पनि लागेको छ- “छोटकरीमा भन्ने हो भने यो प्रकाशनको कथा एक प्रकारको पञ्चायती व्यवस्थाको अवसानको कथा पनि हो । किनभने पञ्चायत प्रणालीको आर्थिक 'टेवा'- को रूपमा स्थापित साझा संस्थाहरू मध्ये प्रमुख एक ठानिएको साझा प्रकाशनले केही वर्ष अघि नगेन्द्रका निबन्ध नामक संकलनमा प्रकाशित धेरै जसो निबन्धहरू यसमा पुनः प्रकाशन हुनु नै सो संस्थाको पनि आसन्न र संभावित अवसानको पूर्वसूचना माने हुन्छ कि ? . . . पञ्चायत कालीन मेरा लेख-निबन्धहरू धेरै जसो उग्र, चर्को र सत्ता पक्षलाई अपच हुने किसिमका ठहर्ने भएकाले होला सरकारी माध्यमहरू वा साझा प्रकाशन र अरूले छाप्नै चाहे तापनि धेरै काँटछाँट केरमेट गरेपछि मात्र तिनीहरू 'प्रकाशन योग्य' हुने गरेको तथ्य अहिले प्रजातन्त्रको खुला वातावरणमा तीनै रचना फेरि आफ्ना सुरुकै स्वरूपमा पुनः प्रकाशन हुन पाएकोबाट पनि स्पष्ट हुन्छ ।”[७५]

यस किसिमको लेखकको भनाइबाट र नगेन्द्रका निबन्ध तथा बनारसमा बेचिएकी बहिनी निबन्धसङ्ग्रहका निबन्धहरूलाई क्रमिक रूपमा हेर्दा नगेन्द्रका निबन्ध सङ्ग्रहमा रहेका पन्धं (१५) वटा मध्ये तेरवटा निबन्ध बनारसमा बेचिएकी बहिनी निबन्धसङ्ग्रहमा समावेश भएका पाइन्छ । यस सङ्ग्रहमा जम्मा एक्काईस (२१) वटा निबन्धहरू मात्र छन् । जसमा नयाँ निबन्धहरू आठ (८) वटा मात्र देखिन्छन् । पहिलो निबन्धसङ्ग्रह नगेन्द्रका निबन्धमा संकलनमा रहेका ती अज्ञात अवलालाई खुल्ला पत्र र व्याकरणका बुँदा र शीर्षक परिवर्तन गरी क्रमशः बनारसमा बेचिएकी बहिनी र कुन शुद्ध, कुन अशुद्ध गरिएको छ । साथै निबन्धसङ्ग्रहको नाम पनि परिवर्तिन शीर्षकको निबन्ध 'बनारसमा बेचिएकी बहिनी' नै राखिएको छ । नगेन्द्रका निबन्ध निबन्ध सङ्ग्रहका- लोकगीत र लोकनाचहरू र काजी नजरूल इस्लाम : एक परिचय जस्ता दुईवटा निबन्ध बनारसमा बेचिएकी बहिनी निबन्धसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छैनन् ।

५.२.५.१ 'बनारसमा बेचिएकी बहिनी' निबन्धसङ्ग्रहको अध्ययन

नगेन्द्र शर्माको बनारसमा बेचिएकी बहिनी निबन्धसङ्ग्रहमा तेर (१३) वटा निबन्ध नगेन्द्रका निबन्ध निबन्धसङ्ग्रहका भएपनि जम्मा-जम्मी एक्काईस (२१) वटा निबन्ध रहेका

---

[७५] नगेन्द्र शर्मा, agf/;df a]lrPsL alxgL (काठमाडौं : क्रस हन्टर मिडिया, २०४७), पृ. क ।

छन्, त्यसकारण आठ (८) वटा निबन्ध नयाँ नै देखिन्छन् । यहाँ आठवटा निबन्धहरूको क्रमिक रूपमा सामान्य परिचय दिइएको छ-

(१) संस्कृतिका तीन नेत्र

यो निबन्ध पत्रात्मक शैलीमा लेखिएको छ । यसमा २०२४ सालतिर पञ्चायती सरकारको संस्कृति विभागले संचालित हाम्रो संस्कृति नामक पत्रिका प्रकाशित पछि प्राप्त पहिलो, दोस्रो र तेस्रो तीनवटा अङ्क निबन्धकारको हातमा परेपछि त्यसमा भएका विभिन्न व्यक्तित्वहरूको विचार खण्डन गर्दै पत्रिकाका सम्पादक स्व. श्री महेन्द्रनाथ खनाललाई सम्बोधन गरिएको छ । हाम्रो संस्कृति नामक पत्रिकामा प्रकाशित श्री विष्णु गोपाल रिसाल, श्री यदुनन्दन के.सी., श्री लोचननिधि तिवारी, श्री धनेन्द्रप्रसाद शर्मा, श्री हरिराम जोशी, केशव ढुवाडी, प्रो. चुडानाथ भट्टराय, धर्मराज थापा, श्री चेतोनाथ शर्मा, युवराज गौतम, श्री बदरीनाथ भट्टराई आदिका विचार यस निबन्धमा खण्डन भएको देखिन्छ । संस्कृति विभागबाट प्रकाशित हाम्रो संस्कृतिका तीन अङ्कलाई तीनवटा नेत्रका रूपमा लिएर निबन्धको नामकरण पनि संस्कृतिका तीन नेत्र राखिएको पाइन्छ ।

(२) साहित्यिक चोरीको पक्षमा ⁄

यो निबन्ध २०२८ माघ १२ गतेको गोरखापत्रमा प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसमा निबन्धका साहित्य र सृष्टिका बीचमा तुलना गरी ब्रह्माको सृष्टिसमेत मौलिक होइन भन्छन्, साहित्य पनि त मौलिक होइन नि चोरी नै हो भन्ने तर्क पनि पाइन्छ । त्यस्तै- “कुनै एक लेखकको कृतिबाट तिमीले केही थुत्यौ भने त्यो साहित्यिक चोरी हुन्छ, तर धेरै विभिन्न लेखहरूबाट थुतेको चाहिँ ‘रिसर्च’ हुन्छ ।”[७६] भन्दै डब्ल्यू मिजनरको भनाइबाट निबन्धको सुरुवात गर्छन् निबन्धकार । साहित्यकारले साहित्यिक चोरी सृष्टि, प्रकृति आदिबाट गर्न सक्कन भने फिल्म निर्माताहरूले साहित्यिक चोरीबाट बढी नै नाफा कमाउन सक्छन् भन्ने विचार यसमा व्यक्त गरिएको छ ।

(३) पुराना विचार, नयाँ समय

यो एक अन्धविश्वास विरुद्धको छोटो निबन्ध हो । यसमा ‘अन्ध विश्वासहरू’ र ‘इहलोक र परलोक’ गरी दुई खण्ड पनि छन् । हामीमध्ये कति मानिस यस्ता पनि छन् जसलाई “इहलोक” भन्दा “परलोक” का बारेमा बढी चिन्ता छ । . . . तर वास्तविक जीवनमा के हामी “पूर्वजन्म” कै कमाइ मात्र खान्छौ त ? मगज र पसिना, चेष्टा उत्साह र इलम (एन्टरप्राइज) कै फलस्वरूप मानिस उँभो लागेको पो बढ्ता देख्छु म त । तर यसरी कर्महीनताको पाठ पढाउने हाम्रा कतिपय यस्ता दर्शनहरूलाई हामीले तिलाञ्जली दिन कहिले सिक्ने ?[७७] भन्दै नयाँ समयको मागअनुसार चल्न निबन्धकार सल्लाह दिन्छन् ।

---

[७६] ऐजन, पृ. १३८ ।

[७७] ऐजन, पृ. १४४-१४५ ।

(४) संस्कृतको यो महंगो मोह

यो निबन्ध नेपाली भाषा र संस्कृत भाषाको प्राचीनताको विषयमा केन्द्रित छ । निबन्धकार नेपाली भाषालाई संस्कृत भाषाको सन्तानका रूपमा लिन चाहँदैनन् । नेपालमा बोलिने अन्य भाषालाई विस्थापित गर्दै नेपाली भाषाको विस्तारमा संस्कृत शब्दको अधिक प्रयोगको पनि निबन्धमा विरोध देखिन्छ । साथै नेपाली भाषा जस्तै नेवारी, अङ्ग्रेजी, अमेरिकाली, क्यानाडियाली आदि भाषामा पनि अन्य भाषामा शब्दहरू आएका हुन्छन् तर शब्द आगमनका आधारैमा नेपाली भाषाको माउ भाषा संस्कृत होइन भन्ने तर्क निबन्धमा छ । तत्कालीन पञ्चायती सरकारले भाषा-सम्बन्धी नयाँ नीतिमा 'राजपत्रांकित अधिकृत' र 'महान्यायाधिवक्ता' जस्ता नयाँ अप्ठ्यारा शब्दहरूको प्रयोग गर्न थालेपछि राई-लिम्बू साथीहरूले 'अब त बाहुनहरूको खुब भाउ बढेको छ' भन्ने प्रसङ्गबाट निबन्धकारले निबन्ध सुरु गरे र शीर्षक पनि संस्कृतको यो महंगो मोह राख्न पुगेको देखिन्छ ।

(५) म मानिसलाई ईश्वरीय सृष्टि मान्दिनँ /

यो निबन्धमा 'इ.एम., फोर्स्टरलाई उत्तर, उनकै शब्दमा', 'सहिष्णुता' र 'शक्ति र ('बनाम' होइन !) सृजना' जस्ता उपशीर्षकमा चर्चा गरिएको छ । यो निबन्ध पढ्दै जाँदा नेपाली भाषाको प्रचलनअनुसार बढी प्रबन्ध जस्तो देखिन्छ, तर लेखकका शब्दमा 'निबन्धै हो' भनेका छन् । यो रचनालाई उनले फोर्स्टरको 'दी डिफेन्स अफ इन्डिभिजुआलिज्म्' बाट प्रेरित भनेका छन् र भाषा पनि फोर्स्टरकै हो भन्दछन् । साथै मूल निबन्धमा व्यक्त उनको विचारसँग यस निबन्धको विचार कही पनि मेल खाँदैन पनि भनेका छन् । तर त्यो 'मूल' को स्वरूप कस्तो थियो भन्ने थाहा नपाइकन के कति फोर्स्टरका विचार हुन् र कति यस निबन्धकारका हुन भन्ने छुट्याउने कुनै उपाय पाठकहरूसँग छैन ।

(६) अमेरिकी न्यायको नमूना : रसेलको सन्दर्भमा

यो निबन्ध अमेरिकी घटनासँग सम्बन्धि छ । प्रख्यात विद्वान् बट्रेन्ड रसेल एकताक क्यालिफोर्निया विश्वविद्यालयमा दर्शन शास्त्र पढाउँदै गर्दा 'कलेज अफ दि सिटी न्यूयोर्क' मा दर्शन शास्त्र पढाउने प्राध्यापकको आवश्यकता परेपछि नियुक्त भए । जुन नियुक्तिमा कलेज बोर्डको बाइस जनामा उन्नाइस जनाको समर्थन थियो तर सामाजिक नैतिकताका ठेकेदार 'पण्डा-पुरोहित' जस्ताले विरोध स्वरूप रसेललाई प्रोपागान्डा गर्ने औ एडस्टरी लगाइयो र १९४० फर्वरीमा निकालियो । उनीमाथि गैर-अमेरिकी, अयोग्य, यौनसम्बन्धी खुल्ला धारणा राख्ने र कम्युनिष्ट भन्ने जस्ता आरोप लगाएर जसका सन्तान त्यो विश्वविद्यालयमा पढ्दै-पढ्दैनथे तिनैले दिएको उजुरीका आधारमा न्यायधिस ग्याक गेहेनले रसेलको विरुद्धमा निर्णय सुनाइदिए । रसेलको पक्षमा त्यहाँमा विद्वान्हरूको त समर्थन देखिन्छ तर धेरैको विरोधका अगाडि केही पनि नचलेको पाइन्छ । रसेलको समर्थनमा एकेडेमिक फ्रिडम-बट्रेन्ड रसेल

कमिटी पनि खुलेको देखिन्छ । रसेलको नियुक्तिलाई लिएर यस्तो गल्फती चलेको देख्दा प्रख्यात वैज्ञानिक आइन्टाइनले पनि यस्तो टिप्पणी गर्नु भएको थियो- “महान आत्माहरूले सदैव नै मेडियोक्रिटहरूबाट यस्तै हिंसात्मक विरोधको सामना गर्नुपरेको छ । . . .”[७८] औ जोन डिवीले थपे “निश्पक्ष न्याय गर्ने भन्ने हाम्रो कीतिमा लागेको यो मोसोको धब्बा देखेर हामी प्रजातन्त्रवादी भनाउँदा अमेरिकालीहरूको शिर लाजले सदैव नै निहुरिहनेछ ।”[७९] त्यसपछि रसेल स्वदेश फर्किन्छन ‘अर्डर अफ मेरिट’ पुरस्कार पाउँछन् । त्यस्तै स्विडिस एकाडेमीले रसेललाई १९५० मा नोबेल पुरस्कार पनि प्रदान गरेर सम्मान गरिएको छ । जसले गर्दा अमेरिकी न्यायको खिल्ली उडाएको सफल उदाहरण रसेल बनेको देखिन्छ ।

(७) राज्याभिषेक : एक अनुभूति

यो निबन्ध राजा वीरेन्द्रको राज्याभिषेकसँग सम्बन्धित छ । यो निबन्ध वीरेन्द्रको राज्यभिषेकको समयमा विभिन्न पत्र पत्रिकामा प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसमा निबन्धकार करारमा नियुक्त सूचना विभागको निर्देशक छँदाको अनुभव पनि देखिन्छ । राजा महेन्द्रको राज्याभिषेक २०१३ वैशाख २० पछि राजा वीरेन्द्रको राज्याभिषकमा विदेशी नियोगबाट आउने अतिथिहरूको पनि चर्चा गरिएको छ । त्यस्तै राज्याभिषेकको समयमा राजा-रानीलाई गराइने महास्नान भन्दा अगाडि विभिन्न तेह्र ठाउँको माटो ल्याएर शरीरका विभिन्न स्थानमा लगाउने रोचक प्रसङ्ग पनि छ । त्यस समयमा राजाले पढ्नुपर्ने मन्त्र पढ्दा त्यसको अर्थ : ‘मेरो समय (आयु) र प्राण सेवामा अर्पण गर्नेछु’, ‘राष्ट्रको जगेर्ना गर्नेछु र आफ्नु कर्तव्यप्रति सदा सजग रहनेछु’ इत्यादि हुँदोरहेछ । यस्ता प्रसङ्गहरू यस निबन्धमा समेटिएको छ ।

(८) गाई नखानु ?

यो निबन्धको शीर्षकमा नै प्रश्नचिन्ह (?) प्रयोग गरिएको छ; जसमा निबन्धकारले गाईको मासु पहिले-पहिले खाइन्थ्यो तर वर्तमानमा किन प्रतिबन्ध लगाएको भन्ने तर्क प्रस्तुत गरेका छन् । वैदिक आर्यहरू गाईको मासु र मदिरा खादैनथे त्यसैले हामीले पनि खान हुँदैन भन्ने ‘बाहुने’ तर्कको पुष्टि गर्ने पक्षका विद्वान्हरू गाईलाई वेदमा १३७ पटक ‘अध्न्या’ (अर्थात मार्न नहुने) घोषित गरिएको छ, यज्ञ भनेको ‘अध्वर’ अर्थात अहिंसात्मक कार्य . . .[८०] आदि विभिन्न तर्कका लागि निबन्धकार अर्को तर्क गर्दछन्- गाई पोलिने वा पोलिएको आगो यज्ञ-ह्वनमा चल्दैन भनेर त ऋग्वेदले त्यसबेलाको समाजमा त्यस्तो मासु पोलेर खाने चलन थियो भन्ने पुष्टि गर्दैन र ?[८१] भनी लेख्दछन् । हामीलाई गाई खाने नखाने भन्दापनि गाईको हेरचाह गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश निबन्धमा दिइएको छ ।

---

[७८] ऐजन, पृ. २०४ ।

[७९] ऐजन, पृ. २०८ ।

[८०] ऐजन, पृ. २१८-२१९ ।

[८१] ऐजन, पृ. २१९ ।

५.२.५.२ 'बनारसमा बेचिएकी बहिनी' कृतिको विश्लेषण

निबन्धकार नगेन्द्र शर्माको पाँचौ प्रकाशित कृति बनारसमा बेचिएकी बहिनी (२०४७) निबन्धसङ्ग्रहलाई शीर्षक विधान, विषयवस्तु, वैचारिकता वा उद्देश्य, भाषाशैली/शिल्पप्रविधि आत्मपरकता र निष्कर्षजस्ता दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

(१) शीर्षक विधान

बनारसमा बेचिएकी बहिनी निबन्धसङ्ग्रह वस्तुपरक र आत्मपरक दुवै किसिमका निबन्धहरूको सङ्ग्रह हो । यसै सङ्ग्रहको एक निबन्ध बनारसमा बेचिएकी बहिनीको नाममा नै निबन्धसंग्रहको नामकरण गरिएको छ । यो शीर्षक र यससङ्ग्रहमा भएका निबन्धहरूका बारेमा ५.२.५ (बनारसमा बेचिएकी बहिनी) शीर्षकमा चर्चा गरिएको छ ।

शर्माले यस सङ्ग्रहमा पदावलीगत र वाक्यात्मक गरी दुई खाले शीर्षक चयन गरेका छन् । जस्तै : संस्कृतिका तीन नेत्र, गाई नखानु ? (पदावलीगत) र म मानिसलाई ईश्वरीय सृष्टि मान्दिनँ, (वाक्यात्मक) आदि । उनले प्रायजसो निबन्धका शीर्षकमा अल्पविराम (,), प्रश्नावचक (?), संयोजक (र), र सापेक्ष विराम (:) चिन्हको प्रयोग गरेका छन् : जस्तै क्रमशः पुराना विचार, नयाँ समय, गाई नखान ?, म र मेरो बिहे र राजयभिषेक : एक अनुभूति आदि । यस सङ्ग्रहका शीर्षक कुनै वैयक्तिक, कुनै प्रतीकात्मक र कुनै व्यङ्ग्यात्मक छन् तर आत्मपरकमा पनि संस्मरणात्मक, वर्णनात्मक, तार्किक र विवरणात्मक छन् ।

यस सङ्ग्रहका निबन्धमा शीर्षक र विषयबीच सन्तुलन छ । निबन्धकारले शीर्षककेन्द्री भएर उदाहरणबाट शीर्षक र भावको पुष्टि गरेका छन् । ती उदाहरण पूर्वीय दर्शन, चिन्तक, साहित्य, ग्रन्थ विभिन्न प्रसङ्ग र पाश्चात्य चिन्तकसँग सम्बन्धित छन् । उनका निबन्धहरू तर्कपूर्ण र दार्शनिकताले भरिएका छन् । शीर्षककै पुष्टिका लागि उनले विभिन्न पूर्वीयपाश्चात्य व्यक्तिगत घटना, ग्रन्थ, साहित्य आदि प्रसङ्गका सन्दर्भ ठाउँठाउँमा व्यक्त गरेका छन् । उनी आशावादी भएकाले सभ्यसमाज र परिस्थितिमूलक समाजनिर्माणका लागि विभिन्न सन्देशको प्रतिपादन गर्दछन् । आफ्ना रचनाहरूमार्फत व्यापक विचारको प्रक्षेपण गर्नु उनको निजी विशेषता हो ।

(२) विषयवस्तु

यस सङ्ग्रहका निबन्धहरूमा पनि विषयगत विविधता पाइन्छ । जुनसुकै विषयमा पनि विचार प्रक्षेपण गर्ने एक मात्र साहित्यिक विधा निबन्धलाई उनले मूल रूपमा रुचाउनाको कारण पनि आफ्ना जीवनका भोगाइ र अध्ययनको चिन्तनबाट प्राप्त बौद्धिकतालाई व्यक्त गर्नुलाई देखिन्छ । उनका निबन्धमा व्यक्त गरिएको विषय वैज्ञानिकतामा आधारित र रुढिविरोधी छन् । यस सङ्ग्रहमा समाजमा अझै जूको झैं

टाँसिएर रहेका घृणित रुढिहरूलाई विषयका रूपमा लिएर आफ्नो चतुरतापूर्वक तर्क, दृष्टिकोण प्रयोग गर्दै गतिलो झापट दिएर पाठकलाई पत्यार लाग्दो रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

शर्माले समाजको नारी समस्या, जातभात समस्या, धर्म र संस्कृति समस्या, साहित्य समस्या, दाम्पत्य समस्यलाई आफ्ना निबन्धका विषयवस्तु आफ्नो प्रगतिशील तर्कद्वारा समाधान खोजेका छन् । यस सङ्ग्रहका निबन्धमा पुराना रुढिग्रस्त मान्यताहरूलाई गर्ल्याम-गुर्लुम पार्दै जातिगत समुदायहरू र विभिन्न धर्म तथा संस्कृतिहरूको हार्दिक समन्वय गर्नुपर्ने विषय प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । जस्तै : उखेल्नुपर्ने उखानहरू, विना जनैको बाहुन, बुद्ध, राधाकृष्णन् र एक फुचो आदि । नारी समस्या तथा प्राचीन ढुँडीवादका आधारमा तिनीहरूलाई अलमल्याउनु उचित होइन भन्ने विषयमा पनि निबन्धहरू लेखिएका छन् । जस्तै : कसको चरित्र, कसको भाग्य, एक गन्थन-एक गुनासो आदि । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्वलाई पनि विषय बनाएर यस सङ्ग्रहमा निबन्धहरू लेखिएको छ । जस्तैः देवकोटाले राखेका कोश ढुङ्गा, अमेरिकी न्यायको नमूना : रसेलको सन्दर्भमा आदि ।

निबन्धकार शर्माका निबन्धमा माथिका विषयवस्तु अन्य विषयवस्तुसमेतको प्रयोग भएको छ । यस सङ्ग्रहका निबन्धमा पूर्वीय र पाश्चात्य विचार, तर्क सामाजिक धारणामा परिवर्तन ल्याउने कुरा यस सङ्ग्रहमा आएका छन् ।

(३) वैचारिकता वा उद्देश्य

निबन्धकार शर्माले आफ्ना निबन्धहरूमा विषय र वस्तुलाई आफ्ना अनुभव, अनुभूति र प्रतिक्रियाले सिंगारेका छन् । शर्माले गम्भीर भन्दा गम्भीर विषयमा तर्क दिन्छन् । उनी केवल सतही प्रभाव वा क्षणिक आवेशको भ्रममा परेर तर्कको एकोहोरो प्रवाह छुटाउने प्रवृत्तिबाट टाढा रहँदै बौद्धिक युद्धक्षेत्रमा तम्तयार हुन्छन् । शर्माले निबन्धमा पुच्छर लुकाएर पराजयको शैलीमा तर्क गर्दैनन्, तर्कका निमित्त परीक्षण, प्रमाण र विवेकको प्रयोग गर्दछन् । शर्माले सामाजिक कुतत्वमाथि कठोर प्रहार गर्न तर्कलाई हतियार बनाएका छन् । त्यसैले अन्धविश्वास, काल्पनिक सामाजिक विधि-विधान, अभौतिक अतिविश्वास इत्यादिलाई निबन्धमा घृष्णा गर्दै वर्तमान युग सहाउँदो वैचारिकता व्यक्त भएको पाइन्छ ।

समाजलाई सभ्य, अनुशासित, नयाँ युग सुहाउँदो बनाई सन्तुलनमा राख्न उनका निबन्धले सबैलाई आग्रह गरेका छन् । समाज, नारी, धर्म, संस्कृति आदिमा अग्रणीय मान्यता शर्माका निबन्धको विशेषता देखिन्छ ।

(४) भाषाशैली र शिल्पप्रविधि

यस निबन्धसङ्ग्रहमा ललित गद्यभाषाको प्रयोग छ । वाक्यस्तरमा देखिने आन्तरिक अनुप्रासबाट गद्यकवितात्मक लयझङ्कार पनि यसमा पाइन्छ । यस सङ्ग्रहमा तद्भव,

तत्सम र आगन्तुक शब्दको प्रयोग भएका छन् । यस सङ्ग्रहका निबन्धमा छोटा, लामा मिश्र र समासात्मक लामा शब्दहरूको प्रयोग भएका वाक्य छन् । भाषा सरल, सहज र सम्प्रेषणीय छ । भाषामा रागात्मकता, बौद्धिकता र तार्किकता पाइन्छ ।

यस सङ्ग्रहमा शैलीगता विविधता छ । लेखकले भाषाको तहमा अनुप्रासको प्रयोग गरेकाले यसमा आलङ्कारिक शैलीको प्रभुत्व भेटिन्छ । यसमा विषय पुष्टि गर्नका लागि पूर्वीय पाश्चात्य क्षेत्रका ग्रन्थ, महापुरुष, जीवनी तथा घटनावली ल्याएका अवस्थामा आख्यानात्मक शैली भेटिन्छ । त्यस्तै आवश्यक परेका ठाउँमा उनले विवेचनात्मक, वर्णनात्मक, तार्किक, व्याख्यात्मक आदि शैलीको अनुसरण गरेकै छन् । समग्रमा यस सङ्ग्रहमा सहज सम्प्रेषणीय शैलीको प्रयोग भएको छ ।

यस सग्रहमा पनि शिल्पगत विविधता देखिन्छ । उनको निबन्धात्मक धारा वस्तुपरक र आत्मपरक दुवै देखिन्छ । आत्मपरकमा विषयवस्तुमा लेखकीय धारणाले रङ्गाएर प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दुमा उनी निबन्ध लेख्छन् । यस सङ्ग्रहका निबन्ध शिल्पगत आधारमा पत्रात्मक, संस्मरणात्मक पनि छन् । कुनै-कुनै निबन्धमा व्यङ्ग्यात्मकता पनि लुकेको छ ।

(५) **आत्मापरकता**

यस निबन्ध सङ्ग्रहमा रहेका धेरै निबन्धमा निबन्धकारको 'स्व' अभिव्यञ्जित छ । उनले धेरै निबन्धमा हरेक विषयमा आफ्ना अनुभूति र टिप्पणी मिसाएर निबन्ध लेखेका छन् । उनी धेरै निबन्धमा प्रथम पुरुषात्मक म का रूपमा प्रस्तुत भएक छन् । यस सङ्ग्रहमा रहेका वस्तुपरक विषयलाई कलात्मक तरिकाले चिनाएका छन् । यस सङ्ग्रहका निबन्धमा आत्मीय भावहरूलाई अँगालिएको छ । विषय प्रधान रचनाहरूलाई पनि आत्मपरकताको जलप लगाइएको छ ।

(६) **संरचनात्मक पक्ष**

बनारसमा बेचिएकी बहिनी निबन्धसङ्ग्रहका निबन्धहरू मध्यम संरचनामा छन् । यस सङ्ग्रहका निबन्धहरू विभिन्न पत्रिकामा विभिन्न समयमा प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसमा विषयको प्रस्तुतीकरण गर्न प्रायः छोटाछोटा अनुच्छेदको प्रयोग छ । एक विचार वा घटनालाई एक अनुच्छेदमा मात्र नभएर त्यसको पुष्टि अर्को अनुच्छेदमा पनि गरिएको देखिन्छ । यसमा कम्तिमा दश अनुच्छेदबाट (देवकोटाले राखेका कोस ढुङ्गा) र बढीमा अन्ठाउन्न (५८) अनुच्छेद (मेरो रामायण : एक ट्रेजेडी) सम्म निर्मित निबन्धहरू देखिन्छन् । निबन्धको वस्तुश्रृङ्खलामा आदि, मध्य र अन्त्यको पाइन्छ ।

५.२.५.३ निष्कर्ष

बनारसमा बेचिएकी बहिनी शर्माको आत्मपरक र वस्तुपरक दुवै किसिमका निबन्धहरूको सङ्ग्रह हो । यसमा नगेन्द्रका निबन्धमा भन्दा आठवटा मात्र नयाँ निबन्धहरू छन् । त्यसकारण यहाँ बढी कुरा गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिँदैन ।

५.२.६ 'तर्क वितर्क' कृतिको अध्ययन

साहित्यकार नगेन्द्र शर्माका प्रकाशित कृतिहरूमध्ये तर्क वितर्क नौलो खालको कृति हो । यसमा अघिल्लो कृति अण्डादेखि भ्गायुतोसम्म निबन्धसङ्ग्रहका आठवटा निबन्धलाई नेपाली भाषा-नेवारी लिपि अर्थात नेपाली र नेवारी दुवै लिपिमा प्रकाशित गरिएको छ । यस संकलनमा मेरा कुनै नौलो रचना परेका छैनन् केवल आफ्ना केही पुरानै निबन्धहरूका संक्षिप्त उद्धरणहरू मात्र परेका छन्[८२] भन्ने भनाइबाट पनि के कुरा पुष्टि हुन्छ भने यस कृतिमा कुनै नयाँ निबन्धहरू छैनन्, लिपिमात्र नयाँ हो ।

यस कृतिको प्रकाशन रोटरी क्लव अफ यल- पाटनले वि.सं. २०५४ सालमा गराउँदा प्रकाशकीयमा भनेका भनाइ उद्धरण हेर्दा यस्तो पाइन्छ-

> 'हुन त पुस्तक प्रकाशनको कार्य रोटरी क्लबहरूको कार्यक्षेत्र भित्र सामान्यतया नपर्ने स्पष्टै छ तापनि आफ्ना वा राष्ट्रिय धरोहरको जगेर्ना गर्नमा वा प्रचार-प्रसार र प्रबर्द्धन गर्नमा कुनै पनि व्यक्ति, संस्था पछाडि पर्नु नहुने सर्वकालिक मान्यताको आधारमा रोटरी क्लब अफ यलले यो एउटा सानु प्रयास गरेको हो । नेपाली भाषा र नेवारी लिपिको तादात्म्य र समन्वय स्थापना गर्ने दिशामा लेखकको यो नौलो प्रयोगले राष्ट्रप्रेमी कुनै पनि भाषाविद्, साहित्यकर्मी वा कलमजीवीलाई एकपल्ट सोच्न बाध्य गराउला तथा यस प्रकाशनको फलस्वरूप बुद्धिजीवीहरू माझ उत्पन्न हुन सक्ने संभावित तर्कवितर्क वा छलफलको लहरले नेपाली र नेवारी दुवै भाषानुयायीहरूलाई एउटा नयाँ दिशानिर्देश प्रदान गर्ला-यही आशासाथ राखेका छौं । यहाँ यो पनि स्पष्ट पार्नु उचित होला कि, नेपाली भाषा र नेवारी (नेपाल) लिपिको यो समन्वय गर्ने प्रेरणा लेखकलाई हामीले दिएका होइनौं उहाँको स्वतःस्फूर्त भावनाको परिचायक हो ।'[८३]

नगेन्द्र शर्माले आफ्नो ब्रिटेन भ्रमणमा वेल्सवासीहरूले अङ्ग्रेजी भाषा र रोमन लिपिको सट्टा आफ्नै केल्टिक भाषा र त्यसको लिपिको प्रयोग गर्न तथा तिनको माध्यमबाट वेल्सको 'राष्ट्रियता' लाई टेवा दिन जुन प्रकारको संघर्ष गरेको पाए त्यसैको प्रभाव हाम्रो नेपाली भाषा देवनागरी लिपिको चपेटामा परेको र पछि हिन्दी भाषा साहित्यको साम्राज्यबाट आफ्नो परम्परागत 'सत्व' गुमाउनबाट बचाउने उद्देश्यले नेवारी लिपिको पक्षमा यो कृति तयार पारेको देखिन्छ । नेपाली भाषा र हिन्दी भाषा दुवैको लिपि एउटै भएकाले नेपाली पढ्न सक्नेले हिन्दी पढ्न सक्छ, हिन्दी पत्र-पत्रिका, पुस्तक, प्रचार, गुणस्तर, बजार मूल्य सस्तो आदिले नेपाली भाषालाई किनारा लगाउन सक्छ । त्यसकारण नेपाली भाषाको सुरक्षाको लागि प्राचीन नेवारी लिपि अपनाउनु पर्ने देखी निबन्धकारले दुवै लिपिको प्रयोग

---

[८२] नगेन्द्र शर्मा, यो प्रयोग किन ? ts{ljts{ (पाटन : रोटरी क्लब अफ यल, २०५४), पृ. ग ।

[८३] ऐजन, पृ. प्रकाशकीय, पृ. घ ।

यस कृतिमा गरेको देखिन्छ । नेपाली भाषालाई नेवारी लिपिको आवश्यकता किन पऱ्यो भन्ने बारेमा निबन्धकार भन्दन्-

> 'भारतवर्षका विभिन्न राज्यहरूतिर सर्सर्ती हेर्दा पनि के देखिन्छ, हिन्दीभन्दा बेग्लै लिपि भएका भाषामात्र आ-आफ्नु अस्तित्वको जगेर्ना गर्न बढ्ता सक्षम भएका छन् । उदाहरण स्वरूप, बंगाली भाषाको आफ्नै लिपि छ र सरदर बंगाली भाषीहरूले हिन्दी पढ्न नसक्ने हुनाले उनीहरूको भाषा साहित्य स्वतः समृद्ध हुँदै गइरहेछ । त्यही स्थित छ उर्दु, गुरुमुखी, तमिल, तेलेगु र मलयालम जस्ता अरू भाषा-साहित्यको पनि । त्यो दृष्टिकोणबाट नेपाली भाषाको आफ्नु राष्ट्रिय अस्मिता जोगाउन सम्भव होला जस्तो लाग्दैन ।. . . नेपाली भाषाले नेवारी लिपि अपनाएको खण्डमा राष्ट्रिय र जातीय एकीकरणको क्षेत्रमा यो नौलो परम्परा सायद एक कोशेढङ्गा नै होला कि ? यो क्रमलाई भोलि अघि बढाउँदै लैजान पनि सकिएला, नेपाली भाषाका पुस्तक-पुस्तिकाहरू लिम्बू तामाङ, मगर वा लाप्चे लिपिहरूमा पनि प्रकाशित गरेर । तर कमसेकम थालनी गरौं एक समृद्ध, सुन्दर र कलात्मक प्राचीन र राष्ट्रिय नेवारी लिपिलाई सम्पूर्ण नेपाली भाषा साहित्यको नौलो आधारशिला बनाएर ।'[८४]

नेपाली साहित्यलाई सुरक्षित, समृद्ध बनाउन चालेको यस कदमलाई शर्मा नै नौलो मान्दछन् । शीर्षकका सम्बन्धमा किन तर्क विर्तक राखियो भन्नेमा शर्माको भनाइ यस्तो छ-

यो पुस्तिकालाई तर्क-वितर्क नामकरण गरेको पनि किन हो भने, कुनै पनि नौलो प्रयोग गर्दा त्यसबाट विभिन्न विचारहरू अघि आउने सम्भावना रहन्छन् नै कुनै पाठक वा विद्वत् वर्गले यो प्रयोगलाई 'बहुलट्ठी वा अव्यवहारिक' को संज्ञा दिन सक्लान भनेर हो ।[८५]

यस पुस्तिकामा अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म नामक निबन्ध सङ्ग्रह भित्रका के हुन्छ, के हुँदैन ?, संस्कृति र छोयला-गुन्द्रुक, टुकुचा, सुँडेनी र हामी, आग्राका कुरा, गाग्राका कुरा, अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म, अनेक मृत्यु : एकै प्रश्न, नेवारी भाषा र सकली हिन्दूस्थान गरी आठ (८) वटा निबन्धहरूका मुख्य-मुख्य कुरालाई टिपेर संक्षिप्त रूपमा नेपाली र नेवारी दुवै लिपिको प्रयोग गरी लेखिएको छ ।

नेपाली भाषा, साहित्यलाई जोगाउन आफ्नै राष्ट्रको प्राचीन नेवारी लिपि प्रचलन गराउनु पर्दछ भन्ने मान्यताले यो कृति लेखेको देखिन्छ । यस कृतिमा कुनै नयाँ निबन्ध नपरेको हुँदा परिचयात्मक टिप्पणी मात्र गरिएको छ ।

५.२.७ 'सम्झाउनि-बिर्साउनि'

नेपाली साहित्यको निबन्ध विधामा लघु निबन्धहरूको संगालो लिएर छैटौं कृतिका रूपमा आन्दोलनसहित सम्झाउने-बिर्साउनि मा नगेन्द्र शर्मा देखा पर्दछन् । उनका अन्य

---

८४ ऐजन, पृ. ख ।

८५ ऐजन पृ. ग ।

प्रकाशित कृतिहरू भन्दा यसमा नयाँ प्रक्रियाहरू छन् । निबन्धको सानो रूप लघुनिबन्धको सङ्ग्रह नै प्रकाशित हुनु एउटा साहित्यिक विकासमा नयाँ आयाम नै मान्नु पर्छ । त्यस्तै लघु-लिपिको प्रयोग पनि यस सङ्ग्रहको विशेषता मान्नु पर्छ । निबन्धकारले यसै सङ्ग्रहको सुरुमा आफ्नो भनाइमा मेरा लघु-निबन्धहरूको यो दोस्रो संगालो हो भने तापनि प्रकाशनमा पहिलो नै हुन पुगेको छ । शर्माले दुवै निबन्धसङ्ग्रहको पाण्डुलिपि सँग-सँगै तयार पारेको हुनाले पनि यस्तो हुन पुगेको देखिन्छ । यो निम्नलिखित भनाइबाट प्रमाणित हुन्छ-

> . . . खाना खाएर आएपछि नगेन्द्रज्यूले कम्प्युटर गरिसकेका दुई पाण्डुलिपि मेरा अघि राख्दै भने- 'त्यो एउटा चै 'हिम सेतु क्षेत्र' (पछि नामपरिवर्तन- 'छासमिस-मासमास') लघु निबन्ध सङ्ग्रहको पाण्डुलिपि हो । यो पाण्डुलिपि लगेर भाइले रामलाल अधिकारीज्यूलाई दिने । यो अर्को लघु निबन्धसङ्ग्रह सम्झाउनि बिर्साउनिमा पर्नुपर्ने एकाध निबन्धहरू छुट्न गएका छन् । ती छुटेका निबन्धहरूका लागि भाइले सुनचरी दैनिक अफिसमा गएर डा. कुमार प्रधानज्यूलाई अनुरोध गर्ने र त्यो दैनिकमा छापिएका निबन्धहरू खोजेर छुटेका निबन्धहरू यसमा समावेश गराइदिनुहोला भनेर मैले तपाईलाई सम्झिरहेको थिएँ ।[८६]

यस सङ्ग्रहमा संकलित निबन्धहरू काठमाडौंबाट प्रकाशित हुने गरेका जनसत्ता, साप्ताहिक लगायत स्पेसटाइम, कान्तिपुर र नयाँ सडक दैनिक तथा सिलिगढीबाट प्रकाशित हुने सुनचरी दैनिक पत्रिकामा विभिन्न समयमा छापिएका लेखहरू नै हुन् । यस सङ्ग्रहको प्रकाशन सिक्किम स्थित, निर्माण प्रकाशनबाट मार्च २००५ मा भएको देखिन्छ ।

५.२.७.१ 'सम्झाउनि-बिर्साउनि' लघुनिबन्धसङ्ग्रहको अध्ययन

यस सङ्ग्रहमा रहेका लघुनिबन्धहरूलाई मुख्य तीन खण्डमा विभाजन गरिएको छ । परिशिष्टमा- नगेन्द्र : मेरो दृष्टिमा ध.च. गोतामेको संस्मरणात्मक निबन्ध रहेको छ । यस सङ्ग्रंहका निबन्धहरूको सामान्य परिचय निबन्धकारले विभाजन गरेका खण्डगत अधारमा गरिएको छ-

(१) 'निम्ताकार देशहरू' : खण्ड १

नगेन्द्र शर्माको व्यक्तित्वबाट नै हामीलाई धेरै कुरा थाहा भइसकेको छ । उनले विभिन्न समयमा विभिन्न देशहरूको भ्रमण गर्ने अवसर पाएका छन् । यस खण्ड-१ मा निम्ताकार देशहरू शीर्षकमा ६ वटा यात्रा निबन्धहरू रहेका छन् । ती निम्न छन्-

१. युरोप
२. थाइलेन्ड, मलेसिया, सिंगापुर र हङ्कङ्
३. इरान र युगोस्लाभिया
४. कोरिया, चीन, जापान र फिलिपिन्स
५. नयाँ मुलुक

---

[८६] मुक्ति उपाध्याय बराल, आमुख, ;Demfplg la;f{plg, (सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, सन् २००५ मार्च), पृ. (x-xi) ।

६.	पाकिस्तान र भारत ।

यी सम्पूर्ण निबन्धहरू शर्माका यात्रा संस्मरणात्मक नै हुन् । शर्माको व्यक्तित्व विभिन्न प्रकारको हुँदा उनी ती सबैबाट फाइदा उठाउँदै विदेश भ्रमणमा जाने कुराको प्रमाण स्वरूप यी निबन्धहरू लेखिएका हुन् । शर्माले सञ्चारकर्मी, लोकगाथा-कथा विशेषज्ञ, राजकीय भ्रमण टोलीको सदस्य, नेपाल र विदेशको हवाई यातायात सम्बन्ध स्थापना गर्ने सम्झौताकार, औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूको शीर्षस्थ व्यक्ति, आदिका रूपमा र आफ्नै हनिमुन मनाउने क्रममा विभिन्न देशहरूको निम्तो खाँदै, आतिथ्यमा रमाउँदै, पर्यटन-स्थलहरूको दृश्य उपभोग गर्दा-गर्दै पनि भित्री आँखा र मष्तिस्कले ती देशहरूको सामाजिक, राजनीतिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक तथा चारित्रिक अध्ययन गरिरहेको कुरा निबन्धका रूपमा हाम्रो अगाडि राखिदिएका छन् ।

(२)	**सम्झाउनि-बिर्साउनि : खण्ड-२**

निबन्धकार नगेन्द्र शर्माले यस परिच्छेद (खण्ड) मा लघु निबन्ध र लघु लिपिको प्रयोग गरेका छन् । उनको लघु लिपिमा स्वरवर्ण सोर (१६) बाट घटाएर दस (१०- अ, आ, इ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ, अं) मा ल्याएका छन् । शर्माले व्यञ्जन वर्ण पनि अड्तीस (३८) बाट घटाएर उनान्तीस (२९) मा ल्याएका छन् । उनको व्यञ्जन वर्णमा 'ञ' को काम 'यं' ले, 'ज्ञ' को काम 'ग्यं' ले 'क्ष' को काम 'क्छ' ले चलाउने, श, ष, ण नरहने गरेको देखिन्छ । शर्माले प्रस्तावित गरेका नेपाली लघुलिपिमा जम्मा स्वर र व्यञ्जन गरी उनान्चालीस (३९) वटा मात्र पाइन्छन् । यो प्रस्ताव यसै खण्डको सुरुमा गरिएको छ ।

शर्माले आफूले प्रस्तावित गरेको लघु-लिपिका आधारमा बत्तीसवटा शीर्षकमा सैंतीस (३७) वटा व्यक्तित्वहरूको बारेमा संस्मरणात्मक निबन्धहरू लेखेको पाइन्छ । यस खण्डमा परेका निबन्धहरू यस प्रकारका छन्-

१. अतुल सर
२. आमा
३. एस.के. सर
४. धुपवाला दाइ
५. गनेस दाइ
६. गोकुल दाइ
७. गोपालप्रसाद रिमाल
८. छिन्नलता
९. जनकलाल दाइ
१०. ठुल्दिदि
११. ड्याडि
१२. डि.एन. दाइ
१३. डि.वि. छेत्रिसर
१४. ध्रुव संसेर जर्साब
१५. नारायन तामांग
१७. प्रतिमानसिंह लामा
१८. पोसन गुरु
१९. प्रेम थापा
२०. बा
२१. बुबा
२२. बंगाल्नि सहपाठि र भास्कर बाबु
२३. भुपि र हरिभक्त
२४. महाकवि देवकोटा
२५. मंगल सर
२६. राजा महेन्द्र
२७. राजा विरेन्द्र
२८. माया दिदि
२९. रामकृस्न दाइ
३०. लेखनाथ र सम
३१. संकर दाइ

१६. निर्मल लामा ३२. सुधपा

माथिका निबन्धमा आफ्नो भाषिक आन्दोलन लघु-लिपिको प्रयोग पाइन्छ । 'विक्रम संवत २०१९-२० तिर तारानाथ शर्मा, बालकृष्ण रूपावासी र नगेन्द्र शर्माले लिपि-सुधार बारे निकै लिखित तर्क-वितर्क पेश गरिसक्नु भएको रहेछ । बालकृष्ण पोखरेलद्वारा लिखित नेपाली भाषा र साहित्य नामक पुस्तकमा पनि नेपाली लिपि सुधार्ने हो भने भन्ने शीर्षकमा यस्तै-यस्तै कुराको राम्रो चर्चा गरेको पाइन्छ ।'[८७] शर्माले आफ्नो लघु लिपिको प्रयोग यसै खण्डमा सफल रूपमा प्रयोग गरेका छन् ।

सम्झाउनि-बिर्साउनिको यस खण्डका निबन्धहरूमा कल्पना, भावना र विचारको समन्वय सँगसँगै समयअनुसार समाजिक, साहित्यिक र राजनैतिक इतिहास पनि काधमा बोकेर हिडेको पाइन्छ । जीवनको गोरेटोमा अघि बढ्दै जाँदा पाइएका संघर्षका घुमाउराहरू, रमाइला क्षणहरू, रसिला पलहरू, आत्मीयताका स्पन्दनहरू, तीता-मीठा अनुभवहवरु, आश्चर्य र आनन्दका स्पर्शहरू तथा मानसमनबाट नभेटिने केही प्रतिबिम्बहरूलाई सम्झिएर, सँगालेर साहित्यिक कोसेलीको रूपमा, समाजलाई उनले निबन्धका रूपमा दिएका छन् । उनको जन्मथलो, शिक्षा-थलो, कर्मथलो क्रमशः खर्साङ्ग, दार्जिलिङ, नक्सलबारी, कलकत्ता र काठमाडौं सेरोफेरोमा स्मरणीय साथी-संगी, गुरुजन आफन्तहरू बीच रुमलिएका महारथीहरूको संस्मरणहरू नै यस खण्डका निबन्धहरू देखिन्छन् ।

(३) केही जिज्ञासाहरू : खण्ड-३

निबन्धकार नगेन्द्र शर्माले यस खण्ड (परिच्छेद) मा केही जिज्ञासाहरूअन्तर्गतका लघुनिबन्धहरू सबैका शीर्षक प्रश्नवाचक नै राखेका छन् । यस खण्डका लघु-निबन्धहरूले खास गरी हाम्रो समाजमा प्रचलित परम्परा, संस्कृति र भाषाको नाममा भित्रिएका विकृतिहरू, कुप्रथाहरू, तर्कहीन मनगढन्ते संस्कारहरू, अन्धविश्वासहरूलाई उजागर गरेका छन् । शर्माले आजको यस वैज्ञानिक युगमा तिनलाई पछ्याउने कसरी, पत्याउने कसरी भन्ने जिज्ञासाहरू तार्किक, अनुसन्धानात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस खण्डका लघु निबन्धहरू जीवन र समाजबाट पाएको अनुभव तथा अध्ययन, चिन्तन र मनन गरेर देखिएका रसिला र सजिला हुँदाहुँदै पनि व्यावहारिक र चूनौतिपूर्ण पनि देखिन्छन् । ती निम्नानुसार छन् :

१. अर्थको अनर्थ ?
२. आङ्कोर वट् कसले बनाएको थियो ?
३. 'कुकर्महरू' भन्ने केही छन् ?
४. खसहरू 'नेपाली जनजाति' होइनन् ?

---

[८७] ऐजन, पृ. xiii ।

५. ‘दलित’ समस्याको हल कहिले होला ?
६. धर्म-शास्त्रमै यौन-प्रशंसा ?
७. नाग जाति एक पुर्ख्यौली वंश ?
८. नेपाल-भूटान सम्बन्ध : एक प्रश्न
९. नेपाली चेली हजरत ?
१०. नेपाली नारी वास्तविक ‘नागरिक’ कहिले हुने ?
११. पशु-पंक्षीहरूको महŒव कति रहेछ ?
१२. पाण्डवहरू नेपाल र कामरूप पनि आएका थिए ?
१३. प्राचीन पुरखाहरूका खाद्य कस्ता हुन्थे ?
१४. प्राचीन साहित्यमा थपथाप र जालझेल ?
१५. बाहुनहरूले पो दशैं बहिष्कार गर्नु पर्ने होइन र ?
१६. मद-पानको प्रचलन आजको मात्र हो र ?
१७. मूर्ति-पूजाको प्रचलन वैदिक-कालीन हो के ?
१८. यो ‘रङ्गभेद’ कहिले अन्त्य होला ?
१९. यौन स्वच्छन्दताबारे विद्वान्हरू के भन्दछन् ?
२०. लखन थापा : राणा शासनका प्रथम विरोधी ?
२१. विधवाहरूले पुनर्विवाह गर्न नपाउने ?
२२. समलिङ्गी परम्परा नौलो हो र ?
२३. संस्कृत र प्राकृत : कुन अघिल्लो ?

यस्ता लघु-निबन्धहरूमा धर्म र संस्कृतिको नाममा हुर्किरहेका विकार र विकृतिहरूले हाम्रो समाजलाई खोक्रो र अमानवीय स्थितिमा ल्याएर अति नै विखण्डित पार्ने खालका समस्या पनि ल्याइदिएका कटु सत्यलाई औंल्याउँदै तिनको आमूल सुधारका लागि कम्मर कस्नुपर्छ भन्ने भावले नगेन्द्रले समाजलाई अनुरोध गरेको पनि पाइन्छ । यी निबन्धहरू बौद्धिकता, अध्ययन र परिपक्वताबाट उत्पन्न प्रामाणिक प्रश्न जस्ता पनि लागे, जसलाई बुझ्न साधारण मानिसको गिदी खल्बलिने देखिन्छन् ।

५.२.७.२ ‘सम्झाउनि-बिर्साउनि’ कृतिको विश्लेषण

निबन्धकार नगेन्द्र शर्माको आन्दोलनका रूपमा आएको लघु-निबन्धसङ्ग्रह सम्झाउनि-बिर्साउनि (सन् २००५ मार्च) लाई शीर्षक विधान, विषयवस्तु, वैचारिकता वा उद्देश्य, भाषाशैली र शिल्पप्रविधि, आत्मपरकता र निष्कर्ष जस्ता उपशीर्षकमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ-

(१) शीर्षक विधान

सझाउनि-बिर्साउनि लघु-निबन्धको सङ्ग्रहको शीर्षक यसै भित्रको खण्ड-२ को शीर्षकका आधारमा राखेको देखिन्छ । यस खण्डमा लघु-लिपि आन्दोलन नै चलइएको हुनाले

शीर्षक पनि त्यसै अनुसार राखिएको पाइन्छ । यस संग्रहमा मुख्य तीनवटा खण्डहरू छन् । ती खण्डहरू मध्ये खण्ड-१ मा निम्ताकार देशहरूअन्तर्गत निबन्धकारलाई निम्ता गरेका र भ्रमण गरेका देशको शीर्षकका आधारमा शीर्षक पाइन्छ । खण्ड-२ सम्झाउनि-बिर्साउनि अन्तर्गत लघुलिपि प्रयोग गरिएको हुनाले शीर्षक पनि त्यसै आधारमा नै राखिएको छ । जस्तैः ठुल्दिदि, गनेस दाइ, ध्रुव संसेर जर्साब, पोसन गुरु आदि । त्यस्तै अङ्ग्रेजी संक्षिप्त नाममा पनि शीर्षक राखिएको छ । जस्तै : एस.के.सर, ड्याडि, डि.एन.दाइ आदि । खण्ड-३ मा केही जिज्ञासाहरू अन्तर्गतका निबन्धमा प्रश्नवाचक शीर्षक देखिन्छ । जस्तै : अर्थको अनर्थ ?, धर्म-शास्त्रमै यौन प्रशंसा ? आदि ।

यस सङ्ग्रहका लघु-निबन्ध का शीर्षक र विषयबीचको सन्तुलन पाइन्छ ।

(२) **विषयवस्तु**

नगेन्द्रशर्माका निबन्धसङ्ग्रहरूमध्ये यसमा भिन्नभिन्न प्रकारका विषयवस्तुहरू समेटिएको पाइन्छ । यो सङ्ग्रह नै नौलो प्रयोगमध्ये लघु निबन्धहरूको संगालो हो । यसमा लघु निबन्धहरूमा पनि शीर्षक अनुसारका विषयलाई निबन्धमा उतारेको पाइन्छ । यस निबन्धसङ्ग्रहको विषयवस्तुलाई पनि मुख्य तीन खण्डमा विभाजन गरेको पाइन्छ । ती खण्ड १. निम्ताकार देशहरू, खण्ड २. सम्माउनि-बिर्साउनि र खण्ड ३. केही जिज्ञासाहरू छन् भने परिशिष्ट खण्डमा नगेन्द्र : मेरो दृष्टिमा भन्ने ध-च. गोतामेको उत्तरोत्तर निबन्धबाट उद्धृत केही अंशलाई मुख्य विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ ।

यसरी यस सङ्ग्रहमा संकलित निबन्धहरूको विषयवस्तुलाई लिदाँ खण्ड-१ का देशहरूका शर्मा आफू पुगेका र त्यहाँ भएका घटनाहरू वर्णन गरेका छन् । त्यसकारण खण्ड १ को शीर्षक अनुसार भित्रका निबन्धको विषयवस्तु मिलेको पाइन्छ । त्यस्तै खण्ड २ मा पनि आफ्ना सम्पर्कमा रहेका र सम्झेका तथा बिर्सेका व्यक्तित्वहरूको बारेमा चिनारी दिएको देखिनछ । त्यसकारण विषयवस्तु, शीर्षक र निबन्धका बीचमा तालमेल पाइन्छ । शर्माले यस सङ्ग्रहको खण्ड ३ मा प्रस्तुत गरेका सबै निबन्धहरू वास्तवमै जिज्ञासाहरू उत्पन्न गर्ने खालका छन् र प्रत्येकको शीर्षकमा प्रश्न चिह्न पनि प्रयोग गरिएको छ । समग्रतामा हेर्दा यस सङ्ग्रहका मुख्य तीन खण्डमा उपशीर्षकहरूको समेत विषयवस्तु, शीर्षक र निबन्धहरूबीच सामञ्जयता देखिन्छन् ।

यस सङ्ग्रहका लघु-निबन्धहरूमा शर्माले धार्मिक र सामाजिक कट्टरपन, संकीर्णता र अन्धविश्वास, आफ्नो भ्रमण अनुभव तथा संस्मरण आदिलाई विषयवस्तु बनाएका छन् ।

(३) **वैचारिकता वा उद्देश्य**

निबन्धकार शर्माले आफ्ना लघु-निबन्धहरूमा भ्रमणबाट प्राप्त ज्ञान, विद्यार्थी अवस्थाको संस्मरण र अध्ययनबाट प्राप्त ज्ञानलाई तार्किक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

शर्मालो आफ्ना आत्मपरक र वस्तुपरक निबन्धहरूलाई वर्तमानको वैज्ञानिक युगमा सामाजिक मूल्य र मानक परिवर्तनको लागि प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । उनले विचारको पुष्टि गर्नका लागि विभिन्न धार्मिक, ऐतिहासिक, पौराणिक, सामाजिक, दार्शनिक, सांस्कृतिक, भ्रमण, संस्मरण आदिबाट घटनावली र सन्दर्भ ल्याएका छन् । आफ्ना लघु-निबन्धहरूलाई पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य, चिन्तनको ज्ञानका आधारमा बौद्धिकताका कसीमा घोटेका छन् ।

समाजमा रहेका कुविचार, कुसंस्कार अन्धविश्वास आदिलाई तर्क र वैचारिकतका आधारमा सभ्य र अनुशासित बनाई सन्तुलनमा ल्याउने काम निबन्धले गरेका छन् । यस सङ्ग्रहमा शर्माले, प्रेम, राजनीति, साहित्य, भाषा, दर्शन, समाज, संस्कृति, इतिहास, यौन, नारीस्वतन्त्रता, वर्गीयता, धर्म आदि क्षेत्रमा देखिएका विकृति र विसङ्गतिको विरोध गर्दै स्वतन्त्रता, समानता, समाजवाद आदिमा उपस्थिति खोजेका छन् । लघु आकार भएका निबन्धमार्फत पनि व्यापक विचारको प्रतिपादन हुनु यस सङ्ग्रहको विशेषता हो ।

(४) भाषाशैली र शिल्पप्रविधि

यस निबन्धसङ्ग्रहमा ललित गद्यभाषाको प्रयोग छ । वाक्यस्तरमा देखिने आन्तरिक अनुप्रासबाट गद्यकवितात्मक लयझङ्कार पनि यसमा भेटिन्छ । यस सङ्ग्रहमा तद्भव र तत्सम शब्दकै आधिक्य रहेपनि बहुभाषी निबन्धकारले अङ्ग्रेजी, हिन्दी, उर्दू, फारसीजस्ता भाषिक स्रोतबाट आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरेका छन् ।

यस सङ्ग्रहमा शैलीगत विविधता छ । लेखकले भाषाको तहमा अनुप्रासको प्रयोग गरेकाले यसमा आलङ्कारिक शैलीको प्रभुत्व भेटिन्छ । यसमा विषय पुष्टि गर्नका लागि पाश्चात्यपूर्वीय क्षेत्रका पुराकथा, महापुरुषका जीवनी तथा घटनावली ल्याएका अवस्थमा आख्यानात्मक शैली भेटिन्छ । त्यस्तै आवश्यक परेका ठाउँमा उनले विवेचनात्मक, वर्णनात्मक, व्याख्यानात्मक, तार्किक आदि शैलीको अनुसरण गरेकै छन् । समग्रहमा यस सङ्ग्रहमा सहज र सम्प्रेषणीय शैलीको प्रयोग छ ।

यस सङ्ग्रहमा पनि शिल्पगत विविधता पाइन्छ । उनको निबन्धात्मक धारा वस्तुपरक र आत्मपरक बनेको छ । आफ्ना विगतका भ्रमणहरूलाई र आफ्ना नजिकका व्यक्तित्वहरूलाई संस्मरणात्मक शिल्प प्रयोग गरी निबन्धमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । यस सङ्ग्रहका निबन्धलाई प्रश्नात्मक शिल्पगत रूपमा पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

(५) आत्मपरकता

यस सङ्ग्रहका निबन्धहरूमध्ये धेरैमा निबन्धकारको 'स्व' अभिव्यञ्जित हुन्छ । उनले धेरै विषयलाई आफ्नो अनुभूति र टिप्पणी मिसाएर निबन्धमा देखाएका छन् । उनले आफ्ना

यात्राका अनुभव, आफ्ना नजिकमा व्यक्तित्वको संस्मरण र केही जिज्ञासायुक्त विषयलाई आत्मपरक बनाएर यस सङ्ग्रहमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

यस लघु-निबन्ध सङ्ग्रहमा कुनै खास चिन्तन, विचार वा दृष्टिकोणको प्रस्तुति पाइन्छ । उनका जुनसुकै निबन्धमा पनि विचारपक्षको भूमिका रहेकोले यो उनको मुख्य विशेषता हो ।

५.२.७.३ निष्कर्ष

सम्झाउनि-बिर्साउनि लघु निबन्धसङ्ग्रह शर्माको तीन खण्डमा विभाजित छ । यसमा निम्ताकार देशहरू, सम्झाउनि-बिर्साउनि र 'केही जिज्ञासाहरू' अलग-अलग खण्डमा अलग-अलग प्रयोग देखिन्छ । पहिलोमा यात्राबाट प्राप्त अनुभवलाई कलात्मक र विश्वसनीय रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । दोस्रोमा आफ्ना नजिकका र आफूलाई सम्झनामा आएका व्यक्तित्वको संस्मरण तथा लघु-लिपि आन्दोलन नै प्रयोग गरिएको छ । तेस्रो खण्डमा जिज्ञासाहरूलाई तार्किक अनुसन्धात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ साथै शीर्षकहरूमा प्रश्नवाचक प्रयोग गरिएको छ ।

यस सङ्ग्रहका निबन्धमा निबन्धकारले नयाँ-नयाँ प्रयोग गरेका छन् ।

५.२.८ ‘छासमिस्-मासमिस’

साहित्यकार नगेन्द्र शर्माको नौलो आन्दोलन स्वरूप सुरुभएको लघु निबन्धको दोस्रो सङ्ग्रह छाससिस-मासमिस हो । यस सङ्ग्रहको पाण्डुलिपि तयार गर्दा हिमालदेखि रामसेतुसम्म नामकरण गरिएको र पछि छासमिस-मासमिस राखिएको पाइन्छ-

"थालनी गर्दा यो कृतिको शीर्षक हिमालदेखि राम-सेतुसम्म राख्ने विचार थियो । तर फेरि, यो भन्दा अघिको एउटा निबन्धसङ्ग्रहको शीर्षक अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म राखिसकेकै छु कति देखी र सम्मका फेरमा परुँ ? त्यसैले छोटकरीमा छासमिस-मासमिस मात्र राख्न रुचाएँ ।"[८८]

यसको शीर्षक जे राखिएको भए पनि हिमाली र सोको दक्षिणी क्षेत्रभित्रकै प्राचीन कुराहरू लगायत हिजो-आजका केही कुराहरूको पनि चर्चा गरिएको छ । यस सङ्ग्रहमा समावेश गरिएका धेरैजसो लघु-निबन्धहरूमा हाम्रा विभिन्न धर्मग्रन्थ र पुराणहरूबारे टिप्पणी र आलोचना लगायत प्राचीन समाज व्यवस्था, कर्मकाण्ड आदिका राम्रा र नराम्रा कुराहरू पाइन्छन् । त्यस्तै केही पौराणिक व्यक्तित्वहरू र प्राचीन पुस्तकहरू जस्ता शीर्षक पनि परेका छन् । यस सङ्ग्रहमा सातवटा परिच्छेद छन् । यस सङ्ग्रहको प्रकाशन पनि नयाँ

---

[८८] नगेन्द्र शर्मा, 5f;ld;–df;ld; (सिलगढी : पुष्पा प्रकाशन, सन् २००५, दीपावली), पृ. i ।

प्रकाशकबाट भएको छ । यसको प्रकाशन भारतको सिलगढीमा रहेको ‘पुष्पा प्रकाशन’ बाट सन् २००५, दीपावलीमा भएको हो ।

५.२.८.१ ‘छासमिस-मासमिस’ लघु-निबन्धसङ्ग्रहको अध्ययन

यस सङ्ग्रहमा पनि जनसत्ता साप्ताहिक, स्पेसटाइम, कान्तिपुर, नयाँसडक र सुनचरी दैनिक पत्रिकामा प्रकाशित भएका निबन्धहरू संकलन गरिएको पाइन्छ । यस सङ्ग्रहका निबन्धहरू परिच्छेद अनुसार फरक-फरक खालका छन् । त्यस कारण निबन्धको अध्ययन पनि परिच्छेद अनुसार नै गर्न राम्रो देखिएकोले त्यसैअनुसार गरिएको छ ।

(१) परिच्छेद-१ प्राचीन पुस्तकहरू

यस परिच्छेदमा निबन्धकार शर्माले बाह्रवटा प्राचीन पुस्तकसम्बन्धी उपशीर्षकमा लघु निबन्धहरू लेखेका छन् । शर्माले यस परिच्छेदमा वा यस सङ्ग्रहमा नै आफ्नो बौद्धिकता प्रकट गरेका छन्-

‘श्री नगेन्द्र शर्मा लिखित हिमालदेखि राम-सेतुसम्म (पछि छासमिस-मासमिस) को पाण्डुलिपि आद्योपान्त हेरें । निकैबेर रिङटा लागिरहयो । मानिसले किन यति बिघ्न कुरा जान्नु परेको ? जानेको कुरा किन गिदीमा भण्डार बनाएर थुपारिरहन परेको ⁄ देखे-जाने-सुने-पढेका कुराहरूमा निष्कर्ष किन निकाल्दै परेको ।’[८९]

अधिकारीले भने झैं शर्माको गिदीबाट प्राचीन पुस्तकहरूका बारेमा आफ्नो अध्ययनको बौद्धिकता प्रस्तुत गरेका छन् ।

१.	अर्थववेद	७.	भगवद्गीता
२.	आरण्यक	८.	महाभारत
३.	उपनिषदहरू	९.	यजुर्वेद र सामवेद
४.	ऋग्वेद	१०.	रामायण १, २ र ३ ।
५.	गीत गोविन्द	११.	कथा विधा
६.	निकाय, पिटक र सूत्र साहित्य	१२.	नाटक-विधा

(२) परिच्छेद-२ केही प्राचीन व्यक्तित्वहरू

यस परिच्छेदमा परेका उपशीर्षकका निबन्धको अध्ययनमा पनि रामलाल अधिकारीले भनेझैं आफ्नो बौद्धिकता प्रदर्शन गर्न निबन्धकार सफल देखिन्छन् । हामीहरूले अन्यत्र पाएको धारणाभन्दा भिन्न अर्थमा निम्न व्यक्तिहरूलाई आफ्ना निबन्धहरूमा प्रस्तुत गरेका छन्-

---

[८९] रामलाल अधिकारी, “हामीले नजानेका कुराहरू”, 5f;ld;–df;ld; (सिलगुठी : पुष्पाप्रकाशन, २००५), पृ. xii ।

१. अगस्त्य	९. जनक
२. अर्जुन	१०. उद्धालक, उशीनर र उतथ्य
३. इन्द्र	११. दक्ष, दुर्योधन र द्रोण
४. कर्ण	१२. ब्रह्मा
५. कुबेर	१३ मनु
६. कृष्ण	१४. रावण
७. चार्वाक	१५. वशिष्ट र विश्वामित्र
८. द्रौपदी	१६. व्यास

यी व्यक्तित्वहरूलाई आजसम्म हामीले पढे-सुनेका भन्दा पनि नयाँ रूपमा चिनाएकाले निबन्धकार शर्माको बौद्धिकता प्रस्टिन्छ ।

(३) परिच्छेद-३ पढे-सुनेका धर्ममतहरू

यस परिच्छेदको शीर्षक अनुसारकै उपशीर्षकहरू रहेको पाइन्छ । ती उपशीर्षकहरू निम्न छन्-

१. ख्रीष्टत्व	६. बौद्धत्व
२. जैनत्व	७. वैष्णवत्व
३. जोसमनी	८. शाक्तत्व र शैवत्व
४. तन्त्रत्व	९. सनत्व
५. नास्तिकत्व	१०. त्यागत्व ।

यी शीर्षकमा निबन्धकारको आफ्नै बौद्धिकता घोलिएको छ ।

(४) परिच्छेद ४ पुरखा अघिका

यस परिच्छेदलाई मुख्य २ खण्डमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो खण्डमा भारत र नेपालमा चर्चित केही व्यक्तित्वहरू भनेर त्यस्ता व्यक्तित्वहरूको जीवनी दिएको छ । जसले आधुनिक हिन्दू समाजका विकार र विकृतिहरू फ्याँकेर नयाँ समाज र संसारको सृजना गर्न, आजका युवा-पिढीहरू तथा पाश्चात्य संस्कार र सभ्यतामा भन-भन भाँसिदै जानसक्ने भोलिका सन्तानहरूलाई सत्मार्गमा ल्याउने उद्देश्य राखेको देखिन्छ । ती निम्नानुसार पाइन्छन्-

१. नागार्जुन	४. भारवि
२. पद्मसंभव र मिलारेपा	५. सिरिजंगा ।
३. बुद्ध	

यसै परिच्छेदको दोस्रो खण्डमा समाज सुधार र राजनीतिक पुनर्जागरणका पन्ध भारतीय अग्रणी व्यक्तित्वहरू भनेर अठारौंदेखि बीसौं शताब्दीका प्रमुख भारतीय समाज सुधारक र स्वाधीनता-संग्रामका अग्रणी व्यक्तिहरू समाविष्ट गरिएको छ । यी निबन्धहरू निबन्धकारका बुबाको डायरीबाट टिपोट गरी लघु निबन्धको आकारमा ढालेकोले वर्णानुक्रम अनुसार नभएर समय-क्रम अनुसार राखिएको पाइन्छ-

> "अब यस पुस्तकमा समावेश गरिएको पुरखा अघिका परिच्छेद बारेमा केही कुरा । त्यस परिच्छेदको (२) मा अठारौंदेखि बीसौं शदीका केही प्रमुख भारतीय समाजसुधारक र स्वाधीनता-संग्रामका अग्रणी व्यक्तिहरू समाविष्ट छन् । तर ती निबन्धहरू मेरा मौलिक रचना होइनन् । मैले त बुबाको एउटा डायरीमा पाएका टिपोपहरूलाई लघु-निबन्धको आवरणमा ढालेको मात्र हुँ । . . . साथै मेरा अरू लघु निबन्धका शीर्षकहरूलाई वर्णानुक्रमले राखेको हुनाले यहाँ पनि त्यही दोहोऱ्याएको छु । केवल बुबाको डायरीमा आधारित अरू लघु-निबन्धहरू चैं समय-क्रमको आधारमा भएकाले मैले त्यो समय-क्रमलाई तलमाथि गर्नु उचित ठानिनँ ।"[९०]

यस परिच्छेदका निबन्धमा निबन्धकारको भन्दा उनको बुबाको योगदान बढी पाइन्छ । ती निबन्धहरू यस प्रकारका छन्-

१. राजा राम मोहन राय
२. महर्षि देवेन्द्रनाथ ठाकुर
३. केशव चन्द्र सेन
४. दयानन्द सरस्वती
५. स्वामी विवेकानन्द
६. दादाभाइ नवरोजी
७. बंकिम चन्द्र चटर्जी
८. राणाडे र गोखले
९. सैपद अहमद खान
१०. लाल लाजपत राय
११. बाल गंगाधर तिलक
१२. अरबिन्द घोष
१३. मोहम्मद इकबाल
१४. महात्मा गान्धी
१५. मोहम्मद अलि जिन्नाह ।

यी निबन्धबाट विभिन्न प्रकारको प्रेरणा हामी लिन सकिन्छ ।

(५) परिच्छेद-५ छिमेकी भाषा साहित्यहरू

यस परिच्छेदमा निबन्धकारले हाम्रो नजिकका छिमेकी भाषा र साहित्यसम्बन्धी विषयलाई निबन्धका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । ती निबन्धहरू यस प्रकारका छन्-

---

[९०] नगेन्द्र शर्मा, 5f;ld;–df;ld;, पूर्ववत्, पृ. iv-v ।

१. असमिया

२. अस्टिक

३. उर्दू

४. कन्नड

५. तमिल

६. तेलेगु

७. द्रविड

८. प्राकृत

९. बंगला

१०. मराठी

११. मलयालम

१२. हिन्दी १ र २

निबन्धकारले हाम्रा छिमेकी भाषा-साहित्यसँग परिचित गराउन यी निबन्धबाट सफल भएको देखिन्छ ।

(६) परिच्छेद-६ पूर्व र पश्चिम

निबन्धकार नगेन्द्र शर्माको लघु-निबन्धसङ्ग्रह छासमिस-मासमिसअन्तर्गत पनि सोह (१६) पृष्ठमा फैलिएको यस निबन्धलाई लघु-निबन्धमा समावेश गर्न सकिँदैन । यस निबन्धमा आफ्ना मित्र अमर गुरूङगको गीत र अंग्रेज कवि रूड्यार्ड किप्लिङको भनाइबाट सुरु गरिएको छ-

> "म अम्बर हुँ तिमी धरती, जति चाहे पनि हाम्रो मिलन कहिल्यै नहोला ।" त्यस्तै विचार अंग्रेज कवि रुड्याई किप्लिङ्को पनि रहेको छ । उनी भन्दछन् "पूर्व पूर्वौ हो, पश्चिम पश्चिमै, यी दुईको मिलन कहिल्यै नहोला ।" यस पालाको मेरो निबन्ध किप्लिङका तिनै पंक्तिहरूको धुरी वरिपरि धुमेको छ र तिनको भाव विपरीत जान चाहेको छ ।"[९१]

यसरी निबन्धकारले यस निबन्धमा आफ्नो आइ.एस्सी.को पढाइसन्दर्भदेखि फ्रिटजोफ काप्रा, ग्यालिलियो, सिगमन्ड फ्रायड, कार्लजुंग, डेभिड बोहम, रूपर्ट शेल्ड्रेक, चार्ल्स डार्विन, केन विल्बर, आदिका विचार तथा पूर्वीय वेद, देवान्त, उपनिषद, तन्त्रविद्या, आदिमा प्रस्तुत शारीरिक र पार्थिव पक्ष लगायत केही मनावैज्ञानिक र सामाजिक पक्षहरूलाई प्रस्तुत गरेका छन् । 'प्रख्यात वैज्ञानिक आइन्टाइनले पनि "विज्ञानको उत्कर्ष नै आद्यात्मिकता हुनसक्छ"-भन्ने दुरदर्शी अभिव्यक्ति गरेका छन-यो हामीले पुनः सम्भmनु सान्दर्भिक हुनेछ'[९२]भनेर निबन्धकार पूर्व र पश्चिमको मिलन क्रम क्रिप्लिङको भविष्यवाणी विपरीत अब रोकेर रोकिने सम्भावना छैन भन्ने वैज्ञानिक ठोकुवाको समर्थन गरेका छन् ।

---

[९१] ऐजन, पृ. १८७ ।

[९२] ऐजन, पृ. २०२ ।

(७) **परिच्छेद-७ समवेदना**

यस परिच्छेदको समवेदना अन्तर्गत रमाइला, रौसे, रामलालजी अर्को शीर्षक राखिएको छ । जसमा यसै सङ्ग्रहको भूमिका लेख्ने र सम्पादन गर्ने कार्य गरेका रामलाल अधिकारी प्रति समवेदना प्रकट गरिएको छ । अधिकारीको र शर्माको सम्बन्ध उनीहरूको विरामी अवस्थाको भेट र मृत्युको खबर आदि कुरा यस निबन्धमा समेटिएका छन् ।

५.२.८.२ ‘छासमिस-मासमिस’ कृतिको विश्लेषण

साहित्यकार नगेन्द्र शर्माको छासमिस-मासमिस लघु-निबन्ध सङ्ग्रह (सन् २००५) लाई शीर्षक विधान, विषयवस्तु, वैचारिक वा उद्देश्य, भाषाशैली र शिल्पप्रविधि र निष्कर्ष जस्ता उपशीर्षकमा विश्लेषण गर्न सकिन्छ । जसलाई यसप्रकार विश्लषण गरिएको छ-

(१) **शीर्षक विधान**

छासमिस-मासमिस लघुनिबन्धसङ्ग्रहको नाम/शीर्षक वास्तवमै मिल्दो नै देखिन्छन् । यसमा सातवटा परिच्छेदमा यो कुनै कुनैमा एक-एकवटा मात्र निबन्ध पनि छन् भने कुनै-कुनैमा बीस (२०) वटा सम्म पनि निबन्धहरू छन् । त्यस्तै प्रत्येक परिच्छेद अनुसारको भित्र अन्य निबन्धहरू छन् । यस निबन्धमा लघु-आकार डेढ (१$\frac{१}{२}$) पेज (कृष्ण, चार्वाक, द्रोपदी आदि) देखि सोह (१६) पेज (पूर्व र पश्चिम) सम्मका निबन्धहरू पनि समावेश गरिएका छन् ।

यस सङ्ग्रहका धेरै परिच्छेदका शीर्षक अनुसार नै लघु निबन्धहरूको शीर्षक रहेका छन् । यस सङ्ग्रहका शीर्षकमा धेरै एक शब्दका (अथर्वदेद, आरण्यक, अर्जुन, इन्द्र आदि) र केही अल्पविराम, ‘र’ जस्ता संयोजकले जोडेका (निकाय, पिटक र सूत्रसाहित्य, यजुर्वेद र सामवेद, दक्ष, दुर्योधन र द्रोण आदि) पनि छन् । यस सङ्ग्रहका निबन्धमा संस्मरणात्मक, विवरणात्मक र वर्णनात्मक देखिन्छ । निबन्धहरू शीर्षक केन्द्रित छन् ।

(२) **विषयवस्तु**

यस सङ्ग्रहका निबन्धहरूमा पनि विषयगत विविधता पाइन्छ । जुनसुकै विषयमा पनि विचार प्रक्षेपण गर्ने एक मात्र साहित्यिक विधा निबन्धलाई उनले मूल रूपमा रुचाउनाको कारण पनि आफ्नो अध्ययन र अनुभूतिलाई व्यक्त गर्नुलाई देखिन्छ । यस सङ्ग्रहका विषयवस्तु, प्राचीन पुस्तकहरू, केही पौराणिक व्यक्तित्वहरू, पढे-सुनेका धर्ममतहरू, छिमेकी भाषा साहित्यहरू आदि देखिन्छन् ।

निबन्धकारले माथिका विषयवस्तुबाहेक आफ्नो तर्क र संवेदनासमेतको प्रयोग गरेका छन् । पूर्वीय ग्रन्थ, व्यक्तित्व धर्म, भाषा, साहित्य आदिलाई यस सङ्ग्रहमा समेटिएको छ ।

(३) वैचारिकता वा उद्देश्य

निबन्धकार नगेन्द्र शर्मा यस सङ्ग्रहमा प्रश्नकै निम्ति प्रश्न नगरी तथ्यान्वेषणका निम्ति प्रश्नहरू र जिज्ञासा प्रकट गर्दै यी निबन्धहरूमा उपनिषद् र पौराणिककालीन गुरुकुल परम्पराका एक जना जिज्ञासु र परिश्रमी आदर्श शिष्यझैं भएर प्रस्तुत भएका छन् । शर्माको वैचारिक चिन्तनलाई लिएर यस सङ्ग्रहको भूमिकामा रामलाल अधिकारीले भने झैं- 'मानिसले किन यति बिघ्न कुरा जान्नु परेको ? जानेका कुरा गिदीमा भण्डार बनाएर थपारिरहन परेको' देखे-जाने सुने-पढेका कुराहरूका निष्कर्ष किन निकाल्नै परेको । . . . 'घनघोर निलो गहिरो भवको, दहदेखि कहालिन यो मन गो'[९३] भनेबाट उनका निबन्धको वैचारिकता प्रस्टिन्छ ।

यस सङ्ग्रहमा रहेका निबन्धबाट प्राचीन पुस्तकहरू, पौराणिक व्यक्तित्वहरू, धर्ममतहरूप्रति देखिएका केही अन्योल हटाउनु पनि उद्देश्य राखेको पाइन्छ । साथै समाज सुधारक तथा राजनीतिक व्यक्तित्वहरू समेटेर समाजका विकार र विकृतिहरू फ्याँकेर नयाँ समाज र संसारको सृजना गर्नु यस सङ्ग्रहको उद्देश्य रहेको पाइन्छ । आजका युवा-पिंढीहरू पाश्चात्य संस्कार र सभ्यतामा झन्-झन् भाँसिदै जान सक्ने देखी भोलिका हाम्रा सन्तानहरूलाई रोक्ने प्रयास पनि यस सङ्ग्रह निबन्धमा देखिन्छ । केही पूर्वेली र पश्चिममा विद्वान्, अन्वेषक र अनुसन्धानकर्ताका दृष्टिकोणहरूसमेत पस्किने उद्देश्य यस सङ्ग्रह निबन्धहरूमा रहेको छ ।

(४) भाषाशैली र शिल्पप्रविधि

यस निबन्धसङ्ग्रहमा निबन्धकारले आफ्नो अध्ययनलाई अभिव्यक्त गरेका छन् । उनले हरेक विषयमा आफ्ना तर्क, अनुभूति र टिप्पणी मिसाएर निबन्ध लेखेका छन् । यस सङ्ग्रहका निबन्धमा तद्भव, तत्सम र आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरेका छन् ।

यस सङ्ग्रहमा शैलीगत विविधता छ । लेखकले भाषाको तहमा अनुप्रासको प्रयोग गरेकाले यसमा आलङ्कारिक शैलीको प्रभुत्व भेटिन्छ । समग्रमा यस सङ्ग्रहमा सहज र सम्प्रेषणीय शैलीको प्रयोग छ ।

यस सङ्ग्रहमा पनि शिल्पगत विविधता देखिन्छ । शर्माले आफ्नो अध्ययन र संस्मरणलाई शिल्पप्रविधि बनाएका छन् । निबन्धमा कहीँकहीँ श्लोकको प्रयोग गर्नु उनका निबन्धको प्रयोगात्मक पक्ष हो ।

---

[९३] रामलाल अधिकारी, पूर्ववत्, पृ. xiii ।

(५) संरचनात्मक पक्ष

यो सङ्ग्रह शर्माको दोस्रो लघु निबन्धहरूको सङ्ग्रह तथा नेपाली भाषामा प्रकाशित आठौं कृति हो । यसमा शर्माका जनसत्ता, कान्तिपुर, स्पेसटाइम, नयाँसडक, सुनचरी जस्ता पत्रिकामा प्रकाशित भएका लघुसंरचनाका निबन्धहरू छन् । यस सङ्ग्रहमा विषयको प्रस्तुतीकरण गर्न प्रायः छोटा-छोटा अनुच्छेदको प्रयोग गरिएको छ । यस सङ्ग्रहमा कम्तिमा पाँच (५) अनुच्छेद (अथर्ववेद) र बढीमा छैसठ्ठी (६६) अनुच्छेद (पूर्व र पश्चिम) सम्मका निबन्धहरू छन् । यस सङ्ग्रहमा अनुच्छेदगत नियमितता छैन । यस सङ्ग्रहमा विषयअनुरूप कम्तिमा एक (१) वाक्यद्वारा निर्मित अनुच्छेद ('हुँ', 'गरुजी' । पृ. १८७) देखि बढीमा बार (१२) वाक्यद्वारा निर्मित अनुच्छेद (यी त भए . . . पृ. २०१) सम्म पाइन्छ । निबन्धको वस्तु श्रृङ्खला आदि, मध्य र अन्त्यको निर्वाह यस सङ्ग्रहमा अनुच्छेदले गरेको पाइन्छ ।

शर्माका यस सङ्ग्रहमा पनि व्याकरणिक संरचनामा विचलन भएको छ । यसमा काव्यात्मक र आलङ्कारिक भाषाशैलीको कारण व्याकरणिक पदक्रम ठाउँठाउँमा भङ्ग भएको छ । आन्तरिक अनुप्रास तथा बिम्बालङ्कार र प्रतीकको प्रयोगका कारण यसमा पनि गद्य कवितात्मक लय भेटिन्छ ।

५.२.८.३ निष्कर्ष

नगेन्द्र शर्माका आजसम्म प्रकाशित कृतिहरूमध्येको अन्तिम कृति छासमिस-मासमिस मा लघु निबन्ध पाँच अनुच्छेददेखि लामो निबन्ध छैसठ्ठी (६६) अनुच्छेद सम्मका निबन्धहरू समावेश भएका छन् । यस सङ्ग्रंहका निबन्धमा पूर्वीय पुस्तक, व्यक्तित्व, भारत र नेपालका समाज सुधारक र राजनीतिज्ञ छिमेकी भाषा-साहित्य लगायतका विषयवस्तु समेटिएको छ ।

५.२.९ फुटकर रचनाको अध्ययन

साहित्यकार नगेन्द्र शर्माले नेपाली भाषामा (आठ ओटा), अङ्ग्रेजी भाषामा (नौओटा) र जापानी भाषामा (एक ओटा) गरी विभिन्न कृतिहरूको प्रकाशन गरिसकेका छन् । शर्माका नेपाली भाषाका आठ (८) ओटा कृतिहरूको सामान्य अध्ययन विश्लेषण अगाडि नै गरिएको छ तर यहाँ उनकै केही प्राप्त फुटकर रचनाको अध्ययन गरिएको छ-

१. तिहारमा- (कविता- पश्चिम बंगाल, वर्ष ३, अङ्क १५, नभेम्बर १९५६)

२. काठमान्डूबाट कायल कटुवाल (संस्मरण- भानु- २०६४ वैशाख)

३. भाषा भाँड्ने म- (निबन्ध २०६४ मधुपर्क- असार)

४. धनुषदाइको धोको- (संस्मरण २०६४- गरिमा साउन)

५. निलो नदीमा हरिमा पहाडका छाँया- (यात्रासंस्मरण- २०६५- मधुपर्क असार)

१. तिहारमा

अन्य साहित्यकारहरूल जस्तै नगेन्द्र शर्माले पनि आफ्नो लेखनको पहिलो चरणमा कविता लेखेको पाइन्छ । शर्माको आफ्नो आत्मस्वीकृति अनुसार पनि यो तिहारमा कविता निश्चित उमेरमा लेखेको देखिन्छ- 'एकपल्ट मेरो जवानी वयको बेलातिर फकिऊँ । किनभने, पुराना डायरीका पानाहरू टटोल्दा तीमध्ये एउटाको कापमा तिनताकप्रकाशित गद्य-कविता पनि टाँसिएको फेला पारेँ ।[९४] शर्माको भनाइबाट पनि यो कविता गद्य भाषामा लेखिएको पुस्टि हुन्छ ।

शर्माको प्राप्त तिहारमा कविता पश्चिम बंगाल (सन् १९५६) पत्रिकामा प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसमा अङ्कका आधारमा ५ (परिच्छेद) श्लोक विभाजन गरिएको छ । यस कवितामा शर्माले आफ्नो यौवनपना झल्काएर शृङ्गारिकताले पोतेका छन् । शर्माले यस गद्य कवितामा दुई पात्रको प्रयोग गरी संवाद सिर्जना गरेका छन् । यस कतिमा औंसीको रात, शरदको आकाश, दियो, चीसो बतास, मायालुको अनुहार, सारङ्गी, लडाइ, शान्ति आदिको प्रतीक प्रयोग गरिएको छ ।

शर्माको तिहारमा कविता गद्य लयको अड्चालीस पंक्ति सम्मको लमाइमा फैलिएको छ । यसमा अनुप्रासको पनि संयोजन छ । अर्थ प्राय: अभिधा र ध्वन्यार्थ दुवै पाइन्छ । पंक्तिमा एक शब्द (जब) देखि पाँच शब्द (पदचाप कसैको बूट जुत्ताको सुनेर)[९५] चौडाइ पाइन्छ । यस कवितामा क्रान्तिको भाव पनि व्यक्त गरेको छ ।

२. "काठमान्डूबाट कायल कटुवाल"

नगेन्द्र शर्मा संस्मरणात्मक लेख हो । यो संस्मरण भानु पत्रिकाको हरिभक्त विशेषाङ्क (२०६४ वैशाख) मा प्रकाशित भएको छ । यस संस्मरणमा साहित्यकार नगेन्द्र शर्मा र हरिभक्त कटुवालका सुरुको भेटदेखि काठमाडौंबाट हरिभक्त कटुवाललाई विदाई गर्दा सम्मका सामान्य घटनाको सम्झना गरिएको छ ।

नगेन्द्र शर्मा र हरिभक्त कटुवालका बीच पहिलो भेट पोषण पाण्डेले केलटोलको एक रेष्टुराँमा गराएको पाइन्छ । नगेन्द्र शर्मा र हरिभक्त दुवै नेपाली मूलका विदेशमा जन्मिएका प्रवासी हुनाले पनि सम्बन्धमा गाढा आएको देखिन्छ । नगेन्द्र शर्माले हरिभक्तलाई विभिन्न क्षेत्रमा सहयोग गर्दै आएको र हरिभक्तले पनि शर्मालाई विभिन्न कार्यमा सहयोग गर्दै अगाडि बढ्ने क्रममा नर्सरीको भ्रमण गराएको पाइन्छ । शर्माले आफ्नो घर अगाडिको केराको गाछ हरिभक्तले कीर्तिपुरको बागवानीबाट ल्याएर लगाइदिएको र त्यसैले अझ नियमित हरिभक्त आफ्नो आँखैमा भएको भन्दै "फैलिँदैं गएको गाछले बाँचुन्जेल मलाई

---

[९४] नगेन्द्र शर्मा, ;f/f+z, पूर्ववत् ।

[९५] नगेन्द्र शर्मा "तिहारमा" klZrd a+ufn (वर्ष ३, अङ्क १५, १५ नोभेम्बर, १९६५)

हरिभक्तको नासोको काम गरिरहनेछन् भन्ठानेको छु”[९६] भन्दछन् । नगेन्द्र शर्माले हरिभक्त कटुवाल गीत, कविता र चित्र तीनवटै विधामा उत्कृष्ट रहेको कुरा “तिन ताक गीतकारका रूपमा हरिभक्त जताततै हाइहाइ छँदै थियो । . . . अझ अर्को रमाइलो आश्चर्य त मलाई त्यो दिन लाग्यो, जब हरिभक्तले आफैं रचेको एक काव्यात्मक स्लोगन्लाई अत्यन्त आकर्षक चित्रमा पनि उतारे”[९७] भनेर आफ्नो संस्मरणमा लेखेका छन् ।

नगेन्द्र शर्माले हरिभक्त र आफ्नो साहित्यिक, स्वभाव तथा साथीत्वका साथै पारिवारिक एक नरमाइलो घटना पनि यस लेखमा लेखका छन् । शर्माको छोरा सफल तीन/चार वर्षको हुँदा उसको हेरचाहमा एक जना महिला राखेको र ती महिलाको काखबाट कटुवाललाई देखेपछि सफल कटुवालको काखमा जाने गर्दा रहेछन् । त्यसरी छोराले कटुवालको काख रोज्दा शर्मालाई पनि आश्चर्य लाग्दो रहेछ । एकदिन पुतली सडकको चोकमा बच्चासहितकी ती महिला र हरिभक्तको जम्का भेट भएछ । बच्चा (शर्माको छोरा सफल) हरिभक्तको साथ लागेछ । हरिभक्तले ती सुसारेलाई एकैछिन पछि ल्याइदिने वचन गरेर कटुवाल बच्चालाई बोकेर हिँडेछन् तर ती सुसारे महिलाले कटुवाललाई नचिनेर दौड्दै घरमा आएर आत्तिदै भनिछन् र नगेन्द्रको घरमा खैलाबैला भएछ । यसको केही समय पछि- “एक परिचित व्यक्ति दौड्दै आइपुगेछ र भनेछ, लौन, चाँडो जानुस, त्यो हरिभक्त भन्ने जड्याहाले बाबुलाई टुकुचाको पुलको रेलिंग माथि बसाएर घरिघरि खोलामा खसाउला जस्तो गर्दैछ”[९८] भनेपछि नगेन्द्रशर्मा र केही साथी भएर कटुवाल र छोरालाई खोज्न गएछन् । तर कटुवाल रेष्टुराँमा छोरालाई टेबुलमाथि राखेर खेलाइरहेको र बेन्चमा रक्सीको गन्ध भएको/लगाएतकाले खाली गिलास शर्मा लागएतकाले भेटेछन् केही नबोली छोरा सफललाई जुरुक्क उठाएर काँधमा राखर घरतिर लागेछन् । “हरिभक्तले रोक्न खोज्दैथे, केही भन्न पनि खोज्दैथे । . . . नगेन्द्रको छोरोलाई हरिभक्तले किड्न्याप गर्नै खोजेको थियो रे, भन्यो कसैले । कहाँ त्यति मात्र टुकुचाको पुलबाटै खासाइ दिन लागेको रहेछ । धन्न समयमै मान्छेले देखेछन् र मात्र बच्चो बाचेछ आदि इत्यादि । त्यस्तै ग्याइँग्याइँ, जताततै टोलैभरि[९९] भएपनि नगेन्द्र शर्मा सम्झन्छन् विचरा हरिभक्तको कुनै दोष छैन । मैले सबैसँग भने बारम्बार । तर एक्लो वृहस्पति झूटा भएँ म । उल्टो एउटा खस्याहाले अर्को त्यस्तै साथीको दोष ढाकछोप गर्न खोजेको बात लाग्यो म माथि । कसैले त भन्यो पनि ‘खुब थैथै गरेर टाउकामा चढाएर राखेथ्यौ नि जगल्टेलाई । हेर्दै मुर्कुट्टा जस्तो मोरो . . .”[१००] जस्ता आरोप लगाएबाट कटुवालले त्यस टोलबाट आफ्नो बसाइँ सारेछन् र बिरामी परेका कटुवाललाई

---

[९६] नगेन्द्र शर्मा, “काठमान्डूबाट कायल कटुवाल” efg' (वर्ष ४४, अङ्क १००, २०६४ वैशाख), पृ. ५२८ ।

[९७] ऐजन, पृ. ५२८ ।

[९८] ऐजन, पृ. ५२९ ।

[९९] ऐजन, पृ. ५२९ ।

[१००] ऐजन, पृ. ५२९ ।

बटुटोलको एउटा होटलबाट नगेन्द्र शर्मा र नगेन्द्रराज शर्माले असाम पढाउँदा भेट भएको र कटुवाले “अब काठमान्डू फिर्ने आशा मारेर गइरहेछु, तपाईंहरूले चै माया नमार्नुहोला है’ । सन् १९८० तिरको कुरो हो यो ।”[१०१] भनेको कुरा यस लेखमा प्रस्तुत गरेबाट नै नगेन्द्र शर्मा र कटुवालको वास्तविकता स्पष्ट भएको छ ।

यो संस्मरण वास्तवमै यथार्थ घटनालाई लिएर लेखिएको पाइन्छ । यसमा लेखकले कुनै पनि कुरालाई नढाँटिकन व्यक्त गरेको देखिन्छ ।

३. भाषा भाँड्ने म

नगेन्द्र शर्माको आत्मपरक फुटकर निबन्ध भाषा भाँड्ने म हो । यो निबन्ध मधुपर्क (वर्ष ४०, अङ्क २, पूर्णाङ्क ४५७, असार २०६४, पृ. १४-१७) मा प्रकाशित छ । यो निबन्धमा निबन्धकारको आत्मपरकता बढी नै छ । यसमा निबन्धकारले पश्चिम बङ्गाल (सन् १९२४) पत्रिकामा काम गर्न थालेपछि नै भाषामा देखाएको नौलोपनाको चर्चा गरेका छन् ।

पश्चिम बङ्गालमा शर्माको भाषिक प्रयोगलाई भाइचन्द्र प्रधानले सानुमती राईको नाममा शुद्धीकरण गरेर पठाउने गरेको, कमल दीक्षितले दरबारीया भाषाको प्रयोग गरेर राजा महेन्द्रको भ्रमणसम्बन्धी समाचार लेख्न अनुरोध गरेको तर आफूले कुनै पनि परिवर्तन नल्याएको बताएका छन् । शर्माले भाषाकै प्रसङ्गमा आफूले लघुलिपिको प्रयोग गर्दा ञ, ण, त्र, ज्ञ आदि वर्णलाई वर्जित गर्दा धेरैले बहुलट्ठीको संज्ञा दिँदा पनि आफ्नो लेखन अगाडि नै बढाएको पाइन्छ । शर्माले आफ्नो तर्क-वितर्क निबन्धसङ्ग्रहमा नेपाली भाषा नेवारी लिपिको प्रयोग गर्दा बाहुन क्षेत्री साथीका साथै कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानबाट समेत झपराइ खाएको तर आफ्नो भाषिक अभियान अगाडि बढाएको चर्चा गरेका छन् । शर्माले विभिन्न पत्रिकामा लेख, रचना लेख्दा भिन्न भाषामा लेख्ने र धेरै जनाबाट धेरै पटक गाली खाने गरेको पनि यस निबन्धमा बताएका छन्- “. . . पत्रकार भएरै बाँच्नुपर्ने बाध्यता आइलागेपछि त मैले पाइलैपिच्छे भनेझैं गाली खान थालें । मुख्य आरोप भाषा भाँड्न खोजेको वा व्याकरण विथोलेको भने हुन्थ्यो । . . . अघिअघि त कति जनाबाट कतिपल्ट र के कस्ता गाली खाएँ यसको हिसाबै छैन ।”[१०२] शर्मा आफूलाई जो-जोले जति सुकै गाली गरे तापनि आफूले नछोडेको यसरी प्रस्ट पार्दछन्- “भाषा प्रयोगको क्षेत्रमा मेरो यो लिँडेढिपी गर्ने बानी, उमेर पाको हुँदै जादा त सप्रिनु र सुध्रिनुपर्ने नि । किन कहिल्यै त्यसो नभएको होला ? म आफै चकित हुन्छु ।”[१०३]

---

[१०१] ऐजन, पृ. ५३० ।

[१०२] नगेन्द्र शर्मा, “भाषा भाँड्ने म’, dw'ks{ (वषृ ४०, अड्क २, पूर्णाङ्क ४५७, असार, २०६४), पृ. १४ ।

[१०३] ऐजन, पृ. १६ ।

साहित्यकार नगेन्द्र शर्माले यस निबन्धमा पनि आफ्नो भाषिक अभियानलाई विभिन्न क्षेत्रबाट आक्रमण भैइरहेको तर आफू नियमित लागिरहेको बताएका छन् ।

४. धनुषदाइको धोको

धनुषदाइको धोको नगेन्द्रशर्माको संस्मरण लेख हो । यो गरिमा (वर्ष २५, अङ्क ८, पूर्णाङ्क २९६, साउन २०६४) पत्रिकामा प्रकाशित भएको छ । शर्माले यस लेखमा धनुषचन्द्र गोतामेसँगको पहिलो भेटदेखि मृत्युदेखि आर्यघाटमा पार्थिक शरीरलाई श्रद्धाञ्जली दिँदासम्मको घटना संस्मरण गरेका छन् ।

धनुषदाइसँग पहिलो भेट नगेन्द्र शर्माको कहाँ भयो भन्ने सम्बन्धमा हेक्का नभएको तर श्रीमती सोफियासँगको पुरानो सम्बन्ध गुरु र चेलीको कारण नजिकिने अवसर पाएको देखिन्छ । नगेन्द्र शर्मा र धनुषचन्द्र गोतामे बीचको सम्बन्ध सरकारको ठूलो र महŒवपूर्ण पदमा पुग्नलाई पनि नगेन्द्रलाई भऱ्याङको काम कहीँ-कहीँ गरेको पाइन्छ । धनुषचन्द्र सूचना विभागको निर्देशक हुँदा शर्मा गोरखापत्र संस्थानको अध्यक्ष भएको देखिन्छ । धनुषचन्द्र नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठानको उपकुलपति हुँदा प्राज्ञको सदस्य बन्न शर्मालाई आग्रह गरेको तर नमानेको पाइन्छ । शर्मा र गोतामेको सम्पर्क कार्यालय, रेष्टुराँ र घरसम्म कुनै समय नियमित जस्तै हुन थालेको देखिन्छ । धनुषचन्द्र गोतामेको 'उत्तरोउत्तर' निबन्धसङ्ग्रहमा पनि नगेन्द्र शर्माको बारेमा चर्चा गरिएको छ । नगेन्द्रशर्माले धनुषचन्द्रको मृत्युहुनुभन्दा तीन दिन अगाडि अर्थत २०६२ मङ्सिर १६ गते उनैको घरमा उनले भनेका कुरा आर्यघाटमा सम्झिएका छन्-

> "हिँड्ने बेलामा धनुषदाइले सोध्नु भयो पनि बिर्सिनु त भएको छैन हगि ? पर्सी नातिकेटो पूर्णे फिर्छ, कलेज जोड्न गर्न । अनि बल्ल कम्प्युटर निर्धक्क मेरो डिस्पोजलमा हुन्छ । सिकाइदिने होइन त नेपाली टाइप गर्न ?"
>
> 'कि नसिकाउने दाइ ? म आइहाल्छु नि ।' आउन त आएँ तर आर्यघाटमा र यस्तो बेलामौकामा । अब के सिकाउनु र कहिले सिकाउनु ? उहाँको त्यो धोको अधुरै रहने भयो, मेरो पनि ।

केही वर्ष अघि धनुषदाइको अर्को पनि धोको थियो उहाँको ख्यातिप्राप्त उपन्यास धामका पाइलाहरूलाई अङ्ग्रेजीमा अनुवाद गराउने ।"[१०४]

नगेन्द्र शर्माको यस्तो संस्मरणले शीर्षक धनुषदाइको धोको पनि सार्थक नै देखिन्छ ।

---

१०४ नगेन्द्र, शर्मा, "धनुषदाइको धोको" ul/df (वर्ष २५, अङ्क ८, पूर्णाङ्क, २९६, साउन २०६४) पृ. ८१ ।

५. नीलो नदीमा हरिया पहाडका छायाँ ⁄

नीलो नदीमा हरिया पहाडमा छायाँ ⁄ नगेन्द्र शर्माको यात्रासंस्मरण फुटकर रचना हो । यो मधुपर्क (वर्ष ४१, अङ्क २, पूर्णाङ्क ४६९, असार २०६५) पत्रिकामा प्रकाशित भएको छ । यो सात (पृ. ४६-५२) पृष्ट लामो छ । यस लेखमा शर्माले सन् १९८७ मा गरेको भ्रमण र सन् २००७ (२०६४ मङ्सिर) मा गरेको भ्रमणलाई तुलना गरेका छन् ।

नगेन्द्र शर्माले यी भिन्न समयका भिन्न भ्रमणमा चीनमा देखिएको विकास, परिवर्तनलाई रोचक रूपमा वर्णन गरेका छन् । दोस्रो भ्रमणमा शर्मासँगै, डा. उपेन्द्र गौतम, डा. जनार्दन आचार्य, लीलानाथ भट्टराई, अग्नि निरौला र मदनमणि रेग्मीको टोली भएको पाइन्छ । शर्माले विश्वका अन्य धेरै देशहरूमा पनि भ्रमण गरेको तर चीनमा गरेको दुईवटा भ्रमणमा धेरै नै अन्तर पाएको वर्णन गरेका छन् । शर्माले चीनले आयोजन गरेको विश्व ओलम्पिकको पूर्व तयारीको सम्बन्ध, चीनका होटलहरूको परिवर्तन आदिलाई पनि चर्चाका विषय बनाएका छन् । शर्माले अन्तिम भ्रमणको चिनियाँ गाइडहरूको पनि प्रशंसा गरेका छन् । शर्माको टोली लामो बसाइँ बेजिङपछि कुइलिन भन्ने ठाउँमा पुगेको र त्यहाँको प्राकृतिक मनोरमबाट प्रभावित भएर शीर्षक पनि नीलो नदीमा हरिया पहाडका छायाँ ⁄ राखेर आश्चर्य बोधक चिन्ह प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

नगेन्द्र शर्माले विश्वका धेरै देशहरूको भ्रमण गरे पनि चीनको दोस्रो पटकको भ्रमणबाट प्रभावित भएर यात्रा संस्मरण लेखेको पाइन्छ ।

५.३ निष्कर्ष

यस परिच्छेदमा नगेन्द्र शर्माका प्रकाशित आठ ओटा कृतिहरूको र पाँचओटा फुटकर रचनाहरूको सामान्य चर्चा गरिएको छ । शर्माका नेपाली भाषामा प्रकाशित यी कृति र फुटकर रचनाको अध्ययन, विश्लेषण गर्दा शर्माको साहित्यिक योगदानलाई नेपाली निबन्धको क्षेत्रमा महŒवपूर्ण नै मान्नु नै देखिन्छ ।

छैटौं परिच्छेद

शोध निष्कर्ष

नगेन्द्र शर्मा वि.सं. १९८७ मङ्सिर ७ गतेका दिन पिता नन्दप्रसाद शर्मा र माता हरिप्रिया शर्माका कोखबाट तेस्रो सन्तानका रूपमा भारतको दार्जिलिङ खरसाङ डाउहिल रोडस्थिति सिंहवाहिनी मन्दिरको पुजारी घरमा जन्मिएका हुन् । नगेन्द्र शर्माको जन्ममिति नागरिक अनुसार वि.सं. १९८७ वैशाख १० गते र शैक्षिक प्रमाण पत्र अनुसार जन्ममिति १९९१ हुन आउँछ । शर्माको पुर्ख्यौली थलो नेपालको तेरथुम जिल्लाको पोक्लवाङ हो । शर्माले आफ्ना नौजना दाजुभाइ तथा दिदीबहिनी र अन्य साथीहरूका बीच हाँस्ने, खेल्ने, ठ्टटा गर्ने गरेर बाल्यकाल बिताएका हुन् । शर्माले अक्षरारम्भ घरमै बुबा र हजुरबुबाबाट गरे पनि प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षा दार्जिलिङकै डेभिस प्राइभरी स्कूल र पुष्परानी रोय मेमोरियल हाइस्कूलबाट पूरा गरेका हुन् । शर्माले प्रमाण पत्र तह विज्ञान विषयमा, स्नातक अर्थशास्त्र र कानुन विषयमा र स्नातकोत्तर नेपाली विषयमा गरेका छन् । शर्माले बंगाली, जापानी, तिब्बती, चिनियाँ, उर्दू, फ्रान्सी, अङ्ग्रेजी आदिभाषाको अनौपचारिक अध्ययन पनि गरेका छन् ।

नगेन्द्र शर्माले वि.सं. २००९ सालतिर स्नातक तह पढ्दै गर्दा शिक्षकबाट आफ्नो जागिरे जीवन सुरु गरेका हुन् । त्यसपछि शर्माले पश्चिम बङ्गाल सरकारी पत्रिकामा सम्पादकको जागिर खाएर पत्रकारिता तर्फ लागेर आफ्नो लेखनलाई अगाडि बढाउन थालेको पाइन्छ । कलकत्तामा रहँदा शर्माले त्यहाँको अदालतमा कानुन व्यवसायीको रूपमा पनि काम गरे । शर्माले नेपाल आएपछि वि.सं. २०१९ जेठ ३० मा सर्वोच्च अदालतबाट एडभोकेटमा आफ्नो नाम दर्ता गराएर नेपालमा नै बसी कार्य सुरु गरे । शर्मले त्यसपछि अमेरिकी दूतावासमा इकोनोमिक एनलिस्ट, औद्योगिक विकास निगमका ब्रान्च अफिसर, शाही नेपाल वायुसेवानिगममा जनसम्पर्क व्यवस्थापक, सूचना विभागमा निर्देशक, नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ सचिव, सञ्चार मन्त्रालयमा टेलिभिजन प्रोजेक्ट सेल-संयोजक, गोरखापत्र संस्थानमा कार्यकारी अध्यक्ष, औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेड संस्थानमा कार्यकारी अक्ष्यक्ष आदि सरकारी तथा अर्धसरकारी संघसङ्स्थाहरूको जिम्मेवारी समालिसकेका छन् । शर्मा इन्टलेक्चुअल प्रोपर्टी एटर्नीज इन्क को संस्थापक पनि हुन् । असी वर्षको नजिक पुगेका शर्मा हृष्टपुष्ट र स्वस्थ नै छन् । हाल काठमाडौं पुतलीसडक स्थित शुभ श्री को-अपरेटिभ (२०५५) को संस्थापक अध्यक्ष भएर जिम्मेवारी समाल्दै आएका छन् भने आफ्नो बसाइँ पुतली सडकबाट सारेर अहिले मन्डीखाटारमा नयाँघरमा बसोबास गर्दै आएका छन् ।

नगेन्द्र शर्माले विद्यालयमा अध्ययन गर्दादेखि नै साहित्य सिर्जनामा आफूलाई लगाएका हुन् । शर्माले कविता, कथाबाट आफ्नो लेखन सुरु गरेका थिए । वि.सं. २००४ तिर हाम्रो अस्तित्व (भारती दार्जिलिङ) बाट निबन्ध लेखन सुरु गरेका हुन् । शर्माका नेपाली, अङ्ग्रेजी र जापानी भाषामा गरी विभिन्न कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् । शर्माले नेपाली भाषामा मुख्य क्षेत्र निबन्धलाई बनाएका छन् । नेपाली भाषामा पहिलो प्रकाशित कृति शर्माको नगेन्द्रका निबन्ध' (२०२६) निबन्धसङ्ग्रह हो । शर्माका अन्य नेपाली भाषाका कृतिहरूमा- नेपाली जनजीवन जीवन (२०३२), ईसाई पुराण : नेपाल खण्ड (२०३९), अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म (२०५४), सम्झाउनि-बिसाउनि (सन् २००५) र छासमिस-मासमिस (सन् २००५) हुन् । शर्माका केही फुटकर निबन्ध र संस्मरणहरू पनि प्रकाशित भएका छन् । जीवनका सजिला अप्ठ्यारा क्षणहरूमा पनि साहित्यिक लेखनको निरन्तरता र सङ्घसंस्थासँग सम्बद्ध हुँदै क्रियाशीलता र लगनशीलताका साथ शर्माले ६ दशकको लामो जीवन व्यतित गरिसकेका छन् ।

नगेन्द्र शर्मा बहुआयामिक व्यक्तित्व हुन् । नगेन्द्र शर्माले साहित्यका साथै विभिन्न सामाजिक सङ्घसंस्थाहरूमा रहेर पनि काम गरेका छन् । शर्माका साहित्यिक तथा सामाजिक क्षेत्रका योगदानलाई कदर गर्दै विभिन्न देशभित्र वा बाहिरका संघसंस्था र सरकारी तहबाट पनि सम्मान तथा कदरपत्र प्रदान गरिएको छ । यसबाट पनि कि शर्माको वास्तविकता बुझिन्छ ।

लेखन तथा सिर्जनामा मात्रै एकलौटी समय दिन नपाई देशका विभिन्न सरकारी तथा अर्धसरकारी पदमा र संघसंस्थाहरूमा संलग्न हुँदै आएका नगेन्द्र शर्माको अधिकांश समय साहित्यमा भन्दा अन्य विविध क्षेत्रमै व्यतित भएको देखिन्छ । साहित्य यात्राको सुरुदेखि हालसम्मको अवधिमा शर्माले साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाए पनि निबन्ध विधामा नै मूल रूपमा कलम सफल तरिकाले दगुरेको पाइन्छ । शर्माले समाजमा विभिन्न सा-मसिना ओझेलमा परेका अपत्यारिला घटना व्यक्तिलाई लिएर आत्मपरकताले सिङ्गारेर निबन्धहरू सिर्जना गरेका छन् । शर्माले आत्मपरक निबन्धका साथै खोजमूलक नेपाली जनजीवन र ईसाई पुराण नेपाल खण्ड जस्ता कृतिहरूको पनि प्रकाशन गरेका छन् । शर्माका कृतिहरूको अध्ययन गर्दा लेखनगत स्वभाव र कृतिगत विशेषताका आधारमा पूर्वार्ध र उत्तरार्ध गरी दुई चरणमा शर्माको लेखन विभाजन गरिएको छ । पूर्वार्धमा २०२६-२०५४ सम्म र उत्तरार्धमा २०५५-हालसम्मका कृतिहरू पर्दछन् ।

नगेन्द्र शर्माको पहिलो प्रकाशित कृति नगेन्द्रका निबन्ध (२०२६), निबन्ध सङ्ग्रहमा समाजको नारी समस्या, जातभात समस्या, धर्म र संस्कृति समस्या तथा दाम्पत्य समस्यालाई विषयवस्तु बनाएर प्रगतिशील तर्कद्वारा समाधान गर्न खोजिएका निबन्धहरू छन् । यस सङ्ग्रहका निबन्धहरू जीवनका महŒवपूर्ण कुराहरूको बारेमा वैज्ञानिक तर्क

गरेर लेखिएका हुनाले नेपाली साहित्यमा विशेष स्थान ओगट्न समर्थ भएका छन् । नेपाली जनजीवन (२०३२), शर्माको खोजमूलक कृति हो । शर्मा आफैले यसमा मेरो लेखकको भन्दा बढी सम्पादकको भूमिका छ भनेका छन् । यस सङ्ग्रहमा नेपालका करिब ४५ जातिहरूको बारेमा जानकारी गराइएको छ । शर्माको आकारगत रूपमा सानो तर खोजमूलक कृति ईसाईपुराण : नेपाल खण्ड हो । यसमा शर्माले ईसाईहरूले नेपाल र तिब्बतमा धर्मप्रचार गर्न सुरुमा आउँदा पाएको दुःखसम्बन्धी वर्णन गरिएका छन् । नेपालमा पृथ्वीनारायण शाहको नयाँ नीतिपछि २००७ सालसम्म ईसाईहरूले नेपाली जनताहरूको सेवा र धर्मप्रचार गर्न नेपालसँग सीमा जोडिएका भारतका नाकाहरूमा मिसिनेरीहरू राखेर काम गरेको वर्णन यस कृतिमा गरिएको छ । २००७ सालपछि नेपालमा ईसाईहरू खुल्ला र स्वतन्त्ररूपमा प्रवेश गरेपछि नेपालीहरूलाई नजिकबाट अध्ययन गरिसकेका हुनाले शिक्षा र स्वास्थ्यमा आफ्नो लगानी लगाएर धर्मप्रचारमा जुटेको सन्दर्भ यस कृतिमा छ । नगेन्द्र शर्माको चौथो प्रकाशित कृति अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म (२०४२) निबन्ध सङ्ग्रहमा वास्तविक निबन्धात्मक गुण र तŒवले युक्त निबन्धहरू रहेका छन् । यस निबन्ध सङ्ग्रहले नेपाली निबन्ध साहित्यमा नगेन्द्र शर्मालाई चिनाउन महŒवपूर्ण भूमिका रहेको छ । यस सङ्ग्रहका निबन्धको विषयवस्तु आफ्नै वरपरको सामाजिक परिवेशप्रति दृढतापूर्वक बौद्धिक तर्क गर्दै प्रतिक्रिया जनाउँदै पाठकलाई पत्यार लाग्दो बनाएर प्रस्तुत गरिएको छ । यस सङ्ग्रहका निबन्धहरूमा शर्माले नेपाली परिवेशका अध्यारा-उज्याला पक्षहरू एकपछि अर्को गर्दै जीवनको संघर्षको कथा, सुख-दुःख आदि प्रतिबिम्बित गराएका छन् । शर्माको पाँचौ कृति बनारसमा बेचिएकी बहिनी
(२०४७) हो । यस कृतिमा शर्माको पहिलो कृति नगेन्द्रका निबन्ध का तेर (१३) वटा निबन्धहरू नै समावेश गरिएका छन् भने अन्य आठ (८) वटा निबन्धहरूमा तत्कालीन समसामयिक सामाजिक, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशलाई चित्रण गरेका छन् । यस सङ्ग्रहमा जम्मा एक्काइस (२१) वटा मात्र निबन्धहरू संकलित रहेपनि शर्माको निबन्धकारितालाई प्रस्टाउन यसले सहयोग पुऱ्याएको छ । शर्माले लेखनसँग-सँगै अर्को पक्ष भाषिक आन्दोलन पनि अगाडि बढाउने गर्दछन् । २०५४ सालमा शर्माले तर्क-वितर्क मार्फत नेपाली भाषालाई नेवारी लिपिमा लेख्दा साहित्यको विकासमा महŒवपूर्ण योगदान पुग्छ भनेर अभियान स्वरूप अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म निबन्धसङ्ग्रहका आठ (८) ओटा निबन्धलाई एउटा पृष्ठमा नेपाली (देवनागरी) लिपि र अर्को पृष्ठमा नेवारी लिपिका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यो पनि शर्माको साहित्यिक सुरक्षा र संरक्षणको एउटा आन्दोलन कै रूपमा हेर्न सकिन्छ ।

नगेन्द्र शर्माका उत्तरार्ध चरणमा देखापरेका दुई (२) ओटा कृति सम्झाउनि-बिसाउनि (सन् २००५) र छ्यासमिस-मासमिस (सन् २००५), पनि लघुनिबन्ध र लघुलिपि आन्दोलन (अभियान) का रूपमा नै देखा परेका छन् । शर्माको सम्झाउनि-बिर्साउनि निबन्ध मुख्य तीन

खण्डमा विभाजित छ । ती तीन खण्डहरू मध्ये निम्ताकार देशहरू, सम्झाउनि-बिर्साउनि र केही जिज्ञासाहरू भित्र पनि स-साना शीर्षकमा लघु निबन्धहरू रहेका छन् । शर्माले आफूले अन्य देशबाट पाएको निम्तो र ती देशहरूमा गएको अनुभव र यस खण्डमा प्रस्तुत गरेका छन् । शर्माको लघु-लिपि अभियानको सफल प्रयोग सम्झाउनि-बिर्साउनि खण्डमा पाइन्छ । उनले यस खण्डका सम्पूर्ण लघु निबन्धहरूमा नौलो प्रयोगका रूपमा नै लघुलिपिको सफल प्रयोग गरेका छन् । यसै खण्डको नामबाट नै सिङ्गो निबन्ध सङ्ग्रहको नै नामकरण पनि गरिएको छ । केही जिज्ञासाहरू खण्डमा शर्माले हाम्रो समाजमा प्रचलित परम्परा, संस्कृति र भाषाको नाममा भित्रिएका विकृतिहरू, कुप्रथाहरू मनगढन्ते संस्कारहरू, अन्धविश्वास आदिलाई उजागर गरेका छन् । नगेन्द्र शर्माको अन्तिम कृतिका रूपमा प्रकाशित कृति छासमिस-मासपिस हो । यसलाई पनि शर्माले सात (७) ओटा परिच्छेदमा विभाजन गरेका छन् । ती सातवटा परिच्छेदभित्र पनि विभिन्न शीर्षकमा लघु निबन्ध डेढ (१$\frac{१}{२}$) पेज देखि लामो निबन्ध सोर (१६) पेजसम्मका निबन्धहरू समावेश गरिएको छ । शर्माले ती परिच्छेदहरूलाई भिन्न-भिन्न नामकरण गरेर परिच्छेदका शीर्षक अनुसारका निबन्धहरू समेटेका छन् । ती परिच्छेदहरू निम्नानुसारका छन- प्राचीन पुस्तकहरू, केही प्राचीन व्यक्तिहरू, पढे-सुनेका धर्ममतहरू, पुरखा अघिका, छिमेकी भाषा र साहित्यहरू, पूर्व र पश्चिम र समवेदना ।

नेपाली निबन्ध विधामा नगेन्द्र शर्माको नाम विभिन्न विद्वान्‌हरूले आफ्ना आफ्ना कृतिहरूमा समावेश गरेको पाइन्छ । नगेन्द्र शर्माले निबन्धात्मक कृति मात्र नेपाली साहित्यलाई नदिएर नयाँ लिपि (लघु-लिपि) र नयाँ विधा (लघु निबन्ध) पनि दिएका छन् । शर्माको कृति र अभियान दुवैले गर्दा नेपाली निबन्धको अध्ययन गर्ने जो-कसैले पनि नगेन्द्र शर्माको नाम छुटाउँदा अध्ययन अपूरै रहने एक विशिष्ट व्यक्तित्वका रूपमा परिचित भएका छन् । शर्माका नगेन्द्रका निबन्ध, अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म र बनारसमा बेचिएकी बहिनी आत्मपरक निबन्धात्मक गुणले युक्त निबन्धसङ्ग्रहहरू हुन् । शर्माका नेपाली जनजीवन र ईसाई पुराण : नेपाल खण्ड खोजमूलक कृति हुन् । तर्क-वितर्क, सम्झाउनि-बिसाउनि र छासमिस-मासमिस ले शर्माको आन्दोलनलाई नै चिनाउने काम गरेका छन् । शर्माको लेखनमा पूर्वीय र पश्चिमी साहित्यको गहन अध्ययन गरी तार्किकता र बौद्धिकताको समिश्रण पाइन्छ । शर्माले आफ्ना निबन्धहरूमा सरल, सुबोध्य भाषा शैलीको प्रयोग गरेका छन् जसले गर्दा शर्माका निबन्ध एकै पटकमा बुझ्न सकिन्छ । शर्माका निबन्धमा पूर्वीय तथा पश्चिमी अध्ययनको प्रभाव पाइन्छ ।

शोधपत्रले नगेन्द्र शर्माको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वलाई चिनाएको छ । यो शोधपत्र यसै विषयमा मात्र आधारित भएकाले यसपछिका शोधकर्ताका लागि सम्भावित शोधशीर्षक यसप्रकार हुनसक्ने देखिन्छ-

१. नगेन्द्र शर्माको निबन्धकारिता,

२. अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म निबन्धसङ्ग्रहको कृतिगत अध्ययन

सन्दर्भसामग्रीसूची

(क) पुस्तकसूची

अधिकारी, रामलाल. नेपाली निबन्ध यात्रा दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य संचयिता, सन् १९७५ ।

अर्याल, भैरव, सम्पा.. साझा निबन्ध काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०२६ ।

आचार्य, रामचन्द्र शुक्ल. हिन्दी साहित्यका इतिहास तेरौं सं., काशी : नगरी प्रचारिणी सभा, २०१८ ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद. साहित्यप्रकाश चौथो सं., काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४४ ।

गोतामे, ध.च.. उत्तरोत्तर काठमाडौं : अनीश गौतम, २०५९ ।

जोशी, कुमारबहादुर. लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रहका निबन्धहरूमा देवकोटाका काव्यमान्यता काठमाडौंः श्रीमती सरस्वती जोशी ।

थापा, मोहनहिमांशु. साहित्य परिचय दोस्रो सं., काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४२ ।

द्विवेदी, हरिहरनाथ. निबन्धसिद्धान्त और प्रयोग पटना : बिहारी हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, १९७१ ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद. लक्ष्मी निबन्धसङ्ग्रह बारौं सं., काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४९ ।

'नलिन', जयनाथ. हिन्दी निबन्धकार दो.सं., दिल्ली : जयराम एन्ड सन्स ।

पोखरेल, बालकृष्ण. कलेजस्तरका निबन्धै निबन्ध काठमाडौं : सहयोगी प्रकाशन, २०२७ ।

बराल, ईश्वर. सम्पा.. सयपत्री चौ.सं. काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४६ ।

भट्टराई, घटराज. नेपाली साहित्यकार कोश काठमाडौं : नेशनल रिसर्च एशोसियट्स-२०५१ ।

राकेश. निबन्धदर्शन इलाहावाद : खालियर किताबघर, १९६५ ।

शर्मा, गोपीकृष्ण. नेपाली निबन्ध परिचय चौ.सं. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०४६ ।

शर्मा, तारानाथ. नेपाली साहित्यको इतिहास दो.सं. काठमाडौं : सङ्कल्प प्रकाशन, २०३९ ।

))))))). सम्पा.. नेपाली निबन्धका पच्चीसवर्ष काठमाडौं : राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०३९ ।

शर्मा, नगेन्द्र. नगेन्द्र निबन्ध काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०२६ ।

))))))). नेपाली जनजीवन दोस्रो. काठमाडौं : श्री अचला प्रकाशन, २०३२ ।

))))))). ईसाई पुराण : नेपाल खण्ड काठमाडौं : सामदान प्रकाशन, २०३९ ।

))))))). अण्डादेखि भ्यागुतोसम्म काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०४२ ।

))))))). बनारसमा बेचिएकी बहिनी काठमाडौं : क्रस इन्टर-मिडिया, २०४७ ।

))))))). तर्क-वितर्क पाटन : रोटरी क्लब अफ यल, २०५४ ।

))))))). सम्झाउनि-बिर्साउनि सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, सन् २००५ ।

))))))). छासमिस-मासमिस सिलगढी : पुष्पा प्रकाशन, सन् २००५ ।

))))))). सारांश प्रकाशोन्मुख कृति ।

शर्मा, मोहनराज. समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०५५ ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र लुइटेल. शोधविधि ते.सं. काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०६२ ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा. नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास आठौं सं., काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०६३ ।

सुवेदी, राजेन्द्र. स्नातकोत्तर नेपाली निबन्ध ते.सं., काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल, २०५६ ।

))))))). स्रष्टा-सृष्टि : द्रष्टा-दृष्टि ते.सं., काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २०५८ ।

))))))). सिर्जनात्मक लेखन : सिद्धान्त र विश्लेषण, दो.सं., काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल, २०६४ ।

(ख) अप्रकाशित शोधपत्र

ओझा, रामनाथ. शंका लामिछानेको निबन्धकारिताको अध्ययन कीर्तिपुर : नेपाल केन्द्रीय विभाग, २०४९ ।

जोशी, दुर्गाप्रसाद. दुर्गाप्रसाद भण्डारीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व अप्रकाशित, स्नातकोत्तर, शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर, २०६३ ।

पोखरेल, राजनप्रसाद. साहित्यकार सूब सेनको जीवन, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन कीर्तिपुर : नेपाल केन्द्रीय विभाग, २०६३ ।

फुल्देल, चिन्तामणि. प्रदीप ज्ञवालीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन कीर्तिपुर : नेपाल केन्द्रीय विभाग, २०६१ ।

भट्टराई, त्रिलोचन. ‘जयभुँडी’ निबन्धसङ्ग्रहका कृतिपरक अध्ययन कीर्तिपुर : नेपाल केन्द्रीय विभाग, २०६० ।

(ग) पत्रपत्रिका सूची

अधिकारी, रविलाल. “नेपाली निबन्धको विकासक्रम”, गरिमा (वर्ष ९, अङ्क ५, पूर्णाङ् १००, २०५७ चैत्र), पृ. ६२-७० ।

अवस्थी, महादेव. “निबन्धको सैद्धान्तिक परिचय र निबन्ध लेखनका औचित्य एवम् फाइदा”, कुञ्जिनी (वर्ष ६, अङ्क ४, २०५५), पृ. ३५-३९ ।

शर्मा, नगेन्द्र. “आत्मा समपर्णवादी महाकाव्य” पश्चिम बंगाल (वर्ष ३, अङ्क १६, २२ नोभेम्बर १९५६), पृ. ५-७ ।

))))))). “बाहुनवादको विशिष्ट प्रचार”, पश्चिमबंगाल (वर्ष ३, अङ्क १७, २९ नोभेम्बर १९५६), पृ. ३-५ ।

))))))). “काठमान्डूबाट कायम कटुवाल” भानु (वर्ष ४४, अङ्क १००, २०६४ वैशाख) पृ. ५२५-५३० ।

))))))). “भाषा भाँड्ने म” मधुपर्क (वर्ष ४०, अङ्क २, पूर्णाङ्क ४५७, असार २०६४), पृ. १४-१७ ।

))))))). “घनुषदाइको धोको” गरिमा (वर्ष २५, अङ्क ८, पूर्णाङ्क २९६, साउन २०६४) पृ. ८०-८९ ।

))))))). “नीलो नदीमा हरिया छायाँ !” मधुपर्क (वर्ष ४१, अङ्क २, पूर्णाङ्क ४६९, असार २०६५), पृ. ४८-५२ ।

शोधनायक